

Laudato Si': Laat de Kamer zich bekeren?

Discursieve analyse van de betekenis, context, en doorwerking van de encycliek *Laudato Si'* in de Tweede Kamer der Staten Generaal

auteur: Rick J. M. de Vries



Afbeelding: Het Zonnelied, schilderij van Jan Scheffers ofm. cap., gefotografeerd door Mark Bakker

**Masterthesis van de opleiding Milieu-maatschappijwetenschappen
Faculteit Managementwetenschappen
Radboud Universiteit Nijmegen**

Voltooid en afgedrukt: dinsdag 24 januari 2017



Laudato Si': Laat de Kamer zich bekeren?

Masterthesis voor de opleiding Milieu-Maatschappijwetenschappen
Radboud Universiteit Nijmegen

Stageperiode: februari 2016 t/m januari 2017

Deze druk: 24 januari 2017

Eindversie voor wetenschappelijke doeleinden (Radboud Universiteit)

Tot stand gekomen in opdracht van

Radboud Universiteit Nijmegen

en

**Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en
Willibrord**

mede gefaciliteerd door de

Konferentie Nederlandse Religieuzen (KNR)



Student: Rick Joris Maria de Vries
studentnr. 4075544

Begeleider: Prof. dr. hoogleraar Pieter Leroy
(milieu en beleid)
sectie Geografie, Planologie en Milieu
Faculteit der Managementwetenschappen
Radboud Universiteit Nijmegen

*Met dank aan vele mensen,
maar in het bijzonder ter nagedachtenis aan
Maarten † 23 november 2016
en
Paul † 24 juli 2014
die mijn leven enorm hebben verrijkt*

I: Inhoudsopgave

	pagina
Samenvatting/Summary	5
H1: Inleiding en aanleiding	
§1 Aanleiding	7
§2 Drie onderzoeksvragen	8
§3 Maatschappelijke relevantie v/h onderzoek	9
§4 Wetenschappelijke relevantie v/h onderzoek	10
H2: Methoden en theorie	
§1 Inleiding	11
§2 Atlas.ti	14
§3 Discourstypologieën	15
§4 Vergelijkbare cases	18
§5 Secundaire teksten	19
§6 Doorwerking	20
H3: Contextuele analyse van Laudato Si'	
§1 Opbouw van dit hoofdstuk	22
§2 Wetenschappelijke literatuur	22
§3 De Sociale Leer van de Katholieke Kerk	34
§4 De persoon Jorge Bergoglio/Paus Franciscus	39
H4: Tekstanalyse van Laudato Si'	
§1 Inleiding	49
§2 Samenvatting van de encycliek per hoofdstuk	49
§3 Discoursanalyse op basis van typologieën	51
§4 Vergelijking van LS' met gelijkende publicaties	65
H5: Doorwerking van Laudato Si' in de Haagse politiek	
§1 Inleiding	73
§2 Gestelde vragen en interviewguide	75
§3 Resultaten	76
§4 Nadere perceptie en duiding van de reacties	84
H6: Discussie en reflectie	
§1 Opbouw van dit hoofdstuk	87
§2 Betekenis van de tekst in de encycliek	87
§3 Context	89
§4 Doorwerking in Den Haag	90
§5 Eindconclusie op de hoofdvraag	92
§6 Reflectie op het onderzoek	93
§7 Persoonlijke reflectie	94
Literatuurlijst/verantwoording bronnen	96

Aangaande Atlas.ti (codering)

▪ Lijst codefamilies en bijbehorende codes	101
<i>Alle codes die zijn toegekend aan het PDF-bestand van de Engelstalige versie van de encycliciek (Paus Franciscus I, 2015a)</i>	
▪ Grafisch overzicht codes en verbanden	103
<i>Met Atlas.ti getekend netwerk van codes die dwarsverbanden tonen d.m.v. co-occurrence-analyse. Handmatig in elkaar gezet en verbonden.</i>	
▪ Centrale verhaallijn (grafisch) gebaseerd op co-occurrence	104
<i>Uitsnede uit bovenstaande figuur, met daarin het maximaal te beschrijven netwerk van codes aan de hand van met Atlas.ti opgespoorde dwarsverbanden.</i>	
▪ Meest toegepaste codes per hoofdstuk	105
<i>Tekstueel overzicht van de meest toegepaste codes per hoofdstuk in rangvolgorde, vermeld i.c.m. het absolute aantal keren dat elke code toegepast is.</i>	
▪ Counts familie discoursvlakken	107
<i>Grafisch overzicht van het aantal counts per code uit de codefamilie discoursvlakken per hoofdstuk (staafdiagrammen).</i>	
▪ Counts familie waardeoordelen	115
<i>Grafisch overzicht van het aantal counts per code uit de codefamilie waardeoordelen per hoofdstuk (staafdiagrammen).</i>	
▪ Raming meest voorkomende discoursen per hoofdstuk	123
<i>Op basis van een optelsom van het aantal counts van diverse codes uit verschillende codefamilies gedane inschatting van het dominante discoursstype per hoofdstuk. De discourstypen zijn afkomstig uit Dryzek (2012). De som van codes is dusdanig ingewikkeld om te weergeven dat deze enkel versleuteld in een Excel-bestand op de bijgesloten DVD te weergeven is.</i>	
▪ Verslag co-occurrence alle codefamilies	132
<i>Tekstueel overzicht van de met Atlas.ti opgespoorde dwarsverbanden tussen diverse codes. De sterkte van het verband wordt uitgedrukt in het percentage van de gevallen waarin de codes op hetzelfde fragment tekst werden toegepast ten opzichte van de losstaande gevallen (=geen overlap in tekstfragmenten).</i>	
▪ Co-occurencetabel per codefamilie	135
<i>Verwerking van dwarsverbanden binnen codefamilies in Microsoft Excel. Er is overigens ook een tabel beschikbaar van alle dwarsverbanden (alle families door elkaar), maar deze is te groot om te printen. U vindt hem daarom op de DVD.</i>	
Centrale begrippenlijst Laudato Si' A-Z	139
<i>Lijst van begrippen uit Laudato Si' die is samengesteld door het bestuderen van coderingen en tussentijdse samenvattingen en de begrippenindex van de Nederlandse versie van Laudato Si' (Paus Franciscus I, 2015b). Deze lijst is later gebruikt als basis voor de vergelijking van begrippen tussen de teksten van Whitehead (1925), Vermeersch (1988) en Laudato Si' (H4, paragraaf 4).</i>	
Interviewgide	143
<i>Gebruikt voor de interviews met politici en fractiemedewerkers, verwerkt in H5.</i>	

S: Samenvatting/Summary

English follows Dutch

Voor u treft u de masterthesis van Rick de Vries, gemaakt in opdracht van de opleiding Milieu-Maatschappijwetenschappen (master) aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Deze is tot stand gekomen in de periode februari 2016 tot januari 2017. De inhoud betreft een uitgebreide discoursanalyse van de encycliek *Laudato Si'* van Paus Franciscus (gepubliceerd in 2015). De hoofdvraag was hierbij:

*“Op welke wijze werkt de in de encycliek vastgelegde betekenis, maar ook contextuele positionering van de door Paus Franciscus I uitgebrachte encycliek *Laudato Si'* door in de reacties en eventueel hierop volgende acties van fracties van nationale politieke partijen in Den Haag?”*

In drie delen is deze vraag beantwoord, achtereenvolgens in de hoofdstukken 4, 3 en 5. *Laudato Si'* bevat meerdere milieudiscoursen, die in verschillende mate tot uitdrukking komen in de verschillende hoofdstukken van de encycliek. Overheersend is een discours van ‘groen bewustzijn’ dat aansluit bij de ‘organicistische’ opvatting van de ecologische wetenschap in de eerste helft van de twintigste eeuw. *Laudato Si'* past zowel binnen een kerkelijke als een wetenschappelijke context. Dit laatste komt door de maatschappelijke functie van de encycliek en de hierin aangehaalde bronnen. De kerkelijke traditie vindt meest expliciet haar uiting in de Sociale Leer van de Katholieke Kerk. Bij vergelijking van de Sociale Leer met *Laudato Si'* valt het oog op zowel vernieuwingen, maar ook vooral grote continuïteit, met hoofdzakelijk doorzetting van de invloed van Paus Johannes-Paulus II. In Den Haag is de encycliek nauwelijks doorgedrongen, behalve bij de politieke partij ChristenUnie. Het momentum dat *Laudato Si'* heeft weten te creëren rondom COP21 in Parijs lijkt aan de Tweede Kamer te zijn ontgaan. Wel brengen vrijwel alle bevroegde partijen respect op voor de bijdrage van Paus Franciscus aan het maatschappelijke debat. De mate waarin deze bijdrage relevant zou zijn verschilt per politieke partij, maar leidt nergens tot de formulering van nieuw beleid.

This document is the master thesis of Rick de Vries. It is completed and constructed for the Faculty of Management of Radboud University, Nijmegen, The Netherlands, within the studies of Environment and Society, which is accredited a masters' degree. The research has been conducted from February 2016 till January 2017. The research report contains an extensive discourse analysis of the encyclical letter *Laudato Si'* of Pope Francis I (published 2015). It was aimed towards the main question:

*“In which way do the written meanings and contextual perceptions of the encyclical letter *Laudato Si'* -written by Pope Francis- elicit response in the political centre of The Netherlands from different political parties?”*

This question has been answered in three steps, which find their way in chapters 4, 3 and 5 of the thesis. *Laudato Si'* contains a number of discourses, which differ in strength of expression

throughout the different chapters of the encyclical letter. There has been found a dominant discourse of ‘environmental awareness’ that suits well into the classical ‘organistic’ approach of ecological science that dominated the first half of the 20th century. *Laudato Si’* is part of both a religious tradition and a scientific tradition as it calls upon many aspects of today’s society and cites a wide range of sources. The religious tradition is mostly caught within the Social Doctrine of the Roman Catholic Church. It reveals both continuity and change within sight of the addition of *Laudato Si’* to this body. The legacy of Pope John Paul II in *Laudato Si’* is impressive. In Dutch politics, *Laudato Si’* did obviously not reach its potentials. Only the political party ‘ChristenUnie’ used the document to express their opinion within debate. The momentum that existed among the first publication of *Laudato Si’* and COP 21 (UNFCCC) in Paris, has not influenced Dutch politics. However, there is a widely-carried respect in The Dutch Parliament for the effort made by Pope Francis, to engage in this political and scientific debate. The judgement of each political party regarding the appropriateness of *Laudato Si’* for use in political discussions differs, but no one believes in the capacity of *Laudato Si’* to be turned into actual legislation.

H1: Inleiding en aanleiding

§1 Aanleiding

Op 18 juni 2015* publiceert Paus Franciscus, het hoofd van de Rooms-Katholieke Kerk, in acht talen de encycliek *Laudato Si'*. Een nieuwe tekst, een unieke gebeurtenis. De Nederlandse vertaling van de encycliek heeft als volledige titel: *Laudato Si': over de zorg voor het gemeenschappelijke huis*. De spreuk *Laudato Si'* slaat terug op het Zonnelied van de heilige Franciscus en betekent: "U zij geprezen, mijn Heer". In dit lied bezingt St. Franciscus van Assisi zijn liefde voor de schepping van God door alle elementen om hem heen, dieren, planten en anorganische objecten te omschrijven als broeder en zuster. Het gaat hierbij om de meest ecocentrische interpretatie van rentmeesterschap die aanwezig is in de Katholieke Leer (White, 1967).

* De officiële publicatiedatum is volgens het Vaticaan 24 mei 2015, tijdens het hoogfeest van Pinksteren. De publicatie was toen echter nog niet publiek toegankelijk. Zij is pas vrijgegeven op 18 juni dat jaar.

Het is niet voor het eerst dat Paus Franciscus een encycliek publiceert, maar wel voor het eerst dat er een encycliek wordt uitgebracht met als thema ecologische en maatschappelijke rechtvaardigheid, die niet alleen gestoeld is op Bijbelse bronnen, maar ook op moderne wetenschappelijke inzichten. *Laudato Si'* is nadrukkelijk bedoeld als een nieuw hoofdstuk in de Sociale Leer van de Kerk, de pauselijke documentatie over hoe de gelovige en de kerk om moeten gaan met maatschappelijke vraagstukken (Paus Franciscus I, 2015b) / (LS 15).

Laudato Si' is echter niet alleen bedoeld als scholing voor katholieken. Met de encycliek wil Paus Franciscus een zo breed mogelijk publiek aanspreken: alle mensen van goede wil; en daarbij maakt het niet uit wat hun religieuze oriëntatie is. Het is ook gedeeltelijk een politiek manifest en een kritiek op de huidige economie en machtscentra. De gerichtheid op meerdere doelgroepen, het hybride karakter van de tekst en zijn soms controversiële stellingnamen hebben ertoe geleid dat *Laudato Si'* in diverse contexten is geplaatst en niet overal met open armen is ontvangen (Marx, 2016).

Zo is in vele populariserende berichten *Laudato Si'* 'de milieuencycliek van de paus' genoemd. Anderen spraken zelfs nog specifiek van een 'klimaatencycliek', verwijzend naar zijn uitspraken over het versterkte broeikaseffect en de poging tot positief beïnvloeden van de uitkomsten van COP21 van het UNFCCC in Parijs in december 2015 (Ceballos, 2016; Ormerod & Vanin, 2016; Raven, 2016; Tucker & Grim, 2016). Vanuit conservatieve kring wordt beweerd dat de paus een gedesinformeerd betoog heeft geschreven en daarbij uitspraken doet over het begrenzen van de vrije markteconomie die buitensporig zijn en buiten zijn kennisdomein vallen (Marx, 2016). Ook de kritische boodschappen over ontwikkelingssamenwerking en politiek leiderschap in de Westerse wereld vallen bij sommigen slecht. Dit bewoog enkele Republikeinse katholieken in de Verenigde Staten ertoe het bezoek van Paus Franciscus aan het land te boycotten en een enkeling zag in Paus Franciscus zelfs de antichrist, die uit was op het de-institutionaliseren van de kerk (NOS, 23 september 2015). Maar ook in Nederland zorgt de encycliek voor beroering. Dion Graus van de Partij voor de Vrijheid laat in een telefoongesprek duidelijk zijn onvrede over de paus en

diens linkse opvattingen merken en bepleit zelfs een opstand van gelovigen tegen deze ‘onzin’ (persoonlijke communicatie Dion Graus, 15 juli 2016, 17:56u).

In dit onderzoek gaat het echter over een meer gedistantieerde en academische analyse van de encycliek. De publicatie ervan is een uniek verschijnsel dat ook sporen nalaat in het wetenschappelijk milieudebat. In deze masterthesis wordt gezocht naar de meervoudige betekenis van de encycliek *Laudato Si’*. Al gauw blijkt, mede door de verschillende percepties in de media, inderdaad sprake te zijn van een veelheid van betekenissen en verhaallijnen. Vandaar dat *Laudato Si’*, zich zowel tekstueel als contextueel zeer goed leent voor een discoursanalyse.

De betekenis van *Laudato Si’* wordt op drie verschillende wijzen geïnterpreteerd: (1.) de discourses in de tekst van de encycliek zelf, (2.) de discourses en visies die terug te vinden zijn in secundaire bronnen en (3.) de discourses en doorwerking hiervan die zich uiten binnen een kunstmatig afgebakend veld: de Haagse politiek.

Zoals duidelijk zal worden is *Laudato Si’* een geraffineerde tekst met vele dwarsverbanden en thema’s, en zijn de opvattingen van de paus niet in één traditie of één discours in te passen. Daarom beoogt dit verslag een helder en genuanceerd beeld te geven van *Laudato Si’* en diens veelheid van betekenissen, door middel van een beproefde wetenschappelijke methode.

§2 Drie onderzoeksvragen

Het onderzoek waarvan hier verslag wordt uitgebracht, richt zich zoals ieder ander onderzoek op het beantwoorden van een concrete kennisvraag, die nader is geoperationaliseerd in deelvragen. De hoofdvraag luidt:

*“Op welke wijze werkt de in de encycliek vastgelegde betekenis, maar ook contextuele positionering van de door Paus Franciscus I uitgebrachte encycliek *Laudato Si’* door in de reacties en eventueel hierop volgende acties van fracties van nationale politieke partijen in Den Haag?”*

Alvorens deze vraag te beantwoorden, moet veel materiaal worden verzameld. Het betreft hier een uitgebreide tekstuele analyse van de encycliek zelf, maar ook het vergaren van ander empirisch materiaal zoals secundaire wetenschappelijke artikelen, kerkelijke publicaties, en ten slotte ook de opinies van de politici in Den Haag. Het onderzoek heeft hiermee een driedelige structuur gekregen, met drie op elkaar aansluitende onderzoeken met ieder een eigen deelvraag. Hieronder worden zij toegelicht:

- In welke kerkelijke/wetenschappelijke traditie past de encycliek?

Hoewel deze deelvraag volgtijdelijk als tweede is onderzocht in het onderzoek, wordt deze als eerste vermeld in deze masterthesis. Deze vraag en het antwoord erop vormen namelijk een goede introductie in de materie en richten zich op de context van *Laudato Si’*. Omdat *Laudato Si’* niet alleen een inhoudelijke functie had, maar ook als middel diende voor het agenderen van onder andere het klimaatvraagstuk in de werelddiplomatie, is het relevant te beschouwen welke positie de encycliek inneemt in verschillende debatten/tradities. Hieronder valt ook de eigen levenslijn van Paus Franciscus voor zijn wijding tot paus (Henning, 2014). Ook wordt

door middel deze deelvraag gekeken naar de referenties en (kerkelijke) bronnen waar in de encycliek expliciet maar vaak ook impliciet naar wordt verwezen.

- Wat is de boodschap van de paus en hoe is deze te begrijpen tegen een sociaalwetenschappelijke achtergrond?

Het vertrekpunt van het onderzoek is de tekst van de encycliek zelf. Door middel van meerdere methoden, die in het volgende hoofdstuk zullen worden benoemd, zijn er vanuit de originele Engelstalige versie van *Laudato Si'* verhaallijnen en hoofdgedachtes geabstraheerd. Hierbij is in eerste instantie de tekst zelf als basis gebruikt en is pas later gebruik gemaakt van theorie. Door de tekst per hoofdstuk samen te vatten ontstaat een beeld van de onderling zeer verschillende hoofdstukken van de encycliek. Om vervolgens de 'blootgelegde' boodschap van *Laudato Si'* te interpreteren in een sociaal-wetenschappelijke context is er beroep gedaan op diverse theorieën over milieudiscoursen (Dryzek, 2012) en zijn vergelijkbare cases aangehaald.

- Hoe werkt de encycliek door in de Nederlandse politiek?

Laudato Si' is wereldwijd gepubliceerd en vertaald. Het ligt dus niet voor de hand om de doorwerking van een dergelijke tekst louter in een klein veld te onderzoeken. Toch is in dit onderzoek gekozen voor een sterk kunstmatige afbakening van het veld, om gericht de mogelijke invloed van de encycliek te meten. De keuze voor de Haagse politiek is gefundeerd op een 'critical case'-principe. Als voorlopige aanname kan namelijk gesteld worden dat de Nederlandse nationale politiek geen vruchtbare voedingsbodem is om het gedachtengoed van *Laudato Si'* te laten ontkiemen. Hierbij kan worden gedacht aan het sterk seculiere karakter van de huidige Nederlandse politiek, en – daar waar het christelijke gedachtengoed nog een rol speelt –, de bepaald niet dominante positie van de Rooms Katholieke Kerk. Ook moet worden gedacht aan conflicten met het als dominant discours veronderstelde beleid van 'ecologische modernisering' en 'groene groei' (Dryzek, 2012). Als de paus structureel door weet te dringen tot het politieke debat in Den Haag, hetzij als aangehaalde retoriek tijdens een debat, als invloed in beleid, getuigt dit van een sterke 'agency' van de encycliek *Laudato Si'* en diens conceptie. Het beantwoorden van deze derde onderzoeksvraag geeft dan ook – het zij op beperkte schaal – inzicht in de resterende invloed van een traditioneel/gevestigd instituut als de Katholieke Kerk op een sterk seculiere en modernistische samenleving.

§3 Maatschappelijke relevantie van het onderzoek

Hoewel dit onderzoek zich richt op het vergroten van de kennis rondom de encycliek *Laudato Si'* en dan met name buiten de geloofswetenschappelijke discipline, dient dit onderzoek ook enkele niet-wetenschappelijke belangen. Meestal wordt de maatschappelijke relevantie van een onderzoek benoemd als stap in de oplossing van een maatschappelijk probleem. Het doen van onderzoek kan bijdragen aan de kennis over het probleem, als ook mogelijke interventiewijzen en de effectiviteit hiervan verkennen. In het geval van dit onderzoek is echter geen sprake van een 'klassieke' beleidsanalyse, hoewel er argumenten zijn om *Laudato Si'* binnen een kerkelijk beleid te zien vallen. In dit geval dient er niet zozeer nieuw beleid te worden ontworpen, maar is er sprake van een minder goed te omschrijven behoefte aan nieuwe kennis vanuit de samenleving en media, die meer strategisch van aard is. Dit leidt niet tot een concrete aanvulling van de huidige wetenschappelijke inzichten aangaande oorzaak-

en gevolgrelaties, zoals een beoordeling van de ‘textuele agency’ of doorwerking, maar is meer verklarend dan theorie-genererend van aard.

Dit onderzoek voorziet in nieuwe informatie aangaande de publieke belangstelling in:

- de rol van de katholieke kerk in de huidige samenleving en politiek
- een mogelijke kruisbestuiving van milieuactivisme en geloof met als gemeenschappelijk doel milieubescherming
- effectiviteit en strategische kracht achter de communicatievorm encycliek als pauselijk document en als politiek manifest
- een betrouwbare, niet-eenzijdige interpretatie van de encycliek Laudato Si’ zonder journalistieke doelstellingen

Vooraf in de laatst genoemde behoefte kan door middel van deze thesis goed worden voorzien. Dat komt door de breedte van de evaluatie van de encycliek en het hierbij betrekken van uiteenlopend bronmateriaal. Voor de andere doelstellingen geldt een beperkt verklarende waarde. Dit komt doordat de casus Laudato Si’ niet te generaliseren is naar andere gevallen waarin een politieke tekst of encycliek door een kerkelijke bron wordt gepubliceerd en de analyse hiervan op zichzelf staat en dus alleen een context-gebonden verklaring geeft.

§4 Wetenschappelijke relevantie van het onderzoek (vàn de wetenschap en vóór de wetenschap)

Dit onderzoek biedt een vernieuwende blik op een tekst die vaak alleen uit theologische hoek wordt bestudeerd. Door het toepassen van een discursieve methoden op de betekenisgeving van Laudato Si’, in plaats van het gebruikelijke hermeneutische instrumentarium van de geloofswetenschapper leidt tot het blootleggen van andere en nieuwe informatie die voorheen mogelijk niet zou worden opgemerkt. Door middel van de discoursanalyse worden verbanden zichtbaar gemaakt tussen encycliek en wetenschappelijke en politieke bronnen waarvan de invloed niet expliciet in de noten van Laudato Si’ wordt benoemd. Hiermee kan Laudato Si’ niet langer als geïsoleerd kerkelijk-institutioneel werk worden beschouwd, maar past de encycliek daarnaast ook in een milieufilosofische traditie. Bovendien worden, door middel van het abstraheren van tekstinhoud naar discoursniveau, paradoxen en inconsistenties zichtbaar doordat er sprake kan zijn van ‘botsende discourses’ met diepe ontologische tegenstellingen, die in een niet-discursieve analyse minder snel kunnen worden ontdekt.

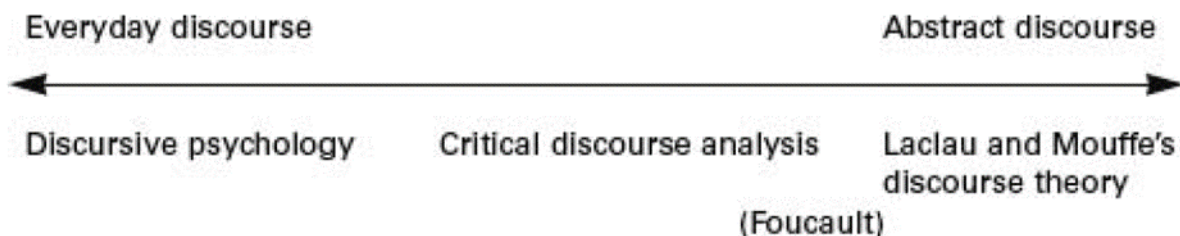
Ook levert de toepassing van sociaalwetenschappelijke theorie op Laudato Si’ nieuwe inzichten op in verhouding tot bestaande discurstypologieën en kan deze theorie naar aanleiding van deze nieuwe casus worden aangevuld of verscherpt. Verder levert de toevoeging van een analyse als deze, in een traditioneel hiervan gescheiden discipline van de theologie, nieuwe inzichten op en kunnen hierbij verschillen en overeenkomsten worden geanalyseerd tussen confessionele en milieufilosofische denkbeelden. Samenvattend wordt de meerwaarde van dit onderzoek vóór de wetenschap met name gevormd door het interdisciplinaire karakter en de aanvulling van bestaande theorie binnen het eigen (milieuwetenschappelijke) vakgebied.

H2: Methoden en theorie

§1 Inleiding: Discours, context en doorwerking

Door middel van de hoofdvraag en de drie deelvragen wordt gezocht naar meerdere vormen van ‘betekenis’ van de encycliciek *Laudato Si’*. Omdat *Laudato Si’* zelf een tekst is, is er behoefte aan een methodologie die aansluit bij het intensief en structureel lezen van teksten. Vanuit de behoefte de tekst te ‘bevragen’ en de argumentatielijn te expliciteren kan er een keuze gemaakt worden uit hermeneutische en discursieve methoden. Met een enkele uitzondering (zie paragraaf 2) is er uitsluitend gebruik gemaakt van discursieve analysemethoden in dit onderzoek. Deze keuze sluit aan bij de ontologische opvatting van een pluriforme werkelijkheid, waarbij kan worden gesteld dat blootstelling aan éénzelfde fenomeen niet noodzakelijk tot dezelfde observatie en interpretatie leidt (Moses & Knutsen, 2012). Intersubjectiviteit en intertekstualiteit bieden mogelijkheden tot het met meer zekerheid kunnen herleiden van de bedoeling van de auteur (als in hermeneutiek), maar in het geval van discoursanalyse wordt hierin een stap verder gezet en breder geassocieerde talige uitingen en retoriek. Hierdoor bestudeert discoursanalyse niet alleen een verhaallijn, maar bovendien ook een denkbeeld en een meer algemene werkelijkheidsopvatting die uit de tekst ontspringt.

Net als de empirische wetenschap een variatie aan ontologische opvattingen kent, verlopend van positivisme tot poststructuralisme, kent ook de methodologie van discoursanalyse een dergelijke schaalverdeling, zij het dat hierbij het strikt positivistische uiteinde van de as ontbreekt, doordat discoursanalyse bij voorbaat uitgaat van een (gedeeltelijk) geconstrueerde werkelijkheid.



Figuur 1: Variatie binnen discoursanalyses. Bron: origineel figuur 1.2 in Jörgensen & Phillips (2002), pp. 25

In de bovenstaande figuur wordt een as weergegeven waarop verschillende vormen van discoursanalyse worden gerangschikt naar hun respectievelijke mate van praktische uitwerking naar meer abstract-theoretische vorm. Deze as loopt grotendeels parallel aan de rangschikking die volgt wanneer men bovenstaande methoden zou plaatsen in de dualiteit tussen structuur en agency. Meest op individuele veranderingskracht en initiatief gebaseerde methoden zijn te vinden in de discursieve psychologie, maar ook in de meer voluntaristische vorm van discoursanalyse die o.a. Hajer (1995) gebruikt in historische beleidsanalyses. Daar tegenover staan structuralistische opvattingen over de reproductie van discours door onder andere Foucault en in het uiterste geval een constructivistische opvatting van Laclau en Mouffe, over een nauwelijks te doorgronden werkelijkheid zonder enig objectiveerbare hoofdgedachte of kern (Jörgensen & Philips, 2002).

Wanneer dit onderzoek zou moeten worden gepositioneerd op deze balk, zou het de positie innemen van kritische discoursanalyse, die zich uit door objectief en ‘neutraal’ ogende informatie te analyseren als impliciet gekleurde informatie, afkomstig uit een discursieve opvatting. Kritische discoursanalyse stelt zich dus tot doel tussen de tekstregels door te lezen en tot een dieper begrip van de tekst te komen door het expliciteren van de argumentaties en standpunten waar deze zich op beroept (Wodak & Meyer, 2001).

Er is in dit onderzoek echter sprake van een nog sterkere afbakening van methodologie die volgt uit de specifieke discipline waarbinnen het onderzoek zich begeeft. In deze scriptie wordt namelijk gewerkt met een op milieubeleid en duurzaamheidsretoriek toegepaste vorm van discoursanalyse. Hierdoor wordt de kritische methode van discoursanalyse specifiek, en daarmee ook minder breed dan gebruikelijk, toegepast op het specifieke thema ‘milieudiscoursen’. De auteur Dryzek geldt als autoriteit op het gebied van het beschrijven, analyseren en categoriseren van milieudiscoursen. Het raadplegen van zijn typologie van sociaal-politieke milieudiscoursen lag dus sterk voor de hand. Toch is het onderzoek aanvankelijk gestart zonder het aanbrengen van dit filter, vanuit de overweging *Laudato Si’* als unieke bron te willen begrijpen in zijn eigen logica, alvorens de vertaalslag of generalisering naar een bepaald discours type te maken.

In het volgende venster wordt een overzicht gegeven van de in het onderzoek doorlopen handelingen. Ze zijn stapsgewijs opgedeeld en de grijs geaccentueerde stukken worden verantwoord in dit hoofdstuk, onder vermelding van het daarvoor (tevens in het grijs) geplaatste paragraafnummer. Door de informatie in het venster wordt geïllustreerd dat er sprake was van een tijdrovend onderzoek, dat inhoudelijk meerdere componenten kent (hoofdzakelijk de drieledige structuur: tekst, context en doorwerking door middel van de drie deelvragen). Dit chronologische overzicht van het verloop van het onderzoek is mede belangrijk omdat dit hoofdstuk, als mede het vierde hoofdstuk opgebouwd zijn in de in het venster geformuleerde volgorde. Zodoende begint de theoretische verantwoording dan ook bij de op ‘Grounded Theory’ geïnspireerde werkvorm van de tekstuele analyse van *Laudato Si’*. Hoofdstuk 3 is echter thematisch ingedeeld en wijkt hierdoor enigszins af van de in het venster gepresenteerde structuur.

Het onderzoeksproces in 17 stappen:

- | | |
|----|---|
| §2 | 1. Verkennend lezen en daarna coderen van de encyciek in Atlas.ti aan de hand van open codering |
| | 2. Opstellen van Grounded Theory aan de hand van enkele softwareopties van Atlas.ti |
| | 3. Het op basis van de Grounded Theory samenvatten van de encyciek per hoofdstuk |
| §3 | 4. Raadplegen van de discours typologie van Dryzek: typeringen van discoursen worden gebruikt voor nieuwe codefamilie in Atlas.ti |
| | 5. Door middel van het scoren van codes in Atlas.ti en het interpretatief lezen van de tekst wordt een analyse van discoursen in <i>Laudato Si’</i> opgesteld |
| | 6. Aanvullen van de typologie van Dryzek door theorie van Worster, om zo tot een meer precieze duiding van de tekst te komen. |
| | 7. Samenvoegen van de samenvatting op basis van Grounded Theory en de Discoursanalyse tot een centrale analyse met zowel empirische informatie als de theoretische interpretatie hiervan |
| §4 | 8. Verder karakteriseren van <i>Laudato Si’</i> door deze naast twee andere cases te plaatsen: het werk van Etienne Vermeersch en dat van Alfred North Whitehead |
| | 9. Formuleren van een voorlopig antwoord op de eerste deelvraag |
| §5 | 10. Analyseren van secundaire wetenschappelijke publicaties over <i>Laudato Si’</i> én bestuderen van de Sociale Leer van de Katholieke Kerk, zodat de publicatie in een traditie wordt geplaatst |
| | 11. Bestuderen hoe de publicatie van <i>Laudato Si’</i> in het historische handelen van Paus Franciscus (en daarvoor: Jorge Mario Bergoglio) past |
| | 12. Formuleren van een voorlopig antwoord op de tweede deelvraag |
| §6 | 13. Samenstellen van een interviewgide voor meerdere semigestructureerde interviews |
| | 14. Afnemen van interviews met politici of beleidsmedewerkers van de politieke fracties in de Tweede Kamer der Staten Generaal |
| | 15. Analyseren van antwoorden en deze vergelijken met de interpretatie van <i>Laudato Si’</i> in de eerder geformuleerde antwoorden op deelvraag één en twee |
| | 16. Formuleren van een antwoord op de derde deelvraag |
| | 17. Systematisch beantwoorden van de hoofdvraag door middel van de antwoorden op de deelvragen, uitmondend in een conclusie |

§2 Atlas.ti (open codering en Grounded Theory)

Bij aanvang van het onderzoek werd gekozen voor een ‘theorie-arme’ benadering, waarbij *Laudato Si’* zelf als richtlijn zou worden gebruikt voor verdere interpretatie van de thematiek. Om hierbij verder te komen dan de verhaallaag, werd ervoor gekozen de Engelse versie van de encycliek (op de Nederlandse eerste copyright, die zelfs op verzoek niet werd vrijgegeven (persoonlijke communicatie Anna Kruse [secretariaat RKK, 29 februari 2016])) in te laden in het programma Atlas.ti. Atlas.ti is een softwarepakket dat werkt met zogenaamde hermeneutische units. Dit zijn bundelingen van primair en secundair bronmateriaal, waartussen de verbanden associatief kunnen worden vastgelegd. Binnen de losse bronbestanden is er sprake van een uitgebreide codeer- en notatiefunctie, waarmee tot op het niveau van losse woorden tekst kan worden geselecteerd en gelabeld. In het geval van de encycliek is alles ingeladen als één brondocument, waarop verschillende coderingen zijn toegepast. Elke coderingslaag is benoemd als een zogenaamde ‘codefamilie’, waardoor de losse codes geordend worden op het soort analyse.

Door middel van open codering, dat wil zeggen: het coderen op basis van in de tekst gevonden waarden, in plaats van pre-gedefinieerde begrippen, zijn vier analyses gedaan. Deze resulteerden in de codefamilies: (1) discoursvlakken, (2) waardeoordelen, (3) discousevents, (4) intertekstualiteit.

(1) De begrippen discoursvlak en discousevent zijn ontleend aan een handleiding voor kritische discoursanalyse (Wodak & Meyer, 2001). Discoursvlakken zijn de domeinen van de samenleving waarin het debat wordt gevoerd over de uitspraken in de tekst. Uitspraken zijn vaak argumentatief en ontleen hun kracht aan een bepaalde verankering, vaak een gezaghebbende bron of kennis uit een bredere discipline. Argumenten kunnen zodoende teruggrijpen op bevindingen uit wetenschappelijke onderzoeken of uit het academisch debat: in dit geval is het discoursvlak ‘de wetenschap’. Wanneer er echter uitspraken worden gedaan van sociologische of generaliserende aard over de maatschappij, dan is het discoursvlak ‘de samenleving’. Uiteindelijk zijn in het betoog van Paus Franciscus vijftien verschillende discoursvlakken onderscheiden, die te vinden zijn in de bijlagen (p. 101-102; p. 107-114).

(2) De familie waardeoordelen is gebaseerd op (negatieve) uitlatingen van de paus over gedragingen van anderen. Soms gaat dit specifiek over enkele politici, maar soms wordt er ook dermate gegeneraliseerd dat er over de gehele wereldbevolking wordt gesproken. Als de paus een (negatieve) kwalificatie aan een persoon of proces geeft, is deze niet altijd uniek, maar is er sprake van herhalingen in de tekst. Een klassiek voorbeeld van een waardeoordeel is het beschrijven van een handeling als ‘zondig’. Door iets te definiëren als zonde wordt er gesteld dat de handeling in de ogen van God of een andere oppermacht wordt gezien als slecht. Een veel mildere en hedendaagse vorm van framing is het presenteren van een proces of handeling als problematisch. Door iets te duiden als probleem wordt aangegeven dat er een discrepantie bestaat tussen de wenselijke situatie en de bestaande situatie. In *Laudato Si’* uit Paus Franciscus zeer veel waardeoordelen. Het op basis van open codering categoriseren van deze oordelen leidde tot het aanmaken van in totaal achttien labels, die te vinden zijn in de bijlagen (p. 101-102; p.115-122).

(3) De familie discoursevents bestaat uit labels die uiting geven aan een bepaalde gebeurtenis die constitutief is voor een discours en een belangrijk deel van de argumentatielijn uitmaakt. Het kan hierbij letterlijk om een ‘event’ gaan, zoals de Rio-conferentie, maar ook om ontwikkelingen en onderwerpen die aanleiding hebben gegeven tot het (her)formuleren van het discours. In dit onderzoek is de definitie van discoursevent zeer letterlijk genomen. Hierdoor wordt onder andere het verschijnsel ‘klimaatverandering’ als een discoursevent benoemd, maar gezien de godsdienstige lading van enkele vertellingen van de paus, worden ook heiligen van de Rooms-Katholieke Kerk gezien als een ‘event’. Het levensverhaal van een heilige kan namelijk bron zijn van het initiëren van handelingen of het agenderen van een thema binnen het geloof. In deze zin is St. Franciscus van Assisi een zeer fundamenteel ‘event’ in de verhaallijn van de encyciek en is zelfs de naam *Laudato Si’* aan hem ontleend.

(4) De familie intertekstualiteit kent een grote overlap met de codefamilie ‘discoursevents’. In deze familie werden alle voetnoten in de tekst van Paus Franciscus vastgelegd om in te kunnen schatten welke teksten en auteurs van invloed zijn geweest op het betoog.

Op basis van deze labels (van zowel codefamilie 1, 2, 3 en 4) in Atlas.ti was het mogelijk verdere bewerkingen toe te passen met de software. Zo kon nauwkeurig worden geteld hoe vaak een code/label voorkwam en kon ook worden gekeken wanneer op eenzelfde zinsnede meerdere codes werden toegepast. Dit laatste kon met een speciale ‘overlap’-functie. Door middel van het aantal overlappen en het aandeel van de gevallen (in procenten) dat twee begrippen gezamenlijk gecodeerd werden, konden enkele sterke samenhangen tussen codes worden opgespoord. Deze samenhangen worden weergegeven in de bijlagen (p.132-134). Deze samenhangen zijn vervolgens door middel van lijnen tussen de codes (die in de netwerkfunctie van Atlas.ti nodes worden genoemd) geprojecteerd in een graaf waarin alle associaties zichtbaar werden. Vervolgens is op basis van de graaf/het netwerkdiagram en de losse ‘counts’ van de codes een samenvatting van de hoofdstukken van *Laudato Si’* geproduceerd die verder ging dan een oppervlakkige tekstanalyse. Belangrijk is te vermelden dat alvorens verbanden tussen begrippen werden bevestigd, het verband eerst tekstueel uitgeschreven werd. Een voorbeeld hiervan is de omschrijving van het verband tussen ‘geweld/schade toebrengen’ en ‘goddelijk mandaat’ als “God veroordeelt het toebrengen van geweld aan anderen.” Deze interpretatieslag kon alleen geschieden op basis van voorkennis van de onderzoeker over de encyciek. Anders had Atlas.ti dit verband automatisch kunnen karakteriseren als: “God geeft opdracht tot geweld.”. Een percentage geeft namelijk niet aan wat de aard van de samenhang tussen twee begrippen is.

Na het produceren van een samenvatting (die de basis heeft gevormd van H4, paragraaf 2) heeft nogmaals een codering met Atlas.ti plaatsgevonden. Deze was echter niet gebaseerd op Grounded Theory, maar op een gesloten codering aan de hand van de discourstypologieën van Dryzek (2012). Deze codefamilie kreeg de naam ‘symboliek/motieven’ en labelde typische kenmerken van discoursen.

§3 Discourstypologieën

Uit de analyse in Atlas.ti bleek weliswaar wat de centrale verhaallijn in het betoog van Paus Franciscus was, maar werd niet direct duidelijk welk type discours hier werd gebezigd. Daarom is het werk van Dryzek (2012) aangehaald, die in zijn boek “The politics of the

Earth” (3^e editie: 2012) een typologie geeft van de belangrijkste discourses in milieubeleid en -politiek. Op basis van twee centrale scheidslijnen (zie later in deze paragraaf) verdeelt hij het milieudebat over vier kwadranten. Hierbinnen benoemt hij enkele subvormen. Hij zet deze uiteen door middel van een vaste ‘checklist’ van vragen die hij wenst te beantwoorden bij ieder afzonderlijk discoursstype. Deze bestaat uit: (1) basale entiteiten die worden (h)erkend of geconstrueerd, (2) assumpties over verhoudingen in de natuurlijke leefwereld, (3) actoren en hun motieven, (4) belangrijkste metaforen en andere retorische middelen.

In eerste instantie is uit de samenvatting van de uitkomsten van deze vier invalshoeken per discours, en dan met name uit de metaforen en stijlmiddelen, een lijst met begrippen opgesteld die kenmerkend waren voor de discoursstypen. In praktijk bleek al enige overlap te bestaan met bestaande coderingen, zoals die uit de familie ‘waardeoordelen’. Alle nog niet aanwezige termen werden aangemaakt in de codefamilie ‘symboliek/motieven’, waarna werd gecontroleerd óf en wanneer de codes konden worden toegekend aan de tekst *Laudato Si’*.

Door middel van het optellen van het aantal keren dat codes samenhangend met een bepaald discours voorkwamen, kon per hoofdstuk een indicatie worden gegeven van het in dat tekstgedeelte dominante discours. Deze indicaties werden later aangevuld door het intensief lezen van de encycliciek zonder gebruik te maken van software.

Dryzek (2012) geeft inzicht in milieudiscourses, wereldbeelden en visies van het functioneren van menselijke en natuurlijke systemen op de aarde, die uitmonden in een opinie over het handelen van de mens ten aanzien van milieuproblemen. Ieder discours kent een andere probleemstelling, wijst andere oorzaken aan en komt met een andere oplossing. Soms zijn deze discourses sterk verbonden aan een politieke ideologie, maar soms zijn zij ook meer pragmatisch.

Dryzek (2012) onderscheidt vier hoofdtypen van discourses aan de hand van kwadranten. De assen worden hierbij gevormd door twee onderscheidingen: (1) een tweedeling tussen ‘prosaic’ en ‘imaginative’ discourses en (2) een tweedeling tussen een incrementele of radicale implementatiestijl. Deze laatste benoemt hij als ‘reformist’ or ‘radical’.

Het verschil tussen ‘prosaic’ en ‘imaginative’ discourses legt Dryzek (2012) als volgt uit:

“Prosaic departures take the political-economic chessboard set by industrial society as pretty much given. On that chessboard, environmental problems are seen mainly in terms of troubles encountered by the established industrial political economy. They require action, but they do not point to a new kind of society. (...) In contrast, imaginative departures seek to redefine the chessboard. Notably, environmental problems are seen as opportunities rather than troubles. Imaginative redefinition may dissolve old dilemmas, treating environmental concerns not in opposition to economic ones, but potentially in harmony.” Dryzek (2012) pp. 14-15

Hoewel de laatste zinnen aangaande imaginative discourses in mijn optiek eerder verwarrend in plaats van verduidelijkend zijn, laat Dryzek (2012) in zijn onderscheid met name zien dat het demarcatie criterium ligt in de visie op de toekomstige samenleving en of daarin wordt vastgehouden aan de bestaande economisch-politieke verhoudingen of juist niet.

De andere tweedeling, die van radicale en herstructurerende/incrementele discoursen, kan om verwarring met de voorgaande dichotomie te voorkomen het beste worden opgevat als een verschil in implementatie en de snelheid ervan. Moet er sprake zijn van een radicale trendbreuk (revolutionair discours), of kan er incrementeel naar een oplossing toe worden gewerkt? (herstructurerend discours).

Door middel van deze twee assen ontstaan er vier ‘hoofdtypes’ van discoursen die elk een kwadrant van het assenstelsel innemen:

	Reformist	Radical
Prosaic	Problem solving	Limits and survival
Imaginative	Sustainability	Green radicalism

Figuur 2: Box 1.1 (origineel), Bron: Dryzek (2012) pp.16

Deze werkt hij uit in hoofdstukken, waarin hij nog een nadere subtypering maakt in twee of drie stromingen per categorie. Het totale overzicht bestaat uit:

1. Limits and Survival
 - a. Naderende apocalyps: absolute grenzen en gevaar voor het voortbestaan van de mens
 - b. Ontkenning van grenzen: de hoorn des overvloeds, oneindige groei
2. Problem solving
 - a. Planmatige werkelijkheid; administratie en technocratische oplossingen
 - b. Democratische aanpak; ‘verlichte democratie’ en consensus
 - c. Vrije marktwerking; economische rationaliteit
3. Duurzaamheid
 - a. Duurzame ontwikkeling; groenere groei
 - b. Ecologische modernisering
4. Ecologisch radicalisme
 - a. Groen bewustzijn
 - b. Groene politiek

Het palet van de door Dryzek (2012) geschetste archetypen van milieudiscoursen is zeer goed bruikbaar bij het analyseren van de tekst van *Laudato Si’*. Door het opsporen van de oorsprong van de uitspraken en het scheiden van de verschillende argumentatielijnen kunnen interne tegenstellingen en inconsistenties beter worden opgezocht. Toch blijkt dat de typering van Dryzek (2012) niet geheel geschikt is als analysekader voor *Laudato Si’*. Omdat Dryzek (2012) met name aandacht schenkt aan wetenschappelijke en politieke discussies in zijn werk, blijken de meer metafysische uitspraken van Paus Franciscus over de ontologie van relaties in de natuur moeilijk te plaatsen. Dit is wel mogelijk, maar de duiding van Dryzek (2012) is dermate ‘ongevoelig’ voor religieuze standpunten dat alle religieuze aannames, ongeacht hun mate van antropocentrische of ecocentrische opvatting van de wereld binnen dezelfde discours categorie vallen.

Om tot een verdere specificering van het dominante discours type binnen *Laudato Si’* te komen, is een gedeelte van het boek *Nature’s Economy* van de auteur Worster (1994) bij het onderzoek betrokken. Worster (1994) beschrijft als historicus de opkomst van het begrip ecologie en de dialectische beweging die het concept door de tijd heen maakt: van positivistisch-reductionistisch tot constructivistisch-holistisch en vice versa. Door het interpreteren van de protagonisten en antagonisten in de verhaallijn komt bij nadere

operationalisering een vergelijkbare lijst van discourtstypen naar voren als eerder bij Dryzek (2012) het geval was:

1. Natuur als economische, menselijke hulpbron
2. Eco-empathie/organistisch denken
3. Grenzen aan de groei: Survivalism
4. Grenzen aan de groei: technocratisch mandaat
5. Natuur als ‘goddelijke’ oppermacht
6. Natuur als kansberekening

Met name van belang zijn de types (2) en (5) uit bovenstaande lijst. Beide discoursvormen vallen in de visie van Dryzek (2012) binnen één categorie, namelijk: groen bewustzijn. Toch merkt Worster duidelijk op dat de veronderstelde relaties tussen mens en natuur en mens en Schepper heel anders zijn in deze twee discourses ten opzichte van elkaar. Hoewel Dryzek (2012) onderscheid maakt binnen het groene bewustzijn tussen stromingen als ‘deep ecology’, ‘ecofeminisme’, ‘bioregionalisme’, ‘ecologisch burgerschap’, ‘groene levensstijl’ en ‘ecotheologie’, zonder deze overigens diepgaand te beschrijven, is ook de laatste noemer: ‘ecotheologie’ analytisch niet scherp genoeg. Er is gewoonweg sprake van een te brede categorie, waarbij zeer uiteenlopende tradities als de ‘Gaia-gedachte’, het boeddhisme en christelijk rentmeesterschap op één hoop worden gegooid. Vandaar dat de indeling van Dryzek (2012) nader wordt gespecificeerd door een nadere opdeling van de categorie Groen bewustzijn:

- 4a. Groen bewustzijn
 - 4a1. Organisch-holistische werkelijkheidsopvatting
 - 4a2. Ecocentrisch absolutisme en sacrale natuur

Onder 4a1. vallen werkelijkheidsopvattingen/discourses die binnen het streven naar een groter bewustzijn van het milieu rekening houden met de centrale positie van de mens op aarde ten midden van andere organismen en zijn vergrote capaciteit om dit alles te observeren en te beoordelen. Hierin wordt erkend dat de mens grote invloed heeft, maar zichzelf hierdoor nooit af kan en mag scheiden van het grotere geheel, omdat dit niet zou getuigen van inzicht maar van ‘misplaatste arrogantie’ en minachting van de rest van de Schepping.

In de opvatting van discours 4a2. wordt de invloed van de mens grotendeels als negatief en moreel onwenselijk bestempeld. Zo is zijn herinrichting van de omgeving geen vindingrijkheid, maar eerder een ‘vloek’ en veronachtzaming van het gezag van de natuur. In deze visie dient de mens zich te onderwerpen aan de fysieke grenzen die het landschap en de natuur ons oplegt en is het wijzigen hiervan een onrechtmatige daad. Soms wordt dit oordeel zelfs in verband gebracht met een god of meerdere goden die zich bekommeren om het welzijn van de planeet in zijn geheel en hierin geen onderscheid maken tussen de mens of andere diersoorten.

§4 Vergelijkbare cases

Door middel van de discourtstypologieën die zijn aangeleverd door Dryzek (2012) en Worster (1994) is de diepere betekenis, en daarmee ook de werkelijkheidsopvatting van Paus Franciscus helderder naar voren gekomen. Hierdoor is het niet alleen een vergelijking te maken van de Encycliek met teksten waarin andere milieudiscourses worden gebezigd, zoals in de mètastudie van Dryzek (2012) is gebeurd, maar kan Laudato Si’ nu ook worden vergeleken met andere teksten waarin éénzelfde werkelijkheidsopvatting wordt uitgedragen.

Twee teksten met eenzelfde discourstype zijn *Science and the Modern World* (1925) van Alfred North Whitehead en *De ogen van de panda* (1988) van Etienne Vermeersch. Hoewel het onmogelijk is om vast te stellen of de auteurs van beide andere publicaties rechtstreeks invloed hebben gehad op Paus Franciscus en zijn ghostwriters, toont de vergelijking met deze twee eerdere cases van holistisch geformuleerde milieukritiek aan dat de verhaallijn en argumentatie van de paus niet geheel nieuw zijn, maar als voortzetting van een eerder geïnitieerde denkrichting kunnen worden gezien.

Om na te gaan in hoeverre er sprake is van overeenkomstig gedachtengoed tussen de verschillende teksten wordt aan de hand van een uitgebreide lijst van centrale begrippen in *Laudato Si'*, gekeken of en hoe deze begrippen worden benoemd in de andere twee teksten. Door de wijzigende formulering van begrippen kan zichtbaar worden gemaakt dat bepaalde contexten en uitdrukkingswijzen tijdgebonden zijn en door de tijd heen een verandering van betekenis en omschrijving door maken. Deze analyse is te vinden in hoofdstuk 4, paragraaf 4.

§5 Secundaire teksten

De tweede fase van het onderzoek bestond uit een analyse van de context van *Laudato Si'*. Hierbij werd geprobeerd *Laudato Si'* te duiden als onderdeel van langer lopende tradities, namelijk: (1.) het wetenschappelijk debat, (2.) de sociale leer van de Katholieke Kerk en (3.) de levensloop van Paus Franciscus zelf, inclusief het deel voor zijn pontificaat. Deze invalshoeken zijn ontleend aan de verschillende functies die *Laudato Si'* heeft. Het is zowel een onderdeel van de agency van de persoon Paus Franciscus/Jorge Bergoglio en zijn levensloop, maar *Laudato Si'* maakt ook deel uit van een kerkelijke traditie van schrijven over maatschappelijke vraagstukken en publieke ventilering van standpunten van de kerk. En omdat *Laudato Si'* zich niet alleen mengt in een maatschappelijke of religieuze discussie, maar bovendien gebruik maakt van wetenschappelijke inzichten en concepten is het ook zinvol om te bezien hoe wetenschappers binnen het eerste jaar na publicatie van de encycliek reageren op de hierin geformuleerde opvattingen.

In dit theoretisch/methodisch hoofdstuk heeft de analyse van wetenschappelijke literatuur en biografisch materiaal over Paus Franciscus geen verklaring, buiten de pragmatische aansluiting van deze bronnen op de onderzoeksvraag. De Sociale Leer van de Katholieke Kerk is echter een minder algemeen bekend begrip en wordt daarom verder uitgelegd, mede omdat het ook kan worden gezien als een op zichzelf staande confessioneel-maatschappelijke theorie. Vandaar dat hieronder een introductie wordt gegeven van deze term en het belang van het opnemen van deze kerkelijke traditie/documentatie in dit onderzoek.

- De Sociale Leer van de Katholieke Kerk

De sociale leer van de Katholieke Kerk is een traditie die teruggaat tot Paus Leo XIII, die in 1891 de Encycliek *Rerum Novarum* uitbracht, met daarin een duidelijke mening van de kerk over de industrialisatie in Europa, waarin hij het opnam voor de rechten van arbeiders (Marx, 2016; Raven, 2016; Tucker & Grim, 2016). Vanaf 1963, met de publicatie van de encycliek *Pacem in terris*, over het behoud van de wereldvrede tegen de achtergrond van een dreigende nucleaire oorlog tussen de VS en de Sovjet-Unie, werd het gebruikelijk voor pausen om zich meer direct te richten tot het publiek en niet meer exclusief tot de bisschoppen en andere hoge kerkelijke functionarissen. Hiermee werd de traditie die gestart is door Leo XIII, om als

Katholieke Kerk een actieve rol in maatschappelijke vraagstukken te spelen, een nog sterkere dimensie gegeven (Marx, 2016; Raven, 2016; Tucker & Grim, 2016)

Door de jaren heen zijn er veel meer uitspraken over maatschappelijke vraagstukken gedaan door het kerkelijk gezag dan enkel in de vorm van encyclieken. Zo werden vaak ook openlijk standpunten verkondigd tijdens toespraken, audiënties of openbare missen. In 2004 heeft de Pauselijke Raad voor Rechtvaardigheid en Vrede voor het eerst alle bronnen die tot de Sociale Leer konden worden gerekend bijeen gevoegd in een bundel: “Het compendium van de Sociale Leer van de kerk”. Doordat dit boek al weer meer dan een decennium oud is, wordt inmiddels gewerkt aan een nieuwe versie waarin ook de bijdragen van Paus Benedictus XVI en Paus Franciscus worden bijgevoegd. Ook *Laudato Si'*, zo heeft het Vaticaan laten weten, zal uitdrukkelijk deel uit gaan maken van de Sociale Leer van de Katholieke Kerk.

De traditie van de Sociale Leer laat zien dat de Katholieke Kerk er veel aan gelegen is consistent te blijven in haar uitspraken over het maatschappelijk domein. Telkens wordt op een erfenis uit het verleden voortgebouwd. Hiermee is het compendium ook een demonstratie van continuïteit in de kerk.

Laudato Si' wordt in de populaire media echter vaak gezien als een radicale breuk van Paus Franciscus met de traditie van de Rooms-Katholieke Kerk. Gezaghebbende geestelijken, zoals mgr. De Korte in Nederland (persoonlijke communicatie 22 januari 2016), geven echter aan dat er sprake is van voortbouwen op en hernieuwd articuleren van eerder gedane uitspraken door Paus Johannes-Paulus II en Benedictus XVI. Zodoende is in dit onderzoek ook een analyse van het Compendium van de Sociale Leer toegevoegd. In hoofdstuk 4 worden de resultaten van deze analyse weergegeven.

§6 Doorwerking

De voorlopige deelvraag die ten aanzien van dit deel van het onderzoek werd gesteld bij aanvang van de interviews was: “In welke mate werkt *Laudato Si'* door in de huidige Tweede Kamer en hoe verklaren politici zelf deze (beperkte) doorwerking?” In strikte zin moet worden verondersteld dat op deze vraag, ook na de interviews, methodisch gezien geen antwoord mag of kan worden gegeven. Er zijn namelijk grote delen van de Tweede Kamer buiten schot gebleven, met als voornaamste ‘blinde vlekken’: VVD, PVV, Partij voor de Dieren, Bontes/Van Klaveren en 50plus. Op de Partij van de Dieren na valt op dat al deze partijen zich in het rechter spectrum van politiek Nederland bevinden. Hierdoor kan worden gesteld dat de uitkomsten van dit onderzoek qua politieke denkrichting (als in links-rechts) zijn vertekend. Dit was echter geheel niet de opzet, maar de uitkomst van een principiële weigering van zowel PVV als VVD om deel te nemen aan een onderzoek op ‘geloofsgronden’. VVD verklaarde dat mijn onderzoek niet strookte met de seculiere visie van de partij en de opvatting dat geloofsopvattingen van leden privé zijn en niet gelden als onderbouwing voor liberale politiek (persoonlijke communicatie met Isabella Kuivenhoven, 11 augustus 2016). De PVV verklaarde, zo bleek uit telefonisch contact met dhr. Graus, het inhoudelijk sterk oneens te zijn met zowel Paus Franciscus als de encycliek *Laudato Si'* en er daarom geen energie in het onderzoek te willen steken (persoonlijke communicatie met Dion Graus, 15 juli 2016).

De laatste fase van het onderzoek betrof een serie van acht interviews die op één na allemaal plaats vonden in het gebouw van de Tweede Kamer in Den Haag. De interviews zijn afgenomen in oktober en november 2016. Aan het onderzoek deden mee: CDA, ChristenUnie, D'66, fractie Kuzu/Öztürk (Denk), GroenLinks, Fractie Klein (Vrijzinnige Partij), Partij van de Arbeid, SGP en SP. Betreffende de SGP dient vermeld te worden dat zij voortijdig de vragen konden inzien en hierop schriftelijk antwoord hebben gegeven. Hiermee zijn deze antwoorden dus minder 'spontaan'. De interviews duurden ca. 40 minuten tot 1 uur per stuk. De originele audiobestanden van deze interviews zijn opvraagbaar in de databank van de Radboud Universiteit Nijmegen (faculteit Managementwetenschappen). De in de interviews opgedane informatie was breed en is sterkt ingedikt en verkort voor weergave in hoofdstuk 5. Er zijn geen letterlijke citaten uit de interviews opgenomen, tenzij dit expliciet vermeld staat.

H3: Contextuele analyse van Laudato Si'

§1 Opbouw van dit hoofdstuk

Deze masterthesis is opgebouwd uit drie delen. Het eerste deel (de tekstanalyse) en het derde deel (politiek Den Haag) waren erg tijdrovend. Tussen beide processen ook een tweede onderzoeksfase ingebouwd: namelijk de literatuurstudie van secundaire literatuur, die flexibel plaats kon vinden tussen de andere afspraken door. Inhoudelijk dient deze literatuurstudie er toe enerzijds toe de encycliek Laudato Si' in een historie te plaatsen; zowel die van het instituut kerk en haar leer aangaande maatschappelijke vraagstukken, als de persoonlijke historie en handelwijze van de huidige paus: Franciscus, met als burgerlijke naam Jorge Bergoglio. Ten tweede is het verstandig de tekstuele analyse van Laudato Si', naast de analyses van andere wetenschappers te leggen. Ten slotte dient dit hoofdstuk de pragmatische functie om Laudato Si' te introduceren en plaatsen binnen een interdisciplinair raamwerk. Door allereerst kennis te maken met de tradities en context waarbinnen Laudato Si' wordt geïnterpreteerd, kan in hoofdstuk 4 met de nodige achtergrondkennis de overstap worden gemaakt naar een specialistische analyse van de encycliek binnen de context van milieudiscoursen, -beleid en -politiek.

Ook andere auteurs doen onderzoek naar de doorwerking van Laudato Si' in diverse delen van de samenleving. Bovendien is er specifiek disciplinair (zowel theologisch als politicologisch) onderzoek gedaan naar de inhoud en duiding van Laudato Si'. Toch zijn hierover nog weinig toegankelijke wetenschappelijke artikelen verschenen en geen definitieve resultaten bekend. Gedurende het werk aan de masterthesis verschenen echter enkele belangrijke publicaties. In eerste instantie is op basis van beschikbaarheid en actualiteit een selectie gemaakt van artikelen uit twee themanummers van wetenschappelijke bladen. Hiernaast verschenen in Nederland nog twee themanummers van theologische tijdschriften met als hoofdonderwerp Laudato Si'. Dit waren het gecombineerde nummer (2/3) van *Communio*, waaraan ik tevens zelf een bijdrage leverde en in oktober 2016 kwam het herfstnummer van het *Tijdschrift voor Theologie* uit met tevens als thema Laudato Si'. Gezien de meerwaarde van deze laatstgenoemde Nederlandstalige uitgave en het gezag van deze bron in Nederland was de bijdrage van hoofdredacteur Borgman (2016) en van De Tavernier (2016) niet te negeren binnen het lopende onderzoek. Vandaar dat zowel de twee internationale wetenschappelijke tijdschriften als een Nederlands wetenschappelijk tijdschrift in combinatie met elkaar worden aangehaald. Deze analyse van wetenschappelijke context vindt plaats in §2. De inbedding van Laudato Si' in de kerkelijke historie en in de levensloop van Paus Franciscus wordt achtereenvolgens beschreven in §3 en §4.

§2 Wetenschappelijke literatuur

De wetenschappelijke literatuur is een selectie van 7 beschouwende artikelen uit twee themanummers van gerenommeerde wetenschappelijke tijdschriften en 2 artikelen uit het Nederlandse wetenschappelijke *Tijdschrift voor Theologie*. Het betreft hier:

- *Theological Studies*, Vol. 77, Nr. 2, juni 2016 met als thema: *Laudato Si': On Care for Our Common Home*
- *The Quarterly Review of Biology*, Vo. 91, Nr. 3, september 2016, met als thema: *Four commentaries on the pope's message on climate change and income inequality*

En zoals eerder beschreven:

- *Tijdschrift voor Theologie*, Vol. 56, Nr. 3, oktober 2016, met als (overigens niet op de kaft vermeld) thema *Laudato Si'*

Hierbij valt op te merken dat het in het eerste geval gaat om een vakblad voor theologen waarin diverse interdisciplinaire artikelen zijn gepubliceerd, die ook voor sociale wetenschappers inzichtelijk en begrijpelijk zijn; en dat het in het tweede geval gaat om een vakblad voor biologen dat een gedeelte van de inhoud heeft gereserveerd voor commentaren van (christelijke) biologen op de encycliek. De artikelen uit de laatste publicatie zijn afkomstig van gezaghebbende Nederlandse en Vlaamse theologen.

Omdat het hier individueel behandelen van ieder artikel te ver gaat wordt de informatie uit alle bronnen geordend rondom de vijf benaderingen die de teksten als geheel bezigen in hun beschouwing over de encycliek.

Deze vijf benaderingen zijn:

1. Het plaatsen van *Laudato Si'* in tradities
2. Het wegen van de geldigheid van de argumentatie van *Laudato Si'* (recensiestijl)
3. Een filosofische interpretatie van *Laudato Si'* en het bediscussiëren van de hierin gebruikte concepten
4. Het inschatten van de doorwerking en invloed van *Laudato Si'*
5. Het 'ontologisch handelingsperspectief' van *Laudato Si'*

In het geheel van de zeven teksten blijken de benaderingen (1), het plaatsen in tradities, en (3) het interpreteren van abstracte begrippen in *Laudato Si'* de overhand te hebben. De recenserende stijl komt enkel voor in Deane-Drummond (2016) terwijl Borgman (2016) specifiek ingaat op de vijfde benadering. Invloed en doorwerking worden met name beschreven door Tucker & Grim (2016).

- ***Laudato Si'* binnen tradities**

Raven (2016) plaatst *Laudato Si'* in meerdere tradities. Hij benoemt de encycliek als onderdeel van een wetenschappelijke traditie, een politiek-institutionele traditie, een kerkelijk-institutionele traditie en benoemt ten slotte nog het de wijzigende positie van de Katholieke Kerk ten aanzien van het milieuvraagstuk door de ogen van meerdere pausen, en de manier waarop zij het onderwerp 'frameden' binnen de kerkelijke leer. De Tavernier (2016), past, zoals later zal blijken, nogmaals de kritiek toe van Deane-Drummond (2016), die hij ook als bron voor zijn tekst vermeldt. Aangaande de wetenschappelijke traditie legt hij de link met bijdragen van andere auteurs uit diverse vakgebieden, waaronder ook de natuurwetenschappen.

Binnen de wetenschap benoemt Raven (2016) de positie van *Laudato Si'* als een integratie van diverse oudere inzichten, gecombineerd met verschijningsvormen uit deze tijd. Als oude inzichten benoemt hij onder andere de opvattingen van Thomas Malthus aan het begin van de Industriële Revolutie, en diens thesise van lineaire groei van de productie ten opzichte van de exponentiële groei van de wereldbevolking, maar ook haalt hij Svante Arrhenius aan, de Zweedse wetenschapper die in 1890 het verwarmende potentieel van koolstofdioxide in de atmosfeer aantoonde. Modernere uitingen in deze twee stromingen zijn de neoMalthusiaanse opvattingen van Paul Ehrlich en diens publicatie 'The population Bomb' (1968) en de

opvatting van milieugebruiksruimte en footprints, om de milieu- en klimaatbelasting van de individuele mens in kaart te brengen. De fysieke component van (het overschrijden van) fysieke milieugebruiksruimte illustreert hij ook door middel van de huidige onteigening en massale aankoop van landbouwgrond in Afrika door opkomende economieën zoals China. Los van deze eigendomsstrijd met autarkische trekjes, generaliseert Raven (2016) de invloed van de mens op het landschap op aarde ook door de auteurs Waters et al. (2016) met hun introductie van de term ‘Antropoceen’ als nieuwe geologische tijdschaal: het tijdperk waarin de samenstelling van de aardbodem en de bovenlaag hiervan vooral onderhevig is aan de invloed van de mensheid en niet meer in even grote mate aan natuurlijke dynamiek.

▪ **Milieuproblemen: objectief of geconstrueerd?**

In hoofdstuk 1 van *Laudato Si'* gaat Paus Franciscus er vanuit dat milieuproblemen objectief waar te nemen zijn door de mens en dat ze zodoende ook kunnen worden aangetoond. Dit gaat uit van een sterk positivistisch wereldbeeld waarin ook de eerder benoemde ‘grenzen aan de groei’ precies te bemeten en vast te stellen zijn. Er is echter kritiek op deze logica. Deze kan worden beargumenteerd in een gedachte-experiment de toeschouwende mens wordt weggelaten uit de situatie. Zou bijvoorbeeld het vrijkomen van aardolie uit de zeebodem een milieuprobleem zijn zonder waarneming van de mens? Natuurlijk kunnen organismen waaronder watervogels overlijden ten gevolge van de olievlek, maar de vraag is of de gevolgtrekking ‘er is een probleem’ niet louter een menselijke conceptie is. Problemen worden vaak geduid aan de hand van het zogenaamde kloofmodel: de huidige situatie wijkt af van de gewenste situatie. De waarneming van een discrepantie leidt tot het besef van een probleem. Een essentiële vraag is dus of problemen bestaan los kunnen bestaan van menselijke perceptie en bovendien of ze het gevolg moeten zijn van beïnvloedbaar menselijk handelen. Wanneer iets een buitenmenselijke oorzaak heeft wordt immers eerder gesproken van een ‘ramp’; iets dat redelijkerwijs niet te voorkomen was.

Raven (2016) plaatst *Laudato Si'* dus binnen een traditie van wetenschappelijke en intellectuele opvattingen rondom de botsing economie-ecologie, rondom de klimaatverandering en rondom de ontwikkelingsproblematiek en de ongelijke verdeling van natuurlijke hulpbronnen. Dat *Laudato Si'* een logisch eindproduct is van wetenschappelijke en maatschappelijke kritiek, gevoed door de eerder genoemde praktische ontwikkelingen op aarde, kan mijns inziens niet uit het werk van Raven (2016) worden herleid. Paus Franciscus integreert in zijn encycliek wel verschillende inzichten en moderne verschijningsvormen van deze vraagstukken, maar sluit hierin (zie ook de bijdrage van Deane-Drummond, 2016) niet geheel aan bij de heersende opvattingen. Zo ontkent Paus Franciscus in zijn encycliek nog steeds het gevaar van de ‘population bomb’ (Ehrlich, 1968) en beweert daarentegen dat de mens zich vrij moet kunnen voortplanten, en dat dit te verenigen is met de grenzen van ons ecosysteem. Ook de term Antropoceen wordt niet benoemd door Paus Franciscus, terwijl het benoemen van deze term van steun had kunnen zijn in zijn argumentatie over de schaal van het menselijk ingrijpen in de natuur op aarde (Deane-Drummond, 2016). Paus Franciscus legt dus wel verbanden tussen wetenschappelijke inzichten, maar gebruikt deze strategisch binnen zijn algehele visie en komt hiermee niet altijd uit op de moderne standpunten binnen deze denkrichtingen, zoals ook met zijn opvatting van de ecologie als wetenschappelijke discipline (zie hiervoor de tekstbox op pagina 61-62). Met uitzondering van dit laatste standpunt herhaalt De Tavernier (2016) de argumenten van Deane-Drummond (2016), hij vult hier op aan dat er volgens hem sprake is van een ‘bijzondere’ omgang met de wetenschap in *Laudato Si'*, die kenmerkt door impliciete kruisverwijzingen naar wetenschappelijke data in de encycliek zelf en hiermee feitelijk het ‘discoursvlak’ (zie hoofdstuk 4) verlegt naar het wetenschappelijke debat dat binnen de tekst van *Laudato Si'* zelf gevoerd wordt. De Tavernier (2016) betoogt dat de kerkelijke traditie van encyclieken uit de Sociale Leer; met

daarin de methode ‘see-judge-act’ op een afwijkende manier is toegepast in *Laudato Si’*. Volgens De Tavernier blijft Franciscus erg lang ‘kijken’ naar het vraagstuk. In dit kijken maakt hij gebruik van instrumenten buiten het gezag van de Katholieke Kerk, zoals ook zeer duidelijk de rapporten van het IPCC, waaruit de paus volledige consensus aangaande de menselijke oorzaak van klimaatverandering concludeert. Tevens brengt De Tavernier (2016) een niet zozeer theologische, maar meer filosofische referentie aan bij *Laudato Si’* door te verwijzen naar de reactie van Bruno Latour (2015) op *Laudato Si’*, die het document interpreteert als een hartenkreet vanuit de jeugd van Paus Franciscus. Ook legt hij extra nadruk op de inspiratie die Romano Guardini (1885-1968) heeft verleend aan de paus. De ook expliciet geciteerde publicaties van Guardini waaronder *Das Ende der Neuzeit* (1950), getuigen van een algeheel pessimisme over de technische mindset waarmee de mens werkt aan het project van de moderniteit. Door het ‘naleven van de droom van Francis Bacon’: het herstellen van de controle over het paradijs na de zondeval door middel van ontluikende technische wetenschap en wetmatigheden, zou de ‘waarheid’ zodanig worden ontleed en ontzenuwd dat hierin geen plaats meer is voor mysterie of verwondering. En dit laatste element in de moderne maatschappij maakt de door Sint Franciscus van Assisi geïnspireerde ‘ecologische bekering’ een stuk moeilijker.

De politiek-institutionele traditie waarin *Laudato Si’* een rol speelt is nauw verbonden met de wereldpolitiek en hiermee ook met de geschiedenis van duurzaamheid binnen de Verenigde Naties. Zo worden de nucleaire patstelling van 1962 (de Cuba-crisis) en de hieruit ontstane noodzaak tot samenwerking in verband gebracht met de gezamenlijke aanpak van eerst het ontwikkelingsprobleem (Stockholm-conferentie 1972) en daarna steeds specifiekere milieuproblemen, via de oprichting van het UNEP, de UNCED-top van 1987 en de huidige inzichten van het IPCC en de diplomatie binnen de UNFCCC en haar COPs zoals de cruciale COP21 in Parijs van december 2015. *Laudato Si’* blijft volgens De Tavernier (2016) getuigen van de opgebouwde klimaatschuld tussen Noord en Zuid en hanteert deze generaliserende scheidslijn meerdere malen. Hoewel Paus Franciscus Noord en Zuid beiden op hun verantwoordelijkheid wijst, is hij van mening dat het primaat nog steeds ligt bij het Globale Noorden, waar de koloniale aansturing feitelijk is voortgezet met nieuwe economische en neoliberale middelen. *Laudato Si’* hekelt enerzijds het onvermogen van wereldleiders en de verdeeldheid van natiestaten, maar benadrukt anderzijds de wereldwijde solidaire visie die nodig is om tot een oplossing van de huidige ecologische, maar ook morele en sociaal-economische crisis te komen. De timing van de publicatie van *Laudato Si’*, een half jaar voor de milieutop in Parijs, geeft nogmaals de inbedding van *Laudato Si’* in een mondiale diplomatieke traditie aan en hiermee ook de ‘zachte’ politieke macht van de paus als morele autoriteit. In 2016 wordt de boodschap van *Laudato Si’* steeds explicieter in verband gebracht met de oorlog in Syrië en Irak en de hieruit voortkomende vluchtelingencrisis. De Tavernier (2016) benadrukt dat Paus Franciscus in zijn encycliek ook duidt op het bestaan van ‘klimaatvluchtelingen’, en dat het teloorgaan van milieugebruiksfuncties en tekorten aan (drink)water mede bron van conflict zijn in het Midden-Oosten.

▪ **Klimaatschuld, postkolonialisme en globalisering**

Paus Franciscus benadrukt in zijn encycliek de economische ongelijkheid op aarde. Hij vindt deze moreel verwerpelijk en heeft het idee dat de christelijke moraal van ‘eerlijk delen’ niet meer oprecht wordt nageleefd door welgestelden. Het geloof verplicht volgens hem tot meer dan ‘liefdadigheid’ voor de armen. Het dwingt juist tot een structurele oplossing, die er tot op heden niet gekomen is. Om de onderdrukking van de belangen van het Globale Zuiden door het rijke Noorden duidelijk te maken gebruikt Paus

Franciscus niet alleen vergelijkingen van financiële aard. Hij heeft het met het oog op klimaatverandering ook over de 'klimaschuld' die de vroeg geïndustrialiseerde landen hebben ten opzichte van de rest van de wereld. Cumulatief hebben zij namelijk tot op heden het meest bijgedragen aan de toename van CO₂ in de atmosfeer. Daarom is Paus Franciscus van mening dat het fundamenteel oneerlijk is zwakkere economieën te verhinderen te groeien en een buitenproportioneel deel van de mitigatiemaatregelen te laten betalen. Bovendien moeten volgens de paus 'de sterkste schouders' de zwaarste lasten dragen, verwijzend naar het verschil in financieel kapitaal tussen ontwikkelde landen en derdewereldlanden. Dit is volgens hem de juiste uitleg van de phrase 'common but differentiated responsibilities' in het historische klimaatverdrag van Rio de Janeiro (1992).

De paus gelooft ook niet in een 'one-size-fits-all'-oplossing voor andere milieuproblemen dan klimaatverandering. Afhankelijk van de lokale context moet worden gekeken naar implementatiemogelijkheden van ontwikkelingshulp en andere vormen van ondersteuning. Hiermee bekritiseert de paus nogmaals het 'economisch-technocratisch' paradigma dat volgens hem wordt geëxporteerd van het economische centrum van de wereld naar de periferie. Hiermee erkent de paus in *Laudato Si'* een politiek-economische vorm van postkolonialisme en dicht hij globalisering geen eenduidig positieve rol toe.

De kerkelijk-institutionele positionering van *Laudato Si'* wordt het meest omvangrijk omschreven door de bronnen. Peppard (2016) concludeert dat het denken binnen de kerk over milieukwesties een vlucht heeft genomen in de jaren '90 en het begin van het nieuwe millennium en dat de belangrijkste aanstichters hiervan Paus Johannes Paulus II, Benedictus XVI en Franciscus I waren. Toch beargumenteren zowel Raven (2016) als Tucker en Grim (2016) dat de initiatie van het oordelen en handelen van de kerk in de maatschappij, naast de focus op de relatie met God binnen het kerkgebouw, zijn oorsprong vindt bij Paus Leo XIII in 1891. Hij bracht in dat jaar de encycliek *Rerum Novarum* uit, waarin de kerk voor het eerst stelling nam in de gemarginaliseerde positie van arbeiders tijdens de industriële revolutie. Een tweede golf van maatschappelijke kritiek door de kerkleiding volgde onder Paus Johannes XXIII en Paulus VI, door middel van het bijeenroepen van het Tweede Vaticaanse Concilie en de in 1967 uitgebrachte encycliek *Populorum Progressio*. In deze laatste publicatie was een zeer sterke kritiek te lezen op de politieke en economische afhankelijkheid van voormalige koloniën. Ook de kort voor het overlijden van Paus Johannes XIII verschenen encycliek *Pacem in Terris* (1963) had een sterk politiek karakter en was een kerkelijke kritiek op de Koude Oorlog en de nucleaire wapenwedloop.

Standpunten van de kerk over milieuproblematiek en beschadiging van de natuur zijn pas letterlijk op schrift vastgelegd vanaf 1971, toen Paus Paulus VI in zijn encycliek *Octogesima Adveniens* het milieuprobleem benoemde als één van de 11 sociale problemen die de kerk diende te bestrijden in de moderne tijd. Kwantitatief zijn de meeste teksten over de verhouding mens en milieu vastgelegd door Paus Johannes-Paulus II, waarvan belangrijke gedeelten oorspronkelijk verschenen in de vorm van belangrijke toespraken, zoals die op de dag voor de wereldvrede in 1990, maar ook een gezamenlijke verklaring in 2002 met de Oecumenische patriarch Bartholomeus, die ook in *Laudato Si'* wordt aangehaald als inspirerend religieus leider in de strijd tegen milieuvervuiling. De vele uitspraken van Paus Johannes Paulus II hebben hun uitwerking gekregen in het compendium van de Sociale Leer van de Katholieke Kerk, waarvan in 2004 de eerste versie is verschenen. Hierin zijn ze samengebracht in hoofdstuk 10 dat specifiek over het milieu gaat.

Vrijwel alle auteurs, maar het meest expliciet Peppard (2016) en Deane-Drummond (2016), noemen als de belangrijkste voorgangers van Paus Franciscus op het gebied van denken over milieu Paus Johannes Paulus II en Paus Benedictus XVI. Hoewel Franciscus veel uitspraken van zijn voorgangers heeft overgenomen in *Laudato Si'*, keken de drie pausen, ieder voor zich, anders tegen het vraagstuk van milieu en ethiek aan.

Paus Johannes Paulus II introduceerde het milieudebat in de sociale leer van de katholieke kerk op verschillende manieren. In 1994 plaatste hij een nieuw onderdeel in het Catechismus van de Katholieke kerk. Bij de discussie over het Zevende Gebod: 'Gij zult niet stelen.' merkt Johannes-Paulus II op dat de goederen die de wereld voortbrengt bestemd zijn voor iedereen (Raven, 2016). Wie onachtzaam met het milieu omgaat 'roof van de aarde' en steelt hiermee uit de Schepping van God. Eerder, in 1990 verklaarde Johannes Paulus II in een openbare mis ter gelegenheid van de dag van de wereldvrede dat de aarde in gevaar was door 'een gebrek aan respect voor de natuur'. Hij voegde eraan toe dat de milieuproblematiek een moreel probleem is, dat mede inwerkt op de ongelijkheid tussen ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen. In 2002 legde hij dit standpunt officieel vast samen met Patriarch Bartholomeus van Constantinopel in de interkerkelijke 'Gezamenlijke Verklaring van Milieu-ethiek'. (Raven, 2016) Verder sprak hij in het verband van de onbalans tussen ecocentrisme en antropocentrisme in de interpretatie van de Bijbel van een 'antropogene fout'. Paus Franciscus vat deze 'fout' liever op als een 'misplaatstheid' (De Tavernier, 2016).

▪ **Deontologische opvatting van Immanuel Kant**

Ook de beroemde filosoof Immanuel Kant (1724-1804) laat zijn invloed na in *Laudato Si'*, maar dan met name diens opvattingen over deontologie. Deontologie is een opvatting van Kant die gepositioneerd is binnen de gevolgethiek. 'Wanneer is een daad onrechtmatig?'. Kant stelt dat zelfs als een daad een goede uitkomst voor de omgeving heeft, maar hij is ingegeven door kwade wil, hij als slechte daad dient te worden beschouwd. Ook geldt min of meer het omgekeerde; wanneer een 'slechte daad' is geschied (met nadelige gevolgen voor anderen), dient bij beoordeling en weging van de 'schuld' van de dader niet uit te worden gegaan van de consequenties van zijn daad, maar juist van zijn oorspronkelijke beweegredenen. Als hierbij enige 'schuld' of 'opzet' ontbreekt, kan men de persoon in kwestie hier niet ten volle veroordelen. Dit principe werkt ook door in de moderne Nederlandse rechtsstaat door middel van de zogenaamde 'schuldsluitingsgronden' in het strafrecht en de 'rechtvaardigingsgronden' die kunnen leiden tot een vrijspraak of een alternatieve straf in plaats van een celstraf, zoals strikt gezien het geval is bij TBS.

Ook Paus Franciscus geeft aan, vanuit godsdienstig motief, dat God oordeelt over de intentie van de mens en niet zozeer over zijn daden. Deze opvatting komt in de Bijbel sterk tot uitdrukking in de Evangelieën rondom Jezus Christus in het Nieuwe Testament. God is barmhartig en vergevingsgezind, maar kijkt bij het 'wegen van een ziel' wel zeer kritisch naar de intenties van de mens. Om slecht gedrag te compenseren is het voor een gelovige zodoende nodig om 'vergeving van de zonden' te vragen en een schuldbelijdenis af te leggen. Beking tot goed gedrag, en zo ook ecologische beking als in *Laudato Si'*, moet daarom vanuit een geestelijk bewustzijn en eigen impuls komen, anders is de beking slechts artificieel, zoals de paus onder andere betoogt over de praktijk van 'greenwashing' binnen het bedrijfsleven.

Paus Benedictus XVI stond bij Vaticaankenners al bekend als de 'groene paus' tijdens zijn pontificaat van 2005 tot 2013. Zeer bekend is dat hij ervoor zorgde dat Vaticaanstad zelfvoorzienend werd op het gebied van elektriciteit door middel van zonnepanelen, maar ook in publicaties heeft hij zich uitgelaten over milieukwesties. Benedictus XVI was een geleerd persoon met veel expertise op het gebied van de economie, waar hij regelmatig over filosofeerde en sprak. In zijn encycliek *Caritas et Veritate* wijdt hij een hoofdstuk (4) aan 'de ontwikkeling van mensen, rechten en plichten, en het milieu'. Hij ziet schade aan het milieu

als een gevolg van een verstoorde economie en politiek, die los gegroeid zijn van ethische principes en solidariteit. Hiermee was Benedictus XVI ook een groot criticus van globalisering. Hij schrijft:

‘mondiale ontwikkeling kan en mag toekomstige generaties niet negeren, maar moet doorwrochten zijn van solidariteit en rechtvaardigheid tussen verschillende generaties, en daarmee een variatie in contexten in acht te nemen: ecologische, juridische, economische, politieke en culturele dimensies.’ [Paus Benedictus XVI in Caritas et Veritate, sectie 48] Bron: Tucker & Grim (2016), pp. 268 (oorspronkelijk Engelstalig)

Voor Benedictus XVI was de natuur een inspiratiebron van harmonie en balans, terwijl de economie en politiek wereldwijd steeds meer ontregelde. Toch bleef hij erbij dat de natuur vanuit godsdienstig perspectief ter beschikking stond van de mens, maar hij hier wijs mee om dient te gaan. Ondanks dat Paus Franciscus I niet overstapt naar een ecocentrisch standpunt in Laudato Si’, verschilt hij wel gradueel van opvatting over de functie van de Schepping: in het kader van de heelheid hiervan moet volgens hem de intrinsieke waarde van elk object en levend wezen als uitgangspunt gelden, en niet de ethiek van de menselijke perceptie en het gebruik van de natuur als hulpbron.

▪ Intrinsieke waarde

In een antropocentrisch wereldbeeld de relatie tussen mens en natuur vaak wordt bestempeld als functioneel en instrumenteel. De natuur wordt waarde toegekend vanuit het nut dat deze voor de mens heeft. Op deze manier kan natuurlijk kapitaal ook een financiële waarde toegekend worden, om zo het belang van ecosystemen voor de mens uit te drukken.

Een ecocentrische benadering gaat echter uit van het nut van dingen ‘an sich’. Het feit dat ze er zijn, los van enig effect op het welbevinden van een menselijk individu, heeft al waarde. Dit is de waarde van het leven van een plant of dier voor het eigen voortbestaan, maar ook gewoonweg het aanwezig zijn van natuurlijke elementen zoals rotsen of oppervlaktewateren. Hoewel de paus laveert tussen een strikt ecocentrische en een meer aangepast-antropocentrische houding ten opzichte van de natuur benadrukt ook hij de intrinsieke waarde van alles op aarde. Er is hierbij geen sprake van absolute gelijkwaardigheid tussen mens en dier in het gelovig perspectief, maar wel een ‘volmaakt’ geheel van de Schepping. Volgens het katholieke geloof komt alles op aarde namelijk uit één bron: de scheppende hand van God en zodoende moet uit eerbied voor God deze creatie ook bewaard blijven.

- De geldigheid van de argumentatie in Laudato Si’

Het artikel van Deane-Drummond (2016) in Theological Studies is op te vatten als een uitgebreide recensie van Laudato Si’. In de titel van het artikel: ‘Laudato Si’ and the Natural Sciences’, geeft ze al direct aan de informatie uit Laudato Si’ te willen koppelen aan haar ervaringen als natuurwetenschapper (hoewel ze formeel professor in de theologie is). Haar betoog verloopt geordend op thema. Ze benoemt (1.) herkenningspunten in Laudato Si’, (2.) gemiste kansen: onderwerpen en vraagstukken die volgens haar ten onrechte ontbreken in Laudato Si’ en (3.) inconsistente of onjuiste beweringen in Laudato Si’. De Tavernier (2016) citeert later haar betoog en onderschrijft haar claims over onder andere demografische groei en planetaire grenzen, maar vult deze ook aan met andere onderwerpen.

Aangaande punt (1.) en (2.) kan worden gesteld dat Deane-Drummond (2016) veel herkenning en waardering geeft aan het benoemen van enkele actualiteiten uit het wetenschappelijke debat in de encycliek. Zo geeft ze aan dat Paus Franciscus duidelijk wijst op het vraagstuk van klimaatvluchtelingen en hun rechteloosheid, het vraagstuk van

biodiversiteit en dat hij eerlijk en open is over de invloed van zijn voorgangers Johannes-Paulus II en Benedictus XVI op zijn schrijven en deze keurig citeert. Echter mist Deane-Drummond (2016) belangrijke elementen die het verhaal krachtiger hadden kunnen maken. Ze had graag de term ‘Antropoceen’ terug zien komen in de discussie en had graag ook de term ‘wicked problem’ teruggezien in de tekst. Bovendien vertelt de paus in zijn discussie over genetische modificatie niet over het monopolie van enkele chemische bedrijven en de bestaansonzekerheid van boeren die voortkomt uit de verkoop van steriele zaden op licentiebasis. Hiermee had Paus Franciscus nogmaals het verband kunnen leggen tussen ongelijkheid, armoede en de milieucrisis. Ook doet Paus Franciscus onvoldoende recht aan de grenzen van het planetaire ecosysteem door de operationalisering hiervan door Rockström et al. (2009) niet te benoemen en over te nemen (Deane-Drummond, 2016). Ook komt Paus Franciscus niet toe aan het huidige debat rondom geo-engineering; waarin wordt voorgesteld technische maatregelen te treffen om het weerbeeld en klimaat te manipuleren in plaats van of als aanvulling op het gebruikelijke systeem van mitigatie en adaptatie dat doorgaans binnen de klimaatwetenschap wordt gepropageerd (Deane-Drummond, 2016). Na al het voorgaande in overweging te hebben genomen, voegt De Tavernier (2016) nog één praktisch punt toe aan de lijst met ‘gemiste kansen’ en benoemt hij nog een missende referentie binnen de godsdienst. Het praktische punt betreft in zijn opinie de bio-industrie. Hij had graag gezien dat de paus zich ook had uitgesproken over de (on)wenselijkheid van vegetarische en veganistische eetgewoonten en over de ethiek van het slachten van dieren. De godsdienstige kritiek richt zich op het feit dat de Bijbelse teksten over de apostel Paulus ontbreken in het tweede hoofdstuk van de encycliek, terwijl De Tavernier (2016) beweert dat juist deze teksten een tegenwicht hadden kunnen bieden tot de kritiek van Lynn White (1967) op de ‘onderwerp- en heersgedachte’ in het Christendom. Paulus zag de komst van de Messias namelijk als een herstelling van het aardse paradijs en contrasteerde Jezus veelvuldig met Adam, onder andere in zijn trouw aan God en de ‘zondeval’ van Adam en Eva en de ‘bevrijding van de zonden’ voor de hele mensheid die Jezus bracht. Volgens de Tavernier is er dus te eenzijdig geput in het Oude Testament in plaats van het Nieuwe door zowel de paus als geloofscritici, als het gaat om de rol van de Schepping.

Het is volgens Deane-Drummond (2016) onvermijdelijk dat een veelomvattende publicatie als *Laudato Si’* ook de nodige redeneringsfouten en inconsistenties bevat. Haar vallen de volgende op: Paus Franciscus benoemt in *Laudato Si’* het belang van biodiversiteit, maar gebruikt hierbij als belangrijkste argument de economische waarde hiervan, terwijl hij later in de encycliek juist verklaart dat intrinsieke waarde in hiërarchie boven de antropocentrische conceptie van de mens ten aanzien van natuurlijke goederen komt. Bovendien ontkent de paus de onvermijdelijke botsing tussen demografische groei en natuurbescherming. Deane-Drummond (2016) gaat hierbij, zonder hiernaar te refereren uit van het door Vermeersch (1988) in *De ogen van de panda* benoemde Scylla-Charibdis principe dat de relatie tussen welvaartsontwikkeling en natuurbescherming uitlegt als óf-óf in plaats van en-en. Meest in het oog springend vindt Deane-Drummond echter de volgende drie problemen: (1.) Allereerst ontkent Paus Franciscus in *Laudato Si’* glashard dat bevolkingsgroei de primaire driver is achter de groeiende milieudruk. Deane-Drummond stelt echter dat in allerlei wetenschappelijke big-data-analyses overduidelijk naar voren komt dat de huidige groei in ontwikkelingslanden onhoudbaar is en leidt tot verdere vernietiging van natuurlijke rijkdommen. (2.) Ten tweede stelt Deane-Drummond (2016) dat Paus Franciscus inconsistent is in zijn verwijzingen naar de ecologische wetenschap. Zijn perceptie van

equilibrium en altruïsme in de natuur stamt uit de jaren '20 en '30 en is door de huidige ecologische wetenschap al ruim verworpen. Deze gaat juist uit van onbalans en continue beweging in de natuur. (3.) Ten derde omzeilt de paus ten onrechte de kritiek van Lynn White (1967) en anderen dat de instrumentele visie op de natuur niet zozeer te herleiden is uit het christendom, maar uit het moderniteitsproject sinds de Verlichting. Hiermee doet hij volgens Deane-Drommond geen recht aan eerdere (mis)interpretaties van de kerkelijke leer en het gedrag van ondernemers en de rechtvaardiging hiervan tijdens de Industriële Revolutie. Daarom is het volgens Deane-Drummond (2016) spijtig dat de paus zich in deze sectie van *Laudato Si'* meer toelegt op zich afzetten tegen en het omzeilen van associaties met de Gaia-hypothese en natuurgodsdiensten dan dat hij zich verantwoordt over het christendom.

Twee losse commentaren van Deane-Drummond (2016) die zij elders in de tekst nog laat vallen refereren naar haar persoonlijke overtuiging als (natuur)wetenschapper. Ze vindt het persoonlijk erg jammer dat technologie door Paus Franciscus met name in een kwaad daglicht wordt gesteld en niet wordt gezien als oplossing. Bovendien bestrijdt zij dat er sprake is van een eenzijdige wetenschappelijke vooruitgang: de opvatting van een Risk Society (Beck, 1986) wordt volgens haar schromelijk overdreven en ethische principes in de praktijk van onderzoek nog immer voorop staan.

- **Generaliseerbaarheid en abstractie van de begrippen in *Laudato Si'***

De auteurs DeWitt (2016) en Ormerod & Vanin (2016) spitsen zich in hun artikelen toe op een verdere duiding van centrale begrippen in *Laudato Si'*. DeWitt (2016) verdiept zich in de traditie van Rentmeesterschap en Ormerod & Vanin (2016) proberen het begrip 'ecologische bekering' uit *Laudato Si'* nader te operationaliseren. De latere publicatie van De Tavernier (2016) gaat in op de generaliseerbaarheid van integrale ecologie en haar (wan)verhouding met de term 'duurzame ontwikkeling'.

Aangaande Rentmeesterschap komt DeWitt tot de volgende aanscherpingen op *Laudato Si'*: Volgens hem wordt de dichotomie mens-natuur gefaciliteerd door drie factoren: 1. antropocentrisme, 2. specialisatie op de arbeidsmarkt en in de wetenschap en 3., een maatschappelijke onverschilligheid. Alle drie de elementen zijn terug te vinden in *Laudato Si'*, maar niet alle in deze bewoordingen. Het derde begrip wordt door Paus Franciscus benoemd als praktisch relativisme. Hier wordt nader ingegaan op het tweede punt, omdat dit in tegenstelling tot het eerste en het derde punt niet wordt verklaard in het volgende hoofdstuk van dit onderzoek:

De arbeidsdeling en specialisatie maakt volgens DeWitt (2016) deel uit van een verdere fragmentering van bewustzijn en informatie in de moderne wereld. Hierbij staat de mens volgens hem oog in oog met een crisis met een 'k', in plaats van crisis met een 'c'. Krisis vindt zijn oorsprong in de klassieke Griekse taal en wordt vertaald met: 'het punt in de ontwikkeling van een ziekte waarin een belangrijke ontwikkeling of verandering plaatsvindt die beslissend is in de strijd tussen herstel en dood'. Krisis staat dus voor een keerpunt, dat mogelijk ook het begin markeert van een volledig herstel. Volgens DeWitt geeft Paus Franciscus aan dat deze crisis oproept tot een deliberatieve en constructieve dialoog over de huidige milieuproblemen. Krisis nodigt dus ook uit tot hoop en vooruitgang.

Over de term 'integrale ecologie' merkt DeWitt op dat eerder gesproken werd over 'human ecology' en later pas over 'integrale ecologie'. Volgens hem betekent de wijzigende

omschrijving van deze term in kerkelijke media tot een verbreding van het hiervan, met daarin mede erkenning voor een neokoloniale opvatting van de huidige wereld en globalisering. De Tavernier (2016) zet vraagtekens bij de aansluiting van integrale ecologie bij bestaande begrippen in het milieudebat. Zo veronderstelt hij dat het perspectief van duurzame ontwikkeling wel wordt ondersteund door *Laudato Si'*, maar dat integrale ecologie toch nog iets verder gaat, en kritischer is over het internationaal politiek gezag en daarom meer nadruk legt op burgerinitiatief en NGO's dan in het gebruikelijke discours. In hoofdstuk 4 wordt geëxpliciteerd dat dit onderzoek die conclusie slechts gedeeltelijk wordt deelt; met name het gedeelte over NGO's valt moeilijk hard te maken. Wel blijkt bij een uitgebreide hermeneutische en discoursanalyse van *Laudato Si'* (zie hoofdstuk 4, pagina 59-60) dat 'integrale ecologie' en duurzame ontwikkeling ontologisch botsen in hun visie op de verhouding tussen economie en natuur- en milieubescherming.

▪ **De verhouding tussen duurzame ontwikkeling en *Laudato Si'***

Volgens Dryzek (2012) is duurzame ontwikkeling niet alleen een begrip, maar ook een discours. Het kent een verhaallijn, een eigen perceptie van milieuproblemen en eigen stijlmiddelen. Duurzame ontwikkeling wordt vaak gekoppeld aan het concept van 'zwakke duurzaamheid' en de drie dimensies: People, Planet, Profit. Het gaat om een verzoening tussen het bestrijden van de economische ontwikkelingsachterstand van het Globale Zuiden en het introduceren van maatregelen die de druk op het milieu moeten verminderen. Zo kunnen er door ecologisch verantwoorde ontwikkelingshulp twee vliegen in één klap geslagen worden. Het begrip duurzame ontwikkeling is erg populair doordat het partijen met verschillende belangen bij elkaar brengt, maar die populariteit heeft ook een keerzijde. Duurzame ontwikkeling verliest als begrip snel aan betekenis, doordat in marketing elk willekeurig product in verband wordt gebracht met 'duurzaamheid', terwijl het erg paradoxaal is om te spreken van bijvoorbeeld 'duurzame benzine' of 'duurzaam rattengif'.

De paus heeft grote moeite met deze praktijk die men greenwashing noemt. Maar het gaat hem hierbij niet alleen om 'misbruik' van de term duurzaamheid, maar ook om de gedachte erachter. Paus Franciscus gelooft namelijk niet, zo blijkt in *Laudato Si'*, dat binnen de huidige kapitalistische economie een oplossing kan worden gevonden voor negatieve externaliteiten van productieactiviteit zoals milieudruk. In bepaalde mate is het nastreven van een groei in consumptie van luxe goederen onverzoenbaar met het beschermen van het milieu. Omdat de welvaart in de wereld zeer ongelijk verdeeld is, moet volgens Franciscus geen sprake zijn van verdere 'trickle-down-effecten' van wereldwijde economische groei, maar moet de ontwikkelde wereld juist stappen terug doen in de mate van levenscomfort en consumptie, zodat deze afbouw ruimte geeft voor opkomende economieën om zich te ontwikkelen naar een gelijkwaardig model. De oplossing zit dus niet in productievergroting maar in herverdeling, aldus Franciscus.

De verhouding tussen *Laudato Si'* en duurzame ontwikkeling is dus ambivalent te noemen. Sommige uitgangspunten zoals het toestaan van verdere groei van arme economieën deelt Paus Franciscus met voorstanders van duurzame ontwikkeling, maar Franciscus noemt het geloof van deze beweging in groene groei 'naïef' en zegt dat er geen totale groei van de totale wereldeconomie kan zijn zonder dat dit ten koste gaat van het milieu en de natuur.

Ormerod & Vanin (2016) spitsen zich, zoals al eerder vermeld, in hun bijdrage aan *Theological Studies* toe op het nader uiteenzetten van het begrip 'ecologische bekering', dat hét centrale element vormt van het (beleids)instrumentarium van 'integrale ecologie' (het in *Laudato Si'* voorgestelde denkmodel ter vervanging van het economisch-technocratische paradigma). Volgens Ormerod & Vanin (2016) bestaat ecologische bekering intrinsiek uit vier verschillende dimensies: (1.) religieuze bekering, (2.) morele bekering, (3.) intellectuele bekering en (4.) psychische bekering. Waar de morele bekering door de auteurs wordt geoperationaliseerd door middel van een 'waardenschaal' is voor dit onderzoek de operationalisering van intellectuele bekering van groter belang, omdat deze vaardigheid er

toe moet leiden dat de huidige maatschappij wordt ‘ontmaskerd’ en de vanzelfsprekendheid en neutraliteit van neoliberale instituties in twijfel kan worden getrokken.

- **Doorwerking en invloed van Laudato Si’**

Met het motiveren en verklaren van intellectuele bekering, komt de aangehaalde theorie over vormen van bekering geleidelijk in een andere categorie van filosofie terecht. Omerod & Vanin (2016) stellen namelijk dat intellectuele bekering (als component van ecologische bekerking) een essentiële voorwaarde is voor de politieke, culturele en maatschappelijke verandering die Paus Franciscus wil bewerkstelligen. Intellectuele bekering uit zich volgens Omerod & Vanin (2016) in 4 einddoelen of functies: het leidt tot (1.) het verbreden van de individuele perceptie (horizon), (2.) het omzetten van beschrijvende kennis in verklarende kennis, (3.) het bezigen van een kritische blik op kennisvergaring en wetenschap en (4.) het in twijfel trekken van sociale constructen als het antropocentrisme. Juist deze intellectuele bekering moet leiden tot het doorbreken van het economisch-technocratisch paradigma en zijn ‘Foucauldiaanse gevangenis’. In die zin is intellectuele bekering een noodzakelijke basisvaardigheid voor ieder individu om kritisch te zijn over de wereld om zich heen en zich hierdoor af te kunnen zetten tegen populisme en reproductie van onrechtvaardigheid.

Tucker & Grim (2016) geven in hun artikel in *The Quarterly Review of Biology* een inschatting van de institutionele macht en veranderingskracht van Laudato Si’ als encycliek. In het eerste jaar na de publicatie zijn volgens beiden al veel veranderingen te merken in diverse invloedssferen. Op één staat daarbij het onderwijs, dat zich sterk verbindt met de traditie van de Jezuïeten, een kloosterorde waar ook Paus Franciscus uit voortkomt. Deze scholen en universiteiten met een gelovige en missionaire traditie hebben in het eerste jaar dan ook direct wijzigingen in het curriculum doorgevoerd voor leerlingen, zodat zij in de nieuwe leer van ‘integrale ecologie’ konden worden onderwezen. Verder is de invloed van Laudato Si’ merkbaar in de diplomatie, met als meest traceerbare invloed de klimaatonderhandelingen in (aanloop naar) Parijs. En buiten het feit dat Paus Franciscus wereldwijd leider is van 1,2 miljard katholieke gelovigen, draagt zijn invloed verder dan die van alleen de Katholieke Kerk en is er ook sprake een duidelijk oecumenische invloed. Zo is invloed merkbaar in de protestantse en oosters-orthodoxe kerk, onder andere door gemeenschappelijke verklaringen met andere religieuze leiders zoals Patriarch Bartholomeus van Constantinopel en diverse Islamitische geestelijken. Ook is Paus Franciscus een inspirerend figuur voor niet-gelovigen. Zijn invloed in seculiere kring is met name groot bij milieuactivisten, ecologische wereldburgers en humanisten (Tucker & Grim, 2016). Zij zien gedeelde belangen en percepties in Laudato Si’ en zien hierdoor de kerk tegenwoordig eerder als partner dan als ‘outsider’.

- **Ontologisch handelingsperspectief van Laudato Si’**

Erik Borgman (2016) suggereert in zijn artikel in het *Tijdschrift voor theologie* dat de discussie rondom Laudato Si’ te eenzijdig gevoerd wordt. Hij stelt dat Laudato Si’ te vaak wordt benaderd als aansporing voor de ecologische transitie, maar dat hierbij volledig voorbij gegaan wordt aan de theologische betekenis van de encycliek. In de eerste visie wordt de ‘agency’ van Laudato Si’ geframed als politieke doorwerking, burgerlijk activisme en bekering als duiding van het containerbegrip integrale ecologie. Borgman (2016) bekritiseert deze houding niet alleen omdat deze voorbij gaat aan de theologische boodschap van Laudato Si’, maar ook omdat deze handelingswijze indruist tegen de deliberatieve principes van

dialogo waar Paus Franciscus ook naar verwijst. Impliciet beweert Borgman (2016) dat ook Paus Franciscus in dienst staat van de ‘expertocratie’ door de onheilsboodschap van klimaatverandering te zien als handelingsgrond voor de Kerk en haar achterban, terwijl de waarneming van klimaatverandering slechts besteed is aan enkele ‘profetische’ wetenschappers die geoefend zijn in methoden en theorie en daarmee een geprivilegieerd zicht hebben op de ‘natuurwetenschappelijke waarheid’. Hoewel Borgman (2016) hiermee niet de consensus van het IPCC wil dwarsbomen of de juistheid van de antropogene causaliteit in klimaatverandering in twijfel wil trekken, vraagt hij zich af in hoeverre een dergelijke onheilsprofetie aansluit bij de katholieke traditie. Volgens hem passen de vrijwel ‘ongnadige’ en strikt na te leven ‘planetary boundaries’ van Rockström et al. (2009) niet binnen de barmhartigheid en vergevingsgezindheid van God. Integrale ecologie en ‘the common good’ moeten daarom met een andere hermeneutische sleutel worden vertaald dan gebruikelijk is in de (sociale) wetenschap. Zo is integrale ecologie veel meer toegespitst op een holistische kosmische samenhang en daardoor veel meer metafysisch van aard dan de praktische toepassing ervan en is ‘the common good’ niet het algemeen belang, maar juist een deugdelijke moraal die aan de gemeenschap toebehoort, in plaats van dat deze van buitenaf opgelegd kan worden. Hij haalt hierbij de vergelijking met bevrijdingstheologie aan, die volgens hem heeft geleerd dat wij niet zozeer de armen moeten bekeren en opvoeden, maar dat zij ons feitelijk de les lezen en moeten inspireren tot zorgzamer gedrag.

De ‘agency’ van *Laudato Si’* laat zich volgens Borgman (2016) vertalen in een nieuwe perceptie van het handelingsvermogen van God als almacht: ‘Gods verlossende kracht is hier geen macht van buitenaf, maar werkt via de geheimzinnige samenhang waarin de dingen elkaar in hun diversiteit en veelkleurigheid beschermen en voeden (...) Met andere woorden: als ecologische samenhang.’ (Borgman, 2016, pp. 209)

Een effectieve oplossing van klimaatverandering gaat ons voorstellingsvermogen te boven. Als de toestand werkelijk zo ernstig is als wordt beweerd, is de mens niet zozeer op zijn eigen capaciteit als wel op Gods redding aangewezen. Doordat deze indirecte en mysterieuze wegen kent die doorwerken in de handelingen van de mens en zijn omgeving uit de ‘ecologische bekering’ zich niet enkel in milieubewust gedrag, maar ook in het bewustzijn van de ernst van de crisis en het ‘wonder Gods’ dat nodig is om het noodlot af te wenden. Borgman (2016) noemt dit ‘contemplatieve politiek en ethiek’, waarbij open wordt gestaan voor interventies die nu nog niet te voorzien zijn. Dit lijkt hiermee een godsdienstige vorm te zijn van het ‘technologische optimisme’ dat het discours van ecologische modernisering propageert, zij het dat het de innovativiteit niet concretiseert in technologie, maar toedicht aan God en Zijn indirecte sturing van de universele leefgemeenschap. Hij schrijft: ‘Integrale ecologie is geen masterplan, maar maakt het mogelijk om te midden van de overheersing door het kwaad en de dubbelzinnigheid van de geschiedenis, de blijvende draagkracht en de fragmentarische doorbraak van het goede te zien.’

In dit onderzoek wordt, ondanks de kritiek van Borgman (2016), door middel van hermeneutische en discursieve methoden toch uitgegaan van de ‘gangbare’ betekenis van ‘ecologische bekering’ en integrale ecologie, zoals deze wordt geduid door de sociale wetenschap. Vanuit dit perspectief speelt ook de doorwerking in de politieke werkelijkheid een belangrijke rol. Door de kritiek van Borgman (2016) op deze eenzijdige interpretatie aan te halen, wordt getoond dat het onderzoek is geïnformeerd over zijn standpunt, maar toch op basis van de milieuwetenschappelijke invalshoek en meer praktische dan theologische

doelstelling van het onderzoek kiest voor het terzijde leggen van deze hermeneutische sleutel als leeswijzer voor de encycliek *Laudato Si'*.

§3 De Sociale Leer van de Katholieke Kerk

Waar in hoofdstuk 2 reeds gesproken is van de relevantie en het karakter van de Sociale Leer van de Katholieke Kerk, wordt hier inhoudelijk op het verband van de Sociale Leer met *Laudato Si'* ingegaan. Hoewel *Laudato Si'* deel uitmaakt van de Sociale Leer en formeel als een aanvulling hierop wordt gezien, bestaan er meerdere mogelijke duidingen van het verband tussen de encycliek en de eerder gedocumenteerde opvattingen van de Rooms-Katholieke Kerk.

▪ Sociale Leer van de Katholieke Kerk

In 1891 is Paus Leo XIII een traditie gestart binnen de Katholieke Kerk om een documentatie aan te leggen met uitspraken van kerkelijke leiders aangaande maatschappelijke vraagstukken. Het geloof kende volgens hem niet alleen een kerkelijke dimensie van gebed en devotie, maar moest zich ook vertalen in christelijke normen en waarden in de samenleving en vervolgens ook een uitgestoken hand naar de medemens. Sinds 1891 heeft nagenoeg iedere paus notities toegevoegd aan de Sociale Leer van de Katholieke Kerk. Tegenwoordig bestaat een compendium (Pontifical Council for Justice & Peace, 2004) dat alle uitspraken en notities per thema bijeenvoegt. Dit compendium zal binnenkort echter worden vernieuwd door de toevoeging van de substantiële bijdragen (qua volume, maar ook qua nieuwe inzichten) door de pausen Benedictus XVI en Franciscus I. Het compendium kent een speciaal hoofdstuk over milieu-gerelateerde kwesties. In dit tiende hoofdstuk staan met name bijdragen van Paus Johannes Paulus II, die in de tijd tot het verschijnen van het compendium het meest expliciet heeft uitgelaten over de relatie tussen mens en milieu in zijn encyclieken en toespraken. Wanneer men dit hoofdstuk geheel doorleest blijken hierin de fundamentele voor de encycliek *Laudato Si'* al te zijn gelegd. Eerdere standpunten zijn eerder geëxpliciteerd en aangevuld door Paus Franciscus dan gewijzigd. Vandaar ook dat Mgr. De Korte, bisschop van het Bisdom Den Bosch en ten tijde van het gesprek nog van het Bisdom Groningen-Leeuwarden, in een telefonisch vraaggesprek betoogde dat een radicale breuk met het verleden door *Laudato Si'* totaal niet aan de orde is. Er is eerder sprake van continuïteit en hernieuwde agendering. Hoewel voorganger Benedictus XVI zich meer bezig hield met economische vraagstukken is onder zijn leiding het Vaticaan uitgegroeid tot 's werelds eerste zelfvoorzienende staat op het gebied van energie, door middel van het aanleggen van een immens oppervlak aan zonnepanelen op het dak van enkele gebouwen in Vaticaanstad. Typierend aan Paus Franciscus is echter dat hij het milieu niet compartimenteel behandelt, maar sterk associeert met de vluchtelingenkwestie en de bestrijding van armoede. Hiermee wordt er dus een link gelegd tussen o.a. klimaatverandering en onrechtvaardigheid, zoals ook in de seculiere 'environmental justicebeweging' gebeurt, met name in de Verenigde Staten.

Alvorens te gaan lezen in het compendium van de sociale leer werden hypothetisch drie, overigens niet-uitputtende en niet wederzijds-uitsluitende mogelijkheden benoemd ten aanzien het verband tussen *Laudato Si'* en de Sociale Leer: (1.) *Laudato Si'* is een uitbreiding van de sociale leer, (2.) *Laudato Si'* is een nieuw hoofdstuk van de sociale leer of (3). *Laudato Si'* is een hervorming van de bestaande sociale leer.

Bij het bestuderen van het compendium uit 2004 (Pontifical Council for Justice & Peace, 2004) is een selectie gemaakt in de te lezen informatie. Primair is hoofdstuk 10 geanalyseerd, dat als titel heeft: 'veiligstellen van het milieu'. Verder is ook geheel hoofdstuk 7 over de opvattingen van de kerk over de economie doorgelezen en ten dele hoofdstuk 4, dat zich richt op de kernwaarden van de Sociale Leer. Hierin werd ingezoomd op de begrippen 'common good' en 'solidarity'.

Het centrale beeld na het bestuderen van deze drie fragmenten is dat er geen algemene conclusie te trekken is over de consistentie van *Laudato Si'* met eerdere theorie, maar dat het beeld per onderwerp verschilt. Het tiende hoofdstuk van het compendium sluit namelijk nagenoeg naadloos aan op het betoog van Paus Franciscus. De gelijkenis is zelfs zeer opvallend, omdat in *Laudato Si'* grote delen van de tekst in het compendium zijn geciteerd. Hoofdstuk 10 is een modern hoofdstuk ten midden van de andere hoofdstukken in het compendium en kent met enkele uitzonderingen vrijwel alleen Paus Johannes-Paulus II als auteur. Hoofdstuk 7, over de economie is echter al wat ouder en kent meer bijdragen uit eerdere perioden, zoals van Paus Paulus VI (en zijn visionaire encycliek *Populorum Progressio*) en Johannes XXIII. De aansluiting van dit hoofdstuk op *Laudato Si'* is echter minder eenduidig en lijkt soms zelfs in tegenspraak met de nieuwe formuleringen van Paus Franciscus. Bij hoofdstuk 4 is er ook sprake van enige ambivalentie, maar komt deze niet zo expliciet naar voren als in het verschil van perceptie van de economie tussen het compendium (Pauselijke raad voor gerechtigheid en vrede, 2004) en Paus Franciscus. Overigens is het belangrijk te veronderstellen dat de kapitalistische economie zich in de afgelopen eeuw ook enorm ontwikkeld heeft en nu andere verschijningsvormen heeft. In dit opzicht lijkt het dan ook logisch dat oordelen per tijdvak wijzigen, naar mate ook de economie voortdurend verandert.

In de hierop volgende subparagrafen wordt uitgelegd hoe *Laudato Si'* zich verhoudt tot de citaten uit het compendium (Pontifical Council for Justice & Peace, 2004). Hierbij wordt eerst gekeken naar de hoofdstukken met de grootste overeenstemming met *Laudato Si'* (10 en 4) en wordt afgesloten met het meest dissonante hoofdstuk in dit verband (hoofdstuk 7).

- hoofdstuk 10: veiligstellen van het milieu

In paragraaf 2 van hoofdstuk 10 wordt met optimisme gesproken over de onderwerping van de natuur door de mens. De technologische vooruitgang heeft gezorgd voor meer welvaart en levenscomfort en is een gift van God, geschonken via de creativiteit van de mens. Deze paragraaf is afkomstig van het Tweede Vaticaanse Concilie van 1966, waarin de kerk wilde benadrukken dat zij niet tegen moderniteit of moderne technologie was. Het begin van hoofdstuk 10 is dus zeer antropocentrisch en hanteert een instrumentele visie van de natuur. Vanaf punt 458 neemt echter Paus Johannes Paulus II het woord en nuanceert de eerdere stellingen door te stellen dat technologie en wetenschap ook ten negatieve kunnen worden gebruikt en het altijd belangrijk is ethische vragen mee te nemen in onderzoeks- en productieprocessen. Ook spreekt hij over respect voor andere wezens zoals dieren en planten, omdat ook zij deel uitmaken van de Schepping door God. Hij presenteert in punt 459 het ecosysteem als centraal element en als een vorm van ordening in Gods Schepping.

In paragraaf 3 spreekt Paus Johannes Paulus van een kloof tussen natuur en mens, die tevens ook een kloof tussen de mens en God is, die moet worden overbrugd. Hij spreekt van een crisis die gepaard gaat met reductionistische visies in wetenschap en samenleving en een eenzijdige positie van de burger als consument en de met deze interpretatie verwante hebzucht. In punt 463 wordt echter expliciet geciteerd dat de kerk afstand neemt van 'natuurgodsdiensten' en New-Age-gedachtengoed dat de aarde heiligt en van een 'biologische gemeenschap' spreekt waarin ieder organisme gelijkwaardig is. De kerk oordeelt vanuit het scheppingsverhaal in tegendeel dat de mens een bijzondere plaats heeft ten opzichte van de rest van de Schepping en dat daarom een gelijkstelling van de mens met andere wezens niet

juist is. Bron van deze visie is de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog, die in 2003 haar visie op de ‘New-Age gedachte’ gaf (Pontifical Council for Interreligious Dialogue, 2003).

Johannes Paulus II introduceert even later, in punt 464, de term ‘human ecology’ die later opgevolgd is door ‘integral ecology’ in *Laudato Si’*. Het is echter belangrijk om te benadrukken dat deze opvatting van ‘human ecology’ totaal verschilt van de wetenschappelijke opvattingen van de Chicago School. Deze introduceerde de term in de jaren ’30 en deduceerde in tegenstelling tot deze kerkelijke interpretatie dat ecologie ook de organisatievorm van de menselijke samenleving is. De kerkelijke visie spreekt enkel van treffende overeenkomsten (dit wordt verder uitgelegd in de tekstbox op pagina 61-62). In punt 465 schrijft Paus Johannes Paulus II: ‘Technology that pollutes can also cleanse, production that amasses can also distribute justly, on the condition that the ethic of respect for life and human dignity (...) prevails.’ (pp. 235). Dit conflicteert enigszins met de opvatting van Paus Franciscus aangaande technologie. Hij concludeert juist dat er sprake is van een overtrokken optimisme over technologische oplossingen voor milieuproblemen en dat er met name een gedrags- en mentaliteitsverandering nodig is onder de gehele bevolking.

In de overige paragrafen en punten van hoofdstuk 10 komt zeer duidelijk naar voren dat de fundamentele voor *Laudato Si’* al grotendeels gelegd waren door Johannes-Paulus II. Hij spreekt al over rechten van toekomstige generaties (punt 467), over het voorzorgsbeginsel (punt 469) en het structurele marktfalen ten opzichte van de natuur, wat milieu- en natuurbescherming tot een noodzakelijk publieke taak maakt (punt 470). Opvallend is echter dat punt 475, over de commerciële uitbuiting van boeren in de derde wereld door middel van technologische macht van bedrijven (zoals gebeurt in de omloop van gepatenteerde zaden) niet is overgenomen in *Laudato Si’*, terwijl het onderwerp zeer actueel is. Deze discussie heeft de afgelopen jaren meerdere keren het journaal en de kranten gehaald en wordt ook in de wetenschap gevoerd, zo getuigt het betoog van Deane-Drummond (2016), zie paragraaf 2.

Punt 483 geeft aan dat ‘erkend moet worden dat demografische groei volledig inpasbaar is met een integrale en solidaire ontwikkeling.’ Dit citaat is origineel afkomstig uit de Encycliek *Sollicitudo Rei Socialis* van Johannes Paulus II en is letterlijk overgenomen in *Laudato Si’*, waar het in punt 50 van hoofdstuk 1 wordt benoemd. Met deze instelling van de kerk zijn veel wetenschappers, zoals ook Deane-Drummond (2016) (zie eerder) het niet eens, omdat het geen recht doet aan de getalsmatige en fysieke werkelijkheid van bevolkingsgroei.

Na het lezen van geheel hoofdstuk 10 van het compendium kan worden geconcludeerd dat Paus Franciscus door middel van *Laudato Si’* het eerdere werk van Paus Johannes-Paulus II heeft bevestigd en verscherpt heeft geformuleerd. De voornaamste aanvulling door Franciscus is het uitwerken van het begrip ‘ecologische bekering’, dat zijn uitdrukking vindt in hoofdstuk 6 van de encycliek en het actualiseren en ‘verwetenschappelijken’ van de probleemperceptie van de milieucrisis in hoofdstuk 1.

- hoofdstuk 4: de principes van de sociale leer

In hoofdstuk 4 van het compendium is specifiek gekeken naar de begrippen ‘gemeenschapsgoederen’ en ‘solidariteit’, die – naast andere begrippen – worden benoemd als fundamentele van de Katholieke Sociale Leer. Aangaande ‘the common good’ wordt aangegeven dat het gezamenlijk belang van de samenleving nadrukkelijk geen utilitair begrip

is dat bestaat uit een optelsom van individuele voorkeuren, maar dat er sprake is van een unitair begrip. The ‘common good’ is hiermee slechts een dimensie van ‘the moral good’, het streven naar het absolute goede en het vermijden van het absolute kwade, zoals dat in de religieuze traditie verankerd is (Pontifical Council for Justice & Peace, 2004: pp. 83, punt 164).

In punt 180 spreekt de kerk van de belangrijke rol die woongemeenschappen en collectieve levenswijzen blijven spelen in de moderne tijd. Zij prijst hiermee het levende erfgoed van ‘gedeeld bezit’. Er wordt echter nadrukkelijk bij gezegd dat de kerk geen voorstander is van een communistische organisatie van de samenleving.

In punt 183 wordt gesproken van ‘christelijk realisme’. Deze term duidt aan dat volgens de overlevering van Jezus Christus, nooit een einde zal komen aan armoede en ellende tot Zijn terugkeer op aarde op de Dag des Oordeels. Deze opvatting lijkt in tegenstelling met de uitgebreide praktijk van christelijk ontwikkelingswerk en goede doelen. Zij kan namelijk worden opgevat als aanleiding om ‘de knuppel in het hoenderhok te gooien’ aangaande het wereldwijd uitroeien van armoede, wat hiermee als onhaalbaar doel wordt gesteld.

In de formuleringen van hoofdstuk 4 geven de begrippen solidariteit en gemeenschapsgoederen weliswaar een aansporing, maar geen verplichting tot handelen aan welgestelden. Hoewel liefdadigheid wordt aangemoedigd is het geen verplichting hieraan deel te nemen. Deze gematigde toon komt het meest tot uitdrukking in punt 195: ‘Het principe van solidariteit vraagt aan mannen en vrouwen van vandaag de dag om een groter bewustzijn dat zij schuldenaars zijn van de maatschappij waarvan zij deel uit zijn gaan maken.’ (pp. 100) Over *Laudato Si’* is te concluderen dat de interpretatie van ‘gemeenschapsgoederen’ en ‘solidariteit’ inhoudelijk niet veranderd zijn ten opzichte van de Sociale Leer, maar dat Paus Franciscus wel meer ‘handen en voeten’ heeft gegeven aan deze principes door voorbeelden te expliciteren van verantwoord handelen in het dagelijks leven op individueel niveau.

- hoofdstuk 7: het economisch leven

Het zevende hoofdstuk van het compendium van de Sociale Leer van de Kerk behandelt de verhouding van de katholieke kerk ten opzichte van de economie en de principes hiervan. Grote delen van dit hoofdstuk staan op gespannen voet met de uitspraken van Paus Franciscus in hoofdstuk 3 van *Laudato Si’*. Hieronder wordt opgesomd welke stellingnames uit dit hoofdstuk zich slecht verhouden tot *Laudato Si’*. Er is sprake van enkele inhoudelijke tegenstellingen met de encycliek. Toch wordt hoofdstuk 7 afgesloten met een groot punt van herkenning: een beschrijving van het begrip ‘ecologische bekering’ *avant la lettre*.

Nog in het deel van de Bijbelse verantwoording, het stuk waar ieder hoofdstuk in het compendium mee start, wordt in punt 329 een opmerkelijke uitspraak gedaan, die wordt toegeschreven aan de heilige Johannes Chrysostomus: ‘Sommige mensen zijn rijk zodat zij eer kunnen behalen aan het delen van hun rijkdom met anderen.’ Hiermee wordt indirect gesuggereerd dat privébezit een preconditionie is om werkelijk te kunnen delen (in de geest van Jezus Christus). Na het Bijbelse deel komt in punt 332 tot uiting dat de morele dimensie van de economie is dat zij exclusief ten dienste is van de mens en dat efficiëntie een andere bewoording is voor het streven naar algehele welvaart voor iedereen. Het moge duidelijk zijn dat deze opvatting van economische efficiëntie niet strookt met die van Paus Franciscus in *Laudato Si’*. Hij ziet economische efficiëntie juist als een doel op zich en vindt dat deze deel

uitmaakt van het economisch-technocratisch-paradigma en de bijhorende eenzijdige rationaliteit.

In punt 335 wordt uitgesproken dat de Katholieke Kerk slechts haar steun uitspreekt voor een strikte definitie van het kapitalistische systeem en niet voor de brede opvatting ervan. Het systeem moet ten alle tijde in dienst staan van de bevrediging van behoeften van de mens en niet van die van een eigen logica. Punt 341 staat in het verlengde hiervan en spreekt ervan dat het economisch systeem kan worden ‘misbruikt’. Het vóórkomen van misbruik in het systeem is geen reden om de vrije markt af te wijzen. Het misbruik wordt in deze tekst benoemd als ‘usury’. Paus Franciscus is in zijn encycliek *Laudato Si* echter meer concreet door een vertaalslag te maken naar neokolonialisme en economische marginalisatie van ontwikkelingslanden en groepen in de samenleving. Bovendien geeft Franciscus in hoofdstuk 3 aan dat deze ‘usury’ geen uitzondering meer is, maar zelfs als ‘mainstream’ en ‘core-business’ kan worden gezien van financiële machtscentra en multinationals.

In punt 340 erkent de kerk dat het maken van winst ‘de eerste en belangrijkste indicator’ is voor het welzijn van een bedrijf. Hiermee wordt het functioneren van bedrijven zonder winst oogmerk, en meer abstract gezien, een stationaire economie, afgedaan als onhaalbaar. Waar punt 347 kan worden gelezen als een ‘lofzang’ van Paus Johannes-Paulus II jegens de vrije markt tegen de achtergrond van het ineensstorten van het communistische systeem in 1991, kan ook punt 359 als een positieve lezing van de burgerlijke rol van consument in het economische systeem worden gelezen:

‘Deze verantwoordelijkheid geeft, dankzij wijdverbreide circulatie van informatie, consumenten de mogelijkheid om het gedrag van producenten te sturen door hun voorkeuren – individueel en in groepsverband – duidelijk te maken door het kopen van producten van bepaalde bedrijven in plaats van die van anderen; daarmee niet alleen de prijs en kwaliteit van het gekochte waar in acht nemend, maar ook de aanwezigheid van degelijke arbeidsomstandigheden in het bedrijf alsook het niveau waarop het natuurlijke milieu in de omgeving van het bedrijf wordt beschermd.’

(Pontifical Council for Justice & Peace [vertaald uit het Engels], 2004: pp. 182, punt 359)

Deze stelling kent veel veranderingspotentieel toe aan de consument, maar het is de vraag of de consument wel in staat is een dergelijk rationele beslissing te nemen bij iedere aankoop. Hierop had met name Paus Benedictus XVI veel kritiek: hij beschreef in *Caritas et Veritate* dat een aankoop van een product altijd een morele handeling is. Paus Franciscus heeft van deze aanvullingen van Benedictus XVI gebruik gemaakt om de ‘wegwerpcultuur’ en de eenzijdige beleving van het consumptisme aan de kaak te stellen. Dit element vormde een belangrijke vertaalslag van de originele Sociale Leer naar *Laudato Si*.

Punten 361 tot en met 367 bespreken het karakter van nieuwe fenomenen zoals de globalisering. Mede hierdoor formuleert Johannes Paulus II een voorlopig oordeel dat ruimte laat voor verdere ontwikkeling. Hij beveelt aan de globalisering te sturen in een goede richting aan de hand van enkele criteria waaronder het in acht nemen van mensenrechten, lokale cultuur en solidariteit tussen generaties. Waar Paus Johannes-Paulus II positieve en negatieve kanten van globalisering tegen elkaar afweegt, domineert in *Laudato Si* een negatieve waardering. Paus Franciscus ziet globalisering vooral als gevaarlijk omdat het een drijvende kracht is voor het verspreiden van het economisch-technologisch denken en de

ideologie van het neoliberalisme in contexten die hier op dit moment nog deels gevrijwaard van zijn.

Een punt van twijfel in eensgezindheid tussen *Laudato Si'* en de Sociale Leer is de positie van het citaat van Johannes-Paulus II uit zijn Encycliek *Centesimus Annus* in punt 373. 'Er is een steeds breder besef van de noodzaak voor ontwikkelingsvisies die zichzelf niet alleen de taak stellen om alle mensen ter wereld in een positie te stellen die op dit moment alleen door de rijkste landen wordt genoten, maar meer nog om een degelijker leven op te bouwen (...)'. (pp.188) Hoewel deze stelling op het eerste gezicht geheel consistent lijkt met *Laudato Si'*, blijkt bij het nauwkeurig bestuderen van het citaat dat Paus Johannes Paulus II vraagt om duurzame ontwikkeling waarbij, zo luidt het letterlijke citaat, zowel het welvaartsniveau van de rijkste landen algemeen wordt als ook het leven een meer betekenisvolle invulling krijgt. Hiermee lijkt Johannes Paulus II de mogelijkheid open te houden om de hele wereldbevolking 'op te trekken' naar het niveau van de rijkste landen. Paus Franciscus stelt in *Laudato Si'* echter dat hiertoe geen mogelijkheid meer bestaat binnen de planetaire grenzen. Volgens hem is een middeling nodig waarbij niet alleen het welvaartsniveau van de arme landen stijgt, maar de rijke landen hun luxeconsumptie ook naar beneden bij moeten instellen en aan genoten 'comfort' moeten inleveren in een meer sobere levensstijl. Het is echter onduidelijk of het zinsverband in de betreffende passage van *Centesimus Annus* ook letterlijk gelezen moet worden in deze betekenis.

Het punt van bevestiging van de ijver tot 'ecologische bekering' door Paus Franciscus, wordt in de Sociale Leer gevonden in een citaat binnen punt 376, waarmee het zevende hoofdstuk van het compendium eindigt:

'Men moet gegidst worden door een begrijpelijk beeld van de mens die alle dimensies van zijn wezen respecteert en zijn materiële en instinctieve dimensies ondergeschikt maakt aan zijn innerlijke en spirituele dimensies. ... Uit zichzelf kan een economisch systeem niet de criteria bezitten die nodig zijn voor het correct onderscheiden van nieuwe en hogere vormen van bevrediging van menselijke behoeften van kunstmatige nieuwe behoeften, die een groei tot een volwassen persoonlijkheid in de weg staan. Daarom is een grote mate van onderwijzend en cultureel werk dringend nodig, inclusief het onderrichten van consumenten in het verantwoordelijke gebruiken van hun macht door hun koopgedrag, het vormen van een sterk bewustzijn van verantwoordelijkheid onder producenten en onder mensen in de massamedia in het bijzonder, alsook de nodige interventie door overheidsorganen.' (Pontifical Council for Justice & Peace [vertaald uit het Engels], 2004: pp. 190, punt 376)

§4 De persoon Jorge Bergoglio/Paus Franciscus

Op internet en in boeken is veel informatie te vinden over Paus Franciscus. Zo zijn er meerdere biografieën verschenen en wordt in Nederland ieder jaar een kroniek over het doen en laten van de paus uitgebracht door uitgeverij Adveniat (Slingerland, 2014; Van der Heijden 2015; 2016). Het is echter lastig te bepalen welke informatie uit deze opsommingen van gebeurtenissen en feiten van belang is voor dit onderzoek. Vervolgens is het zaak de geselecteerde informatie te ordenen. In deze paragraaf is de keuze gemaakt om op drie aspecten van biografisch materiaal over Paus Franciscus in te gaan: allereerst zijn

voorgeschiedenis voor zijn pontificaat, onder zijn eigen naam: Jorge Bergoglio en wat hierin voor overeenkomsten te leggen zijn met de publicatie *Laudato Si'*; ten tweede een analyse van de dagelijkse agenda van de paus in de periode januari 2015- oktober 2016 met als kernvraag hoe 'groen' deze is; en ten slotte een soort appendix op *Laudato Si'*; enkele belangrijke citaten van Paus Franciscus die in het verlengde liggen van de encycliek, zowel kort voor als (langere tijd) na de publicatie ervan. In alle drie de subparagrafen is sprake van een selectie van informatie. Hoofd- en bijzaken hierin staan niet los van de persoonlijke waarneming en interpretatie van de onderzoeker, zoals bekend is in een meer 'constructivistische' ontologie en onderzoeksbenadering.

- **Jorge Bergoglio**

Op 13 maart 2013 is kardinaal Jorge Bergoglio in het conclaaf verkozen tot leider van de Rooms-Katholieke Kerk. Hij is hiermee een verrassing voor velen; allereerst circuleerden in de media geheel andere kanshebbers op de nominatie en ten tweede wijkt deze paus zeer af van de voorgaande pausen. Zo is hij Jezuïet, lid van een toenmalig als streng en sober bekendstaande kerkelijke orde en is hij afkomstig uit Latijns-Amerika, uit Argentinië om precies te zijn. Beide eigenschappen zijn een uniek in de historie van het Vaticaan. Hoewel Jorge Bergoglio nu fulltime door het leven gaat als Paus Franciscus, heeft de ervaring in zijn eerdere 76 levensjaren hem gevormd tot wie hij was en daarmee is in het ambt van Paus. (Henning, 2014)

In relatie tot *Laudato Si'* valt zijn belangstelling en inzet voor de armen op.. Als pater in Buenos Aires komt hij veel in de volkswijken en besteedt veel aandacht aan missionair werk. Dit wordt bemoeilijkt in de jaren 1976-1983 waarin Argentinië gebukt gaat onder de dictatuur van generaal Videla, waarin ook de kerk gedwongen lijkt stelling te nemen voor of tegen het politieke gezag. Hoewel linkse sympathieën en daarmee ook de bevrijdingstheologie een grote rol speelt in zijn Jezuïetengemeenschap, laat Bergoglio deze lading niet verbaal tot uitdrukking zijn in zijn werk. Hoewel hij formeel de politieke lading afkeurt, komt hij niet met sancties naar marxistisch geïnspireerde geestelijken. Het meest belangrijk vindt hij niet het woord, maar de daad; het blijven helpen van de armen, ook in tijden van geweld. (Henning, 2014)

Waar Bergoglio veel aandacht besteedt aan armoede, en later als aartsbisschop van Argentinië ook elke Witte Donderdag de voeten wast van gedetineerden, aidspatiënten en verslaafden, neemt hij de armoede ook mee naar huis als een persoonlijke gelofte. Zo woont hij als bisschop niet in het bisschoppelijk paleis te Buenos Aires, maar in een goedkoop appartement zonder bedienden en reist hij met het openbaar vervoer. Op het moment dat hij tot kardinaal benoemd wordt in 2001 vraagt hij zijn volgelingen niet af te reizen naar Rome, maar het geld voor de vliegreis te besteden aan de armen. En ook als Paus is Bergoglio wars van decadentie en rijkdom. Zo woont hij tot op heden niet in het Pauselijk paleis in het Vaticaan, maar is hij kostganger in het communautaire huis van Sint Martha, een van de bijgebouwen in Vaticaanstad. (Henning, 2014)

De 'milieucomponent' uit *Laudato Si'* komt minder sterk naar voren in de biografische werken over Jorge Bergoglio. Toch beargumenteren meerdere theologen en pauskenners dat de ferme kritiek die Paus Franciscus tegen het establishment uit, alsmede het vertrouwen dat hij in het IPCC en andere wetenschappelijke bronnen stelt ontspringt uit zijn eigen academische carrière. Zo was Bergoglio voor zijn roeping een student biochemie en werkte

hij in een laboratorium (Henning, 2014). Ook na zijn intreden bleef hij actief in de academische wereld, maar dan op het gebied van literatuur, psychologie en theologie. Als grootkanselier van de Katholieke Universiteit van Argentinië heeft hij ook meerdere geloofswetenschappelijke boeken uitgebracht (L'Osservatore Romano, 2013).

Het belangrijkste wapenfeit van Jorge Bergoglio voor zijn wijding tot Paus is zijn leiderschap in de Latijns-Amerikaanse Bisschoppenconferentie in Aparecida in 2007, waaruit onder andere een belangrijke milieuverklaring is gekomen: het Aparecida-document. Hij haalt deze ervaring ook expliciet aan in *Laudato Si'* en citeert de conferentie in punt 38 en 54 van de encycliek (Hanning, 2014).

Een ander punt uit het leven van Jorge Bergoglio dat indirect te maken heeft met *Laudato Si'*, is zijn levenshouding van nederigheid en respect voor naasten. Hoewel dat in zijn verhouding tot de armen en zijn visie op rijkdom al lijkt te zijn toegelicht, speelt hierin het afwijzen van gezag ook een grote rol. Op drie cruciale momenten heeft Bergoglio, deels uit bescheidenheid, leidersfuncties binnen de kerk geweigerd: In 2002 weigert hij aanvankelijk het voorzitterschap van de Argentijnse Bisschoppenconferentie, in 2005 weigert hij (naar anonieme bronnen zeggen) de uitverkiezing tot Paus als kardinaal, waardoor Benedictus XVI wordt benoemd (Henning, 2014) en ten slotte laat hij zich in 2015, in het derde jaar van zijn ambt ontvallen aan een journaliste dat hij verwacht maar kort Paus te zijn en dat hij het werk zwaar en vaak ook demotiverend vindt (Van der Heijden, 2016). Jorge heeft zichzelf dan ook nooit benoemd als leider, maar is altijd door anderen in het zadel geholpen. Uit deze houding valt af te leiden dat Bergoglio zich absoluut niet wilde vereenzelvigen met het establishment en zeer kritisch tegen politieke leiders aankeek, zoals ook bleek uit zijn veelvuldige kritiek op de presidenten Kirchner in Argentinië (Henning, 2014). Ook hekelt hij in 2001 al de 'verhevenheid' van de financiële en politieke wereld, op het moment dat Argentinië in een diepe economische crisis verkeert.

Ten slotte blijkt dat volgens Bergoglio de economie niet alleen botst met milieubelangen, maar ook met zijn eigen persoonlijkheid. Als paus vertelt hij in het vliegtuig van Asunción naar Rome aan een journaliste: 'Ik heb een grote allergie voor economie. Mijn vader was namelijk boekhouder en wanneer hij zijn werk in de fabriek niet af had bracht hij het mee naar huis, op zaterdag en zondag, met die boeken van die tijd, waarvan de titels in gotische letters geschreven waren.... En hij werkte, en ik zag pappa... daarom heb ik een allergie. Ik snap ook niet veel van die kwestie [de crisis in Griekenland].' Van der Heijden (2016), pp. 143.

- Analyse van een 'groene' agenda

Uit het voorgaande blijkt dat Paus Franciscus zonder meer een paus is die opkomt voor de armen. In zijn pontificaat bezoekt hij als eerste Lampedusa, en zijn gehele agenda in 2015 en 2016 is doorspekt van aandacht en gebed voor de armen en zwakkeren; en dan nog in het bijzonder de vluchtelingen door de oorlog in Syrië. In die zin staat *Laudato Si'* dus continu op de agenda. De ecologische duurzaamheidscomponent komt in mindere mate naar voren, maar laat in 2015 en 2016 vrijwel maandelijks sporen na in de agenda van de paus.

In de eerste maanden van 2015, voor de publicatie van *Laudato Si'*, spreekt Paus Franciscus zich enkele keren uit over de inhoud van de toekomstige encycliek. Nadruk ligt in eerste instantie bij het economisch-technocratisch paradigma uit hoofdstuk 3 van *Laudato Si'*. Zo

spreekt Paus Franciscus in februari 2015 in een toespraak aan de federatie van coöperatieve verenigingen in Italië ervan dat geld de mest van de duivel is. ‘Geld kan worden behandeld op een rechtvaardige wijze (...) door een coöperatie (...) waar kapitaal niet het bevel voert over de mens, maar de mens over het kapitaal.’ (Van der Heijden, 2016, pp. 46). In maart gebruikt Paus Franciscus Twitter om een korte boodschap te verspreiden die later ook in *Laudato Si* zal worden herhaald: ‘Pas op voor te veel comfort. Als het te comfortabel is, vergeten we gemakkelijk andere mensen.’ (Van der Heijden, 2016, pp. 71)

Het echt op natuur en milieu gestoelde gedeelte van het betoog is te horen op 1 mei 2015, in een videoboodschap voor de bezoekers van de ‘Expo’ in Milaan. Hij spreekt daarbij van de noodzaak tot een ‘mentaliteitsverandering’ en ‘misbruik van de tuin die God ons heeft toevertrouwd’. Tevens gebruikt hij de begrippen duurzame ontwikkeling en wegwerpcultuur (Van der Heijden, 2016).

Na de presentatie van *Laudato Si* op 18 juni, die sterk in het teken van dialoog tussen kerk en wetenschap en van de Rooms-Katholieke kerk en de Oosters-Orthodoxe traditie staat, herhaalt de paus nog vaker zijn boodschap en refereert hij meerdere malen naar *Laudato Si*. Hij introduceert in juni de hashtag #LaudatoSi op Twitter, en ‘post’ zelf enkele boodschappen (Van der Heijden, 2016). Op 6 augustus laat de paus weten dat de Rooms-Katholieke kerk een Oosterse traditie overneemt, door gezamenlijk met de Orthodoxe kerk op 1 september van ieder jaar de ‘Dag van de Schepping’ te vieren (Van der Heijden, 2016). Op 23 en 24 september klinkt het ‘groene geluid’ wederom sterk, wanneer Paus Franciscus tijdens zijn bezoek aan de Verenigde Staten President Barack Obama openlijk steunt in zijn strijd tegen klimaatverandering en deze woorden herhaalt voor een vijandig Congres, bestaande uit een meerderheid van Republikeinse klimaatsceptici (NOS, 23 september 2015). Het bezoek brengt veel tweeweg in de Verenigde Staten, waaronder openlijke kritiek van christelijke politici op de paus, omdat hij zich buiten zijn ‘terrein’ zou begeven door uitspraken over politiek en wetenschap. Sommigen claimen dat de paus verkeerd is geïnformeerd over het klimaatvraagstuk en een enkeling bestempelt hem zelfs als de antichrist. Hoewel in Nederland dergelijke reacties zeldzame extremen zijn, blijkt bij de politieke partij PVV in Den Haag een zelfde sentiment te heersen.

In september ontving Paus Franciscus zowel klimaatactivisten als milieuministers uit de Europese Unie om te praten over de milieucrisis. In zijn bezoek aan centraal Afrika in november 2015 benadrukt hij de noodzaak van schoon drinkwater voor allen en veroordeelt hij de commerciële exploitatie hiervan. Op 6 december bidt hij in het openbaar voor het welslagen van COP 21 in Parijs, die officieel zou lopen van 30 november tot 11 december. Op 13 december spreekt hij zijn dank uit voor het klimaatakkoord dat uiteindelijk een dag ervoor werd bereikt in Parijs en roept wereldleiders op tot naleving hiervan.

In 2016 herhaalt hij nog meerdere keren dat hij hoopt op een ratificering en naleving van het akkoord. Op 28 januari, 13 juni en 14 oktober 2016 houdt Paus Franciscus nog speciale toespraken voor intergouvernementele organisaties, waarin bio-ethiek en voedselproductie centraal staan. Op 1 september 2016, waarop voor de tweede maal de Dag van de Schepping wordt gevierd, laat hij een verklaring uitgaan waarbij hij de zorg voor de planeet een nieuw werk van barmhartigheid noemt. Hij noemt deze complementair aan de 7 bestaande werken van lieflijke-, en de 7 werken van geestelijke barmhartigheid die reeds in de middeleeuwen

waren geformuleerd. Hiermee benadrukt Paus Franciscus dat hij de gedachten over duurzaamheid wil verankeren in de kerkelijke leer. (Paus Franciscus I, 2016c)

▪ **Deugden en Werken van Barmhartigheid**

Op 1 september 2016, de oecumenische gebedsdag voor de Schepping, heeft Paus Franciscus opnieuw aandacht gevraagd voor het inmiddels meer dan een jaar geleden gepubliceerde boek *Laudato Si'*. Hij deed dit in een bijzondere context. Hij stelde namelijk, naast het eerder betoogde voornemen om *Laudato Si'* op te nemen in de Sociale Leer van de Katholieke Kerk, de zorg voor de aarde ook te verheffen tot een modern 'Werk van Barmhartigheid' (Paus Franciscus I, 2016c). De werken van barmhartigheid zijn zeven deugden die zowel in fysieke als in geestelijke vorm bestaan. De zeven fysieke werken zijn afgeleid van het evangelie van Mattheüs, terwijl de geestelijke werken van barmhartigheid hun ontstaansgeschiedenis kennen in de middeleeuwen. Paus Franciscus kent dus zeer veel historische waarde toe aan de zorg voor de aarde/het milieu en ziet dit als een aanvulling op deze fundamentele deugden van het katholieke geloof.

Ook in *Laudato Si'* wordt de nodige aandacht besteed aan christelijke deugden. In hoofdstuk 6 worden richtlijnen gegeven voor een ecologische bekering en goede opvoeding van kinderen. Zo wordt opgeroepen vreugde te beleven aan kleine dingen en soberheid en nederigheid te betrachten, ontleend aan de Franciscaanse beweging. Maar ook wordt gesproken over uitgebreide naastenliefde die zich uitstrekt tot buiten de directe kennissenkring, en ook inspiratie is voor politiek en goed burgerschap. Ook het vieren van rust, als tegenhanger van de maatschappelijke 'rapidación' waar de paus in hoofdstuk 1 over spreekt, is een deugd geïnspireerd op de christelijke traditie, in dit geval verwijzend naar de zevende dag in het Scheppingsverhaal.

Na een dergelijke opsomming is het aannemelijk te concluderen dat Paus Franciscus inderdaad een groene agenda heeft. Toch valt op dat, terwijl de paus voortdurend over armoedevraagstukken praat, hij die niet los ziet van milieuvraagstukken. Hij verbindt de ecologische crisis namelijk altijd aan de sociale crisis, zoals ook in de encycliek. Andersom blijkt de ecologische crisis niet altijd nodig te zijn in de thematiek van armoede en ongelijkheid. Hierdoor krijgt de agenda van Paus Franciscus veel meer een 'rode kleur' (verwijzend naar socialistisch geïnspireerde solidariteit) dan een groene kleur.

- **Externe aanvullingen op *Laudato Si'* door Paus Franciscus zelf**

Naast de hiervoor voltrokken analyse, die met name het groene gehalte van de pauselijke agenda karakteriseert, is vanuit diezelfde pauselijke agenda meer inhoudelijk materiaal te verkrijgen over zijn visie op de ecologisch-sociale crisis die hij in *Laudato Si'* benoemt. Hoewel Paus Franciscus *Laudato Si'* vaak citeert, vult hij de boodschap enkele keren ook aan of verlengt hij deze in toespraken voor intergouvernementele organisaties of uitspraken bij journalisten. Terwijl de eerste sterk zijn voorgekookt, hebben de uitspraken aan journalisten vaak een meer spontaan en minder genuanceerd karakter.

In *Laudato Si'* is Paus Franciscus niet altijd even helder over hoe zijn tekst dient te worden verstaan. Er bestaan dan ook verschillende hermeneutische sleutels om zijn boodschap te vertalen. In de hier geselecteerde fragmenten is hij een stuk directer en wordt de twijfel over de wat juiste interpretatie is gedeeltelijk weggenomen. De eerste vier fragmenten hierna dateren van vóór 18 juni 2015, dus voor de publicatie van *Laudato Si'*. Hierin neemt de kritiek van de paus op het huidige economische wereldmodel steeds meer een solide vorm aan, die uiteindelijk stolt tot de encycliek *Laudato Si'*. Het vijfde en zesde fragment zijn afkomstig uit de periode tussen de publicatie van *Laudato Si'* en het sluiten van het Klimaatakkoord in Parijs op 12 december 2015. Hierin ijvert de paus sterk zijn boodschap door te laten klinken in politieke kringen. De laatste drie fragmenten (zeven tot en met negen)

dateren uit 2016, dus ne deze twee belangrijke ‘events’. Hierin probeert Paus Franciscus aan de hand van bestaand materiaal (veelal citaten uit *Laudato Si'*) centrale begrippen uit zijn theorie over de sociaal-ecologische crisis opnieuw uit te leggen.

Fragment 1: Reeds in juni 2013 spreekt Paus Franciscus ‘avant la lettre’ van het dan nog niet als begrip gemunte ‘economisch-technocratisch paradigma’. Dit korte fragment geeft in hoofdlijnen al de kern weer van het betoog van Paus Franciscus in hoofdstuk 3 van de encycliek: ‘De menselijke wortel van de ecologische crisis’.

‘De mens is in gevaar. (...) Vandaar de noodzaak om keuzes te maken! En het gevaar is ernstig, omdat de oorzaak ervan niet aan de oppervlakte ligt, maar diep is geworteld. Het gaat hierbij niet alleen om de economie, maar ook om ethiek en antropologie. De Kerk heeft er al meerdere keren op gewezen (...) maar toch blijft alles bij het oude, omdat we ons laten leiden door het krachtenspel van een economie en financiële wereld waarin ethiek geen rol speelt. Vandaag de dag worden we niet door de mens geregeerd, maar door het geld; de winst de baas. En God (...) heeft de taak om de aarde te behoeden niet aan het geld toevertrouwd, maar aan ons. (...)’
Algemene Audiëntie van 5 juni 2013 (geciteerd uit Eenmalig Magazine ‘de Paus’, 2014: p. 40)

Fragment 2: Ook in 2013, een maand later, brengt Paus Franciscus zijn eerste bezoek buiten het Vaticaan aan het eiland Lampedusa, dat het dramatisch toneel is van de migrantencrisis, waarbij tot dan toe (de huidige stroom concentreert zich vooral op Turkije en Griekenland) vele vluchtelingen vanuit Noord-Afrika in gammele boten de oversteek waagden naar dit Europese eiland in hoop op asiel. Het eiland kon de hoeveelheid personen niet aan en bovendien voltrok zich scheepsramp na scheepsramp op de Middellandse Zee, waardoor honderden mensen verdronken zijn onderweg naar Europa. De paus maakt hier een duidelijk politiek statement. In zijn preek tijdens de openluchtmis wordt duidelijk dat Franciscus niet langer, zoals Johannes-Paulus II, globalisering als ‘somneutraal’ fenomeen ziet, maar als een negatieve ontwikkeling:

‘De cultuur van het streven naar eigen geluk maakt ons ongevoelig voor de hulpkreet van anderen, laat ons leven in zeepbellen die weliswaar mooi zijn, maar niets voorstellen. (...) In onze geglobaliseerde wereld zijn wij vervallen tot de globalisering van de onverschilligheid. Wij zijn gewend geraakt aan het lijden van anderen, het gaat niet over ons, het raakt ons niet, het is niet onze zaak! (...) Wij zijn een samenleving geworden die vergeten is wat het betekent (...) om “mee te lijden”: de globalisering van de onverschilligheid heeft ons beroofd van het vermogen om te huilen!’ Preek tijdens de mis in het station van Lampedusa, 8 juli 2013 (geciteerd uit Eenmalig Magazine ‘de Paus’, 2014: p.61)

Fragment 3: Paus Franciscus gaat op de meest directe wijze tot nu toe in op de opvatting uit de Sociale leer van de Katholieke Kerk over voortplanting en bevolkingsgroei. Ondanks de duidelijke veroordeling van anticonceptie en ondanks het volhouden van de stelling ‘dat demografische groei volledig compatibel is met een juiste ontwikkeling’, laat de paus zich voor het eerst ook deels kritisch uit over de ‘verkeerde’ interpretatie van: ‘Gaaf heen en vermenigvuldigt u.’ Hoewel de afstand tot de constatering van Paul Ehrlich (*Population Bomb*) (1968) zeer groot blijft, is dit toch te zien als een kleine toenadering, die bovendien wordt benoemd door Raven (2016) in zijn artikel in *The Quarterly Review of Biology*.

‘Ik geloof dat het aantal van drie per gezin, dat u noemde, volgens de experts belangrijk is om de bevolking op peil te houden. Als het minder dan dat is, dan heb je het andere uiterste (...) Bevolkingskrimp. (...) Het gaat om verantwoord ouderschap. (...) Het voorbeeld dat ik net gaf, over de vrouw die haar achtste kind verwachtte en al zeven keizersneegeboortes achter de rug had: dat is een vorm van onverantwoordelijkheid. (...) Sommige mensen geloven dat we – sorry voor het woord – om goede katholiek te zijn als konijnen moeten zijn. Nee. Verantwoordelijk ouderschap.’ Tijdens een persconferentie in het vliegtuig van de Filipijnen naar Italië op 19 januari 2015 (Van der Heijden, 2016: pp. 28)

Fragment 4: Op 1 mei, relatief kort voor de publicatie van de encycliek, komt Paus Franciscus met een eerste beschrijving van het begrip dat later ‘ecologische bekering’ zal worden genoemd in *Laudato Si’*. Tevens laat hij zien dat gecontinueerd Prometheaans denken tot de ondergang van de menselijke beschaving zal leiden.

‘De “paradox van de overvloed” – een formulering van Sint-Johannes Paulus II die hij gebruikte (...) in 1992 – gaat nog steeds op, ondanks de vooruitgang die is geboekt. Zelfs de Expo is in bepaalde opzichten deel van deze “paradox van overvloed” als zij gehoorzaamt aan de wegwerpcultuur, de cultuur van verspilling en geen bijdrage levert aan een model van eerlijke en duurzame ontwikkeling. Laten we daarom (...) een mentaliteitsverandering teweeg (...) brengen. (...) Het is mijn wens dat deze ervaring ondernemers, handelslieden en academici in staat stelt zich betrokken te voelen bij dit grote solidariteitsproject: de planeet te voeden uit respect voor iedere man en vrouw die haar bewoont en uit respect voor het natuurlijke milieu. (...) Het is tijd om op te houden met het misbruik van de tuin die God ons heeft toevertrouwd, zodat iedereen kan eten van de vruchten van deze tuin.’ Uit de videoboodschap voor de opening van de Expo 2015 in Milaan, 1 mei 2015 (Van der Heijden, 2016: pp. 101)

Fragment 5: Paus Franciscus brengt in het begin van het najaar een bezoek aan zowel Cuba als de Verenigde Staten en speelt een grote rol in de bemiddeling en herstelling van de diplomatieke contacten tussen beide landen. Bij aankomst in de Verenigde Staten, waar hij zich op uitdrukkelijk verzoek in een kleine auto laat rondrijden, spreekt hij eerst met President Obama en Vicepresident Joe Biden. Paus Franciscus is zeer duidelijk bezig met een politiek (charme)offensief om *Laudato Si’* kracht bij te zetten met het oog op de belangrijke klimaatop van het UNFCCC in december van dat jaar. Hij benadrukt dat het uur u is gekomen.

‘“Meneer de president, ik vind het bemoedigend dat u een voorstel hebt gedaan (...) om luchtvervuiling te verminderen.” Franciscus vertelt vervolgens tegen de leider van het land (...) dat de zorg voor het “gemeenschappelijk huis” niet langer kan worden overgelaten aan een toekomstige generatie, omdat we op een “kritisch moment in de geschiedenis” zijn aanbeland.’ Gesprek met president Obama van de Verenigde Staten in het Witte Huis op 23 september 2015 (Van der Heijden, 2016: pp. 173)

Fragment 6: Paus Franciscus krijgt in recensies door diverse auteurs toegeworpen dat hij impliciet bevrijdingstheologie beoefent in zijn encycliek en zijn economische visie op de wereld ‘marxistische trekjes’ heeft. Het volgende fragment zou ter ondersteuning van deze bewering kunnen dienen. In deze toespraak in Nairobi spreekt hij over een trend van neokolonialisme die Afrika in het bijzonder bedreigt.

‘Onze wereld heeft een ernstige sociale schuld jegens de armen die geen toegang hebben tot drinkwater. (...) Een gezin water ontfangen, onder welk voorwendsel ook, is een groot onrecht, vooral als er van deze nood wordt geprofiteerd. Deze toestand van onverschilligheid en vijandelijkheid in arme buurten wordt verergerd als het geweld er toeneemt en als criminele organisaties (...) kinderen en jongeren gebruiken als kanonnenvlees. (...) Deze realiteiten (...) zijn geen willekeurige combinaties van problemen die niets met elkaar te maken hebben. Zij zijn het gevolg van nieuwe vormen van kolonialisme, die van Afrikaanse landen een machine en radertjes van een gigantisch wiel willen maken. Landen worden (...) onder druk gezet om beleid te voeren dat kenmerkend is voor de wegwerpcultuur, zoals het beleid om geboortecijfers te verlagen. Het doel daarvan is “de legitimering van het huidige distributiemodel, waarbij een minderheid meent het recht te hebben om te consumeren op een wijze die nooit universeel kan worden.” (LS, 50) De (...) schuld die we hebben jegens de armen (...) kan worden afgelost door (...) de drie T’s: grond (tierra), huisvesting, (techo) en werk (trabajo). Dat (...) is een morele plicht voor ons allemaal.’ Toespraak in sloppenwijk Kenia, 27 november 2015 (Van der Heijden, 2016: pp. 220-221)

Fragment 7: Op een congres voor de Italiaanse nationale commissie voor bio-ethiek spreekt Paus Franciscus zijn gemengde verhouding tot de wetenschap uit *Laudato Si'* nogmaals uit. Hij expliciteert hier de gewaarwording en constatering van Jürgen Habermas (1990), van het onvoltooide project van de moderniteit, waarbij weliswaar vooruitgang is geboekt op technisch gebied, maar zonder ‘*Wertrationalität*’ (ethische vooruitgang). Hij neemt hierbij in de discussie over abortus en euthanasie duidelijk een pro-life-standpunt in:

‘Het veeleisende werk van een zoektocht naar de ethische waarheid is een ieder die bijgedragen heeft aan dit doel als verdienste toe te rekenen – des te meer in een omgeving die door relativisme gekenmerkt wordt en weinig vertrouwen stelt in het menselijk vernuft. In het bijzonder wil ik steun uitspreken voor werk in enkele velden hiervan. Allereerst het interdisciplinaire onderzoek naar de oorzaak van milieuschade. (...) Er is hier sprake van een theoretische tegenstelling tussen ecocentrische en antropocentrische theorieën, om hiermee mogelijkheden te zoeken om de juiste positie van de mens in de leefwereld te erkennen ten opzichte van andere levende wezens en het gehele milieu; ook om een bijdrage te leveren aan het opzetten van een beschermingskader voor toekomstige generaties. Op het moment dat ik het woord ‘toekomstige generaties’ in mijn mond nam, antwoordde een cynische wetenschapper mij: ‘Geachte Paus, zullen die er dan nog wel komen?’ Ten tweede het thema van bescherming van zwakkeren, die slachtoffer worden van een concurrerende, versnellende en naar voortgang strevende maatschappij. Het is de kunst om je te verzetten tegen de wegwerpcultuur te verzetten die vele vormen aanneemt. Daartoe behoort ook het behandelen van menselijke embryo’s als wegwerpmateriaal, evenals dit lot wordt toebedeeld aan ouderen en zieken die de dood naderen.’ Uit de toespraak van Paus Franciscus aan het nationale comité voor Bio-ethica op 28 januari 2016 [vertaald uit het Duits] (Paus Franciscus I, 2016b)

Fragment 8: In een toespraak aan de directie van het World Food Programme geeft Paus Franciscus nogmaals uitleg over de begrippen wegwerpcultuur en ‘praktisch relativisme’ en

hun verhouding tot elkaar. Hij expliciteert dit door de link te leggen met de wereldwijde voedselvoorziening en de problematiek hierin:

‘We moeten extreme armoede “denaturaliseren”, om het niet langer als statistisch gegeven, maar als een realiteit te zien. Waarom? Omdat armoede een gezicht heeft! Het heeft het gezicht van een kind, van een familie, van jonge en oude mensen. Het heeft het gezicht van wijdverbreide werkeloosheid en gebrek aan kansen. Het heeft het gezicht van gedwongen migratie en lege of vernietigde thuislanden. We kunnen niet ‘normaliseren’ dat zoveel mensen omkomen van de honger. (...) Laat ons wel zijn... Voedseltekorten zijn geen natuurlijk fenomeen. (...) Het lijden komt voort uit een egoïstische en verkeerde verdeling van goederen tot aan het “vermarkten” van voedsel. (...) Het consumentisme waarin onze samenlevingen zijn gedrenkt heeft ons laten ontgroeien tot de dagelijkse realiteit van voedselverspilling en -overvloed. Soms zijn we niet meer in staat de rechtmatige waarde van eten te zien, die veel verder gaat dan economische parameters. We moeten eraan worden herinnerd dat afgedankt voedsel, in zekere zin gestolen is van de eettafel van de armen en honger lijdende mensen.’ Uit de toespraak van Paus Franciscus voor het bestuur van het World Food Programme, op 13 juni 2016 [vertaald uit het Engels]. (Paus Franciscus, 2016a)

Fragment 9: In een openbare brief aan de directeur-generaal van de Food and Agriculture Organisation op Wereld Voedseldag, en tevens de dag van de heilige Franciscus (in Nederland ook bekend als Dierendag), legt Paus Franciscus uit dat de boodschap uit *Laudato Si'* blijvend actueel is en koppelt hij de encycliek aan het hete hangijzer van dat moment: de massamigratie uit het door oorlog geplaagde Syrië. Hij legt nogmaals uit, wellicht na kritiek van anderen, wat de samenhang is tussen hoofdstukken 5 en 6 uit de encycliek, met andere woorden: hoe politiek handelen en collectieve en individuele bewustwording samengaan en elkaar dienen te versterken. Het is echter eerder een herhaling dan een verheldering of vernieuwing van het verband tussen deze hoofdstukken uit *Laudato Si'*.

‘Het feit dat de gemeenschappelijke landbouworganisatie (FAO) ervoor gekozen heeft om Wereld Voedseldag dit jaar het thema “Het klimaat is aan het veranderen, voedsel en landbouw moeten dat ook.” toe te dichtten biedt aanleiding voor ons om de strijd tegen honger als een steeds moeilijkere opgave te zien in de aanwezigheid van een complex fenomeen als klimaatverandering. (...) Het feit dat wij als mensen noodzakelijkerwijs met elkaar in verbinding staan en onze verantwoordelijkheid als de beschermers van de Schepping (...) vraagt aan ons de oorzaken van de huidige veranderingen te achterhalen en deze te traceren naar hun wortels. Allereerst en meest voornamelijk, moeten we toegeven dat de vele negatieve effecten op het klimaat afkomstig zijn van het dagelijkse gedrag van mensen, gemeenschappen, bevolkingen en staten. Als we ons hiervan bewust zijn is een beschouwing hiervan in ethische en morele termen op zich niet voldoende. Het is noodzakelijk om politiek te handelen door middel van de juiste beslissingen, die goede leefstijlen bevorderen en slechte ontmoedigen, ten bate van de nieuwe generatie en hen die daarop volgen. Alleen op deze manier kunnen we onze planeet behouden. (...) Het is direct gekoppeld aan de rampen waarop de FAO en andere intergouvernementele organisaties moeten anticiperen op een dagelijkse basis, beseffende dat klimaatverandering niet alleen iets is voor meteorologen. De meest recente data vertelt ons dat er sprake is van een toenemende migratiegolf veroorzaakt door klimaatredenen. De rol van deze mensen

in de wereldgemeenschap kan niet worden erkend door een staat of status alleen, maar behoort onvervreemdbaar tot het mens zijn, met zijn of haar waardigheid en rechten. (...) We zijn nu dichtbij de nieuwe fase waarbij in Marrakech alle staten en partijen verbonden aan het UNFCCC worden gevraagd hun toezeggingen na te komen en om te zetten in acties. Ik (...) hoop dat de doelen, zoals opgesteld in het Verdrag van Parijs, niet alleen bij goede woorden blijven, maar worden omgezet in moedige beslissingen die het mogelijk maken om solidariteit niet langer een deugd te laten zijn, maar ook een werkend model in de economie, en broederschap niet langer een streven, maar een vereiste voor nationale en internationale politiek.⁷ Uit de boodschap van Paus Franciscus aan de directeur generaal van de wereld landbouworganisatie op 14 oktober [vertaald uit het Engels]. (Paus Franciscus I, 2016d)

Naar aanleiding van deze fragmenten kan worden geconstateerd dat *Laudato Si'* geen op zichzelf staande bron is, maar dat ook Paus Franciscus deze zelf vaker mondeling aanvult en citeert bij diverse openbare gelegenheden. Wel is enigszins een overgang van abstractie naar concretisering van zijn ideeën te zien in de periode 2013-2016. Hoewel aanvulling en verduidelijking op de encycliek wenselijk kunnen zijn voor een betere interpretatie ervan, blijft de paus over het algemeen dicht bij de tekst en herhaalt hij met name citaten. Wel blijkt, zoals Vaticaankenners ook erkennen, dat Paus Franciscus veel spontaner en loslippiger is tijdens het beantwoorden van vragen aan de pers in het vliegtuig dan in zijn officiële toespraken. Wellicht zijn toekomstige vliegreizen dan ook verhelderend voor de praktische betekenis van de encycliek.

Nu *Laudato Si'* in dit derde hoofdstuk geplaatst is in meerdere tradities (wetenschap, kerk en levensloop van Paus Franciscus zelf), volgt in hoofdstuk 4 de vervolgstap waarbij dichterbij wordt ingezoomd op de tekst zelf. Hierbij staat de betekenis, of staan de betekenissen, die *Laudato Si'* heeft centraal, en worden deze niet verkregen uit reacties door anderen, maar uit het primaire bronmateriaal en een op Dryzek (2012) en Worster (1994) geïnspireerde discourstypologie verkregen.

H4: Tekstanalyse van Laudato Si'

§1 Inleiding: opbouw en inhoud van dit hoofdstuk

Dit vierde hoofdstuk is het meest in detail uitgewerkte deel van het onderzoek en maakt gebruik van specifieke theorie verbonden aan de milieusociologie. In hoofdstuk 3 zijn reeds de bevindingen van de (interdisciplinaire) wetenschap en de kerk over Laudato Si' al aan de orde gekomen. In dit vierde hoofdstuk duiken we dieper, tot op het niveau van intensieve tekstuele analyse in Atlas.ti en hierop volgende (kritische) discoursanalyse, in de meerdere betekenislagen van Laudato Si'. Hierbij is echter wel de bril van de milieuwetenschapper opgezet en niet die van een theoloog. Verder is het van belang te wijzen op de connectie van dit hoofdstuk met de eerdere hoofdstukken van deze thesis:

In hoofdstuk 1 is beschreven dat het onderzoek bestaat uit de beantwoording van een hoofdvraag en drie deelvragen. Elke deelvraag geeft vervolgens aanleiding tot een eigen component van het onderzoek. Om de eerste deelvraag: 'Wat is de boodschap van de paus en hoe is deze te begrijpen tegen een sociaal wetenschappelijke achtergrond?' te beantwoorden is een uitgebreide en intensieve analyse van de oorspronkelijke tekst van de encycliek noodzakelijk. Zoals vervolgens in hoofdstuk 2 is beschreven bestond deze analyse uit verschillende methodische stappen. Deze methodische stappen vindt u terug in de indeling van dit hoofdstuk. Iedere paragraaf licht de resultaten van de analyses (in chronologische volgorde) toe. De eerste hiervan beslaat de samenvatting van de encycliek die is ontstaan vanuit een open codering in Atlas.ti, leidend tot een geconstrueerde theorie volgens het principe van Grounded Theory (zie H2, paragraaf 2). De vervolgstappen: een discoursanalyse aan de hand van Dryzek (2012) en Worster (1994) (§3), en een vergelijking van vergelijkbare cases (Whitehead, 1925; Vermeersch, 1988) (§4) worden hierna uitgewerkt.

§2 Samenvatting van de encycliek per hoofdstuk

De encycliek Laudato Si' is een betogende tekst geschreven door Paus Franciscus en vele ghostwriters, bestaande uit zes hoofdstukken. In dit boekwerk vertelt hij over de sociale en ecologische crisis die onze aarde volgens hem treft. In de encycliek keren telkens dezelfde verhaallijnen terug, over onder andere de zorg voor de armen en kwetsbaren, respect voor het leven, de problemen van het economisch-technologisch denkbeeld en politieke onverantwoordelijkheid.

Toch is ieder hoofdstuk uniek en besteedt vanuit een andere invalshoek aandacht aan de problematiek. Dit verschil uit zich vaak door gebruik van een ander discoursvlak (een domein van analyse) zoals: wetenschap, economie, politiek of geloof. Bovendien heeft ieder hoofdstuk ook een eigen 'signaalfunctie' (kritische kernboodschap) binnen het betoog, waardoor duidelijk wordt dat de encycliek een geheel van meerdere verhaallijnen is die associatief en soms ook causaal met elkaar samenhangen.

In de inleiding geeft de paus de focus van de encycliek weer. Hij maakt hierin ook zijn voornaamste motivatie duidelijk: het geloof in de Schepper. Toch geeft hij ook duidelijk aan dat hij wenst dat Laudato Si' ook gelezen wordt door niet-christenen, omdat de hulp van 'alle mensen van goede wil', een begrip dat geïntroduceerd is door Paus Johannes XXIII,

nodig is. Een belangrijke metafoor in dit introducerende hoofdstuk is het misbruik van zuster aarde. Om de terminologie van natuurgodsdiensten te vermijden, maar toch het antropocentrische beeld van het christendom te weerleggen, wordt nadrukkelijk de ecocentrische visie van de heilige Franciscus van Assisi en zijn tijdgenoot en leerling Bonaventura ten toon gespreid.

In hoofdstuk 1 probeert Paus Franciscus aan een lekenpubliek duidelijk te maken waarom de huidige ecologische crisis bedreigend is voor onze gezamenlijke toekomst. Hij schetst deze rampzaligheid door middel van het indirect citeren van wetenschappelijke inzichten, zoals die van het IPCC rondom klimaatverandering. Maar meest nog spreekt hij van het economische systeem op aarde, waarin alle rationaliteit gevangen lijkt te zijn, waardoor échte oplossingen van de sociaal-ecologische crisis niet kunnen aarden. Ecologie, zo maakt de paus duidelijk, is in zijn optiek geen begrip dat alleen van toepassing is op de natuur, maar ook iets wat leeft tussen de mensen in de wereldwijde samenleving. De dichotomie natuur en cultuur wordt in het hoofdstuk aangehouden, maar wel meerdere malen kritisch bevraagd, waardoor duidelijk wordt dat de ‘onderwerp-en-heersgedachte’ als interpretatie van de Bijbel (onder andere betoogd door Lynn White, 1967) geen stand houdt in het betoog van de paus.

Hoofdstuk 2 heet ‘het Evangelie van de Schepping’ en besteedt vrijwel uitsluitend aandacht aan de katholieke en andere bijbelse grondbeginselen: de zorg voor de aarde en voor de kwetsbaren. Er worden meerdere heiligen geciteerd, maar ook zeer veel recente uitspraken van bisschoppen overal ter wereld. In hoofdstuk twee laat Paus Franciscus zien dat er sprake is van continuïteit in de sociale leer van de katholieke kerk en dat de publicatie van *Laudato Si’* binnen deze traditie past. Met name het werk van Paus Johannes Paulus II wordt vele malen aangehaald. Ook de encycliek *Caritas et Veritate* van Benedictus de XVI krijgt veel aandacht, maar wordt door Paus Franciscus meer geëxpliciteerd en naar een praktisch niveau gebracht. Johannes Paulus II wordt veel geciteerd op het gebied van de dialoog met wetenschap en techniek, terwijl Benedictus wordt aangehaald inzake ethische aspecten van de economie.

Hoofdstuk 3, ‘de menselijke wortel van de ecologische crisis’ is voor een groot deel de ‘harde kern’ van het betoog van de paus. Hij stapt hier uit de ‘Schwung’ van milieuactivisme en laat zien dat zijn positie in het debat zich onderscheidt van die van anderen. Alvorens de oplossingsrichting te geven (dat doet hij in hoofdstuk 4 met het begrip integrale ecologie) zet hij zich in dit hoofdstuk af tegen het onrecht dat het economisch-technische denkbeeld op deze aarde genereert en haalt hij pijnlijk de sluier van objectiviteit en rationaliteit van dit paradigma af. Wij zijn gevangen van onze eigen tijd, gevangen in een kader van voorgedefinieerde mogelijkheden. Dit belet ons het juiste instrumentarium te kiezen omdat de crisis in essentie is veroorzaakt door vertekeningen in het huidige denkkader. Ook benadrukt de paus dat er feitelijk geen voedseltekorten bestaan op de wereld, maar dat bijna alle nijpende kwesties een gevolg zijn van ongelijke en onrechtmatige verdeling van materiële welvaart.

Hoofdstuk 4, ‘een integrale ecologie’, is de lijm die *Laudato Si’* samenbindt. Hierin wordt verantwoord in welke terminologie, ontologie en methodologie het betoog zich begeeft en welke grondbeginselen de holistische benadering in de encycliek kent. In hoofdstuk 4 komt

naar voren dat de paus streeft naar een ecologische bekering, waarbij de mens zich bewust is van zijn invloed op de (natuurlijke) omgeving en andere waarden centraal stelt dan degene die als prioritair worden verondersteld in de huidige individualistische maatschappij. Er worden in het hoofdstuk nieuwe christelijk geïnspireerde handvatten aangereikt, die richting moeten geven aan een nieuwe normgeving en strategie van het tegengaan van verdere verwoesting van de aarde. De Paus maakt een keuze voor de mens en tegen de machine; voor soberheid en tegen de economische groei, maar dit houdt niet in dat de mens haar moderne karakter op hoeft te geven. Technologische vindingen moeten worden vergezeld door een ethisch bewustzijn. Anders dan het woord ecologie zegt, is ‘integrale ecologie’ geen strikt biologisch begrip, maar een denkkader dat door de paus wordt ingezet ter analyse van diverse maatschappelijke vraagstukken.

Hoofdstuk 5 en 6 vormen een (onvolledige) afsluiting van het betoog van de paus, door aan het gedachtengoed praktische handvatten toe te voegen. Zo wordt een werelds probleem in de laatste twee hoofdstukken vertaald naar een oplossingsstrategie die zich in hoofdstuk 5 op mondiaal, macro-institutioneel en politiek niveau begeeft en zich in hoofdstuk 6 op educatie en individuele opvoedingspraktijken richt.

In hoofdstuk 5 is de paus zeer giftig over de huidige politieke leiders en hun ambities. Ze zijn volgens de paus zelfzuchtig en verleid tot het enkel denken aan kortetermijnbelangen, mede omdat hun eigen positie op termijn weer verkiesbaar is. Er worden dan ook geen ‘goede’ en integrale besluiten genomen, maar schijnhuwelijken gesloten waarbij telkens pijn voor het electoraat wordt vermeden. Ook de huidige verdeling van macht tussen rijke landen en ontwikkelingslanden leidt tot een perverse dynamiek, waarbij het Westen de arrogantie krijgt zijn denkwijze (het economisch-technocratisch paradigma) tot absoluut ontwikkelingsmodel te verheffen en andere benaderingen als niet-feitelijk of inferieur te bestempelen. Goede politiek ligt dichtbij het volk en is doorwrochten van activisme. Het pluche werkt verslavend en is een bron van corruptie. Er is dan ook een vraag om idealistische leiders en niet zozeer om politieke kopstukken.

In hoofdstuk 6 legt Paus Franciscus uit dat respect voor de natuur en de medemens begint bij de opvoeding en dat deze ontwikkeling al op jonge leeftijd begint. Om je volwaardig tot mens te kunnen ontplooiën mag je niet opgroeien in armoede, ook niet in intellectuele armoede. Pas wanneer wij ons bekeren en het leven met meer rust tegemoet treden kan er een besef ontstaan van de pracht van de schepping. Ook al kent het individu op zich geen grote machtsmiddelen, men dient zich bewust te zijn van het eigen gedrag in het grotere geheel, met daarin politiek activisme, vrijwillige wederdiensten tot naasten en samenleving, maar ook het koopgedrag. De paus nodigt uit te ervaren dat soberheid ook bevrijdend kan zijn en juist aanleiding kan zijn om de pracht van alledag te ‘vieren’.

§3 Discoursanalyse op basis van typologieën

- Gesloten codering (Atlas.ti)

Bij het uitvoeren van een discoursanalyse op de tekst van *Laudato Si'* zijn enkele opeenvolgende stappen gezet. De analyse begon door middel van het coderen van de encycliëk op discourskenmerken, zoals beschreven in Dryzek (2012). Uit deze

kwantificerende methode bleek dat begrippen gerelateerd aan de negen door Dryzek (2012) benoemde subtypes van discours (1a t/m 4b, zie pagina 17), zodanig voorkwamen in ieder hoofdstuk van de encycliek, kon met enige voorzichtigheid worden geconstateerd dat het discours ‘groen bewustzijn’ in grote delen van *Laudato Si’* dominant was. Toch werd duidelijk dat er in enkele hoofdstukken sprake was van een afwijkend beeld. Zo ‘berekende’ Atlas.ti dat in hoofdstuk 5 (Enkele richtlijnen voor oriëntatie en handelen) niet ‘groen bewustzijn’, maar het andere door Dryzek beschreven radicale en ‘imaginative’ discours: ‘groene politiek’ de boventoon voerde. Verder bleek dat met name in de inleiding en het eerste hoofdstuk sprake was van een secundair vertoog gebaseerd op ‘Limits to growth’ (discours 1a in de lijst op pagina 17).

Deze kwantitatieve score was, zoals gezegd, slechts bedoeld als indicatie en is later aangevuld en vergeleken met de centrale discoursanalyse, die niet ontstond door middel van Atlas.ti, maar door intensief en interpretatief lezen. Na vergelijking kon inderdaad worden bevestigd dat ‘groen bewustzijn’ het overheersende discours in de tekst was en konden tevens de afwijkingen van hoofdstuk, en de inleiding en hoofdstuk 1 worden herkend. Wat de kwantitatieve analyse echter niet liet zien, was dat er in hoofdstuk 4 en sectie III van hoofdstuk 5 ook elementen terugkomen van administratieve logica, doordat de paus hier het belang van overheidsbeleid, procedures en regelgeving benadrukt. Kernfragmenten uit de analyse in Atlas.ti zijn te vinden in de bijlagen (p. 101-138).

Vervolgens, dus na het gebruik van Atlas.ti voor het opsporen van discoursen, is opnieuw een samenvatting van de tekst gemaakt. Feitelijk betreft het hier geen samenvatting maar een discoursanalyse die de structuur van de eerdere samenvatting aan de hand van Grounded Theory (§2) overgenomen heeft. Belangrijkste argument voor een chronologische analyse van de tekst, opgedeeld in hoofdstukken, was de eerdere bevinding dat *Laudato Si’* een bundeling is van meerdere hoofdstukken met individuele functie, in plaats van een homogene tekst.

- **Theoretisch geïnformeerde analyse**

De inleiding van *Laudato Si’* heeft als centrale thema’s: het gemeenschappelijk huis, de schepping en de menselijke ecologie. Kortweg wordt het verhaal geschetst van Zuster Aarde (zoals beschreven in het Zonnelied van Franciscus van Assisi) die zwaar lijdt en zelfs kermt van de misdaden en het wangedrag dat de mens tegen haar begaat. Deze pijn is volgens Paus Franciscus niet alleen die van de aarde en het milieu, maar ook die van de armen en kwetsbaren op deze planeet, die ondragelijk lijden door o.a. ziekte en ondervoeding. Deze problematiek is vandaag de dag nog steeds urgent en bedreigt het voortbestaan van de menselijke samenleving.

▪ **Ecocentrisme en antropocentrisme**

Paus Franciscus maakt in zijn encycliek meerdere male gebruik van de uitdrukking ‘misplaatst antropocentrisme’, maar feitelijk wijst hij hiermee een antropocentrische benadering van de fysieke leefomgeving niet af. Dit komt doordat hij de tegenpool van antropocentrisme, namelijk ‘ecocentrisme’, dat het belang van de levende natuur (planten en dieren) centraal stelt ook ten dele afwijst. Hoewel Paus Franciscus oordeelt dat dingen in de natuur een absolute waarde hebben die zich niet laat uitdrukken door het belang of de functie voor de mens (intrinsieke waarde), verwerpt hij dat de mens de natuur niet instrumenteel mag gebruiken, zoals in het geval van akkerbouw. Het is dus geen paradijselijke tuin die

onaangeroerd moet blijven. De paus stelt dat de mens intensief verbonden is met de rest van de natuurlijke leefwereld, maar als enige een vergaand moreel bewustzijn heeft. Hierdoor heeft de mens een bijzondere rol te vervullen in de wereld. Deze uitverkoren rol uit zich volgens de paus niet in een ‘arrogante en minachtende houding’ ten opzichte van de rest van de Schepping, maar juist door een grote plicht tot verantwoordelijk handelen.

In de encycliek wisselt Paus Franciscus enkele malen van aanduiding van de aarde. Het vaakst wordt deze benoemd als Zuster Aarde, maar ook wordt er enkele keren gesproken van Moeder Aarde. De term Moeder Aarde kent binnen het christelijk geloof echter een meer beladen karakter, omdat het een dwarsverband lijkt te trekken tussen natuurgodsdiensten en het christelijk geloof. De term moeder aarde doet dan ook indirect afbreuk aan het verhaal van de schepping door God, door naast de Vader ook een moeder aan te wijzen, zonder bijbelse grondslag. De term Zuster Aarde is echter geheel verankerd in de beeldspraak van de heilige Franciscus van Assisi en kent deze lading niet. In plaats van het suggereren van een oppermacht (moeder of vader) suggereert zij enkel naastenliefde voor de schepping (broeders en zusters).

▪ Desacralisatie van de natuur in het Christendom

Lynn White, middeleeuws historicus, publiceerde in 1967 in *Nature* een artikel over de bron van milieuproblemen. De kern van het milieuschadelijke gedrag van de westerse (blanke) mens was volgens hem afkomstig uit een uit de Joods-Christelijke traditie afkomstige opvatting van de natuur als gescheiden van de mens. In een beroemde passage in Genesis (één van de delen van het Oude Testament) zegt God tegen de net geschapen mens: ‘Wees vruchtbaar en word talrijk; bevolk de aarde en onderwerp haar; heers over de vissen van de zee, over de vogels van de lucht, en over al het gedierte dat over de grond kruipt.’ Hiermee krijgt de mens de positie van heerser over de aarde en heeft zij bovendien het recht de natuur te onderwerpen aan haar eigen belangen. White (1967) betoogde dat dit het fundament is geweest voor de instrumentele behandeling van de natuur door Europeanen. Daar tegenover staan natuurgodsdiensten, die de natuur als geheel of elementen uit de natuur als ‘heilig’ zien en menselijke ingrijpen hierin verbieden. Dit wordt in het Christendom echter afgedaan als bijgeloof en heidens. In *Laudato Si’* besteedt Paus Franciscus in paragraaf 66 t/m 69 van hoofdstuk 2 uitgebreid aandacht aan het verwerpen van de ‘onderwerp en heers’-associatie met de Katholieke Leer. Hiertoe citeert hij juist andere bronnen uit het boek Genesis waarin de relatie van de mens tot de aarde wordt beschreven als die van een tuinier of rentmeester door het ‘bebouwen en bewaken’ van de aarde.

De paus ziet het als zijn taak een boodschap over de mondiale crisis en de noodzaak tot het treffen van oplossingen de wereld in te zenden. De boodschap moet integraal zijn en is aan alle publieken gericht, aan mensen van alle beroepen en disciplines, en van alle religies, dus ook niet-Christelijken. Hij ziet zich geïnspireerd door de nederigheid van Franciscus van Assisi, die alle schepselen aanspreekt als broeders en zusters en hiermee de grondlegger en geestelijke vader is van de integrale ecologie die de paus nastreeft en in het vervolg van zijn encycliek verder uit de doeken doet. Hoewel deze integrale ecologie meer een denkkader is dan een fysieke oplossing voor het milieuprobleem, ziet de paus oplossingen niet zozeer liggen in een uniforme aanpak, maar vooral in een dialoog tussen mensen op lokaal, maar ook op hoog politiek niveau. Er is eenheid nodig om de crisis te lijf te gaan en op dit moment heerst er teveel verdeeldheid en twijfel.

In hoofdstuk 1 wordt begonnen met het introduceren van de Spaanse term ‘rapadición’ die staat voor de ongeremdheid en versnelling van de processen van de huidige samenleving. Hiermee is feitelijk sprake van een positieve terugkoppeling ofwel negatieve spiraal, die het onmogelijk maakt andere wegen in te slaan, die zich tegen deze ontwikkeling keren. Deze verhaallijn gaat uit van een exponentiële groei ten opzichte van bindende limieten en

draagkracht van de natuurlijke omgeving en vertoont daardoor veel gelijkenis met Malthusiaanse perspectieven. Een modern voorbeeld hiervan is ‘de hockeystick’: een grafiek van temperatuurvariatie op aarde die aan het einde een extreme stijging laat zien. Hiermee wordt verbeeld hoe snel en ingrijpend het klimaat verandert. Daarmee en door de invloed van de documentaire van Al Gore heeft deze kenmerkende grafiek zich ook ontwikkeld tot beeldmerk van klimaatverandering en klimaatwetenschap.

▪ **Grenzen aan de groei**

In de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw kwam een sterke golf van milieubesef op onder invloed van alarmerende publicaties over vervuiling van het milieu en uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Terwijl Rachel Carson in ‘Silent Spring’ (1962) waarschuwde voor de ecologisch desastreus uitwerking van het landbouwgif DDT, werd door Donella Meadows en collega's (1972) een verkennende computersimulatie uitgevoerd, dat een hernieuwde Malthusiaanse visie gaf, bij het brede publiek bekend als ‘Het rapport van de club van Rome’ of ‘Grenzen aan de groei’. Bij doorgaande exploitatie van hulpbronnen zou het ecosysteem aarde onvermijdelijk instorten. Er werd daarom verondersteld dat het strikt noodzakelijk is om binnen de draagkracht van de aarde te blijven opereren. Deze fysieke of symbolische grens (‘the limit’) is een scherpe afbakening tussen duurzaam en niet-duurzaam leven. Echter is er veel discussie over waar deze grens ligt en hoe deze vast te stellen is. In hoofdstuk 1 van Laudato Si' komt sterk naar voren dat ook Paus Franciscus gelooft in een objectieve grens aan de belastbaarheid van de aarde. Hij heeft alleen de positieve instelling dat het point-of-no-return nog niet bereikt is en er nog een succesvolle interventie kan worden gepleegd om op termijn weer binnen een planetair evenwicht te komen.

De paus kent echter niet alleen een wiskundige functie toe aan de grafiek, maar interpreteert deze ook nog als uiting van de innerlijke onrust van de huidige mens. Deze versnelling en verhaasting maakt deel uit van de moderniteit die de mens zichzelf voorhoudt.

▪ **Habermas en zijn moderniteitskritiek**

Jürgen Habermas (1929-heden), bekend filosoof en socioloog, verbonden aan ‘de Frankfurter Schule’, heeft in zijn carrière veel gepubliceerd. Hoewel hij voornamelijk bekend is vanwege zijn werk op het gebied van communicatietheorie en inzet voor vrede en verdraagzaamheid, heeft hij ook geschiedenis gemaakt met zijn stelling over ‘het onvoltooide project van de Moderniteit’, waarover in 1992 een boek van zijn hand is verschenen. Habermas zet zich hierin af tegen Lyotard, die verkondigde dat de mensheid het tijdperk van de moderniteit had verlaten en er op dit moment sprake is van een postmoderne maatschappij. Habermas beweert echter dat de huidige mens nog steeds in ‘de mythe van de moderniteit’ en het aanverwante vooruitgangsstreven gelooft. Bovendien bekritiseert Habermas de moderniteitsgedachte door de ontwikkeling in de afgelopen eeuw te omschrijven als eenzijdig. Hoewel de technologie een enorme sprong heeft genomen is hierin volgens Habermas enkel sprake van doelmatige rationaliteit, zogenaamde ‘Zweckrationalität’. Echter heeft de mens nog nauwelijks het ethische gereedschap om nieuwe verrijkende technologieën ook vreedzaam of zonder omgevingsrisico toe te passen. Het ontbreekt de huidige mens volgens hem aan zelfreflectie, die moet uitmonden in een bredere ‘Wertrationalität’. Volgens Habermas kan een écht moderne mens zijn eigen pretenties alleen waar maken wanneer wetenschappelijke doorbraken gecombineerd worden met ethisch inzicht. Als dat eerder was gebeurd, zou men bijvoorbeeld nooit aan de ontwikkeling en toepassing van kernwapens of andere massavernietigingswapens begonnen zijn.

Volgens de paus is deze moderniteit echter een farce en gaat hierachter slechts het verlangen naar vooruitgang schuil. Daadwerkelijke vooruitgang boeken we niet, wat blijkt uit de grote problemen en rampen in het fysieke milieu die veroorzaakt worden door onze huidige levensstijl. Dit komt, zij het door Franciscus meer concreet toegepast, geheel overeen met beweringen van de sociaal filosoof en wetenschapper Jürgen Habermas (1992) over Zweck- en Wert-rationalität. Hij maakt hier net als Paus Franciscus een onderscheid tussen technologische vooruitgang en ethische vooruitgang. Waar bij Zweckrationalität alleen

wordt gelet op oorzaak, gevolg en technische voordelen en nadelen, is er bij een vooruitgang van Wertrationalität sprake van een vergroot reflexief vermogen van de mensheid en een groter moreel bewustzijn van de veranderingskracht van de mens op aarde die zich zowel ten goede als ten slechte kan keren (Habermas, 1992).

Tevens dient klimaatverandering zich aan als fysiek gevaar. Hierna haalt Paus Franciscus de natuurlijke hulpbron water aan, die essentieel is voor alle levende wezens, maar op sommige plekken toch ontoegankelijk is voor de behoeftigen. Om de samenhang van milieugebruiksfuncties en de relatie van de mens tot het natuurlijk milieu te begrijpen is een samenhangend perspectief nodig dat kan worden ontleend aan de biologie en ecologie. Later in de encyciek zal hij dit duiden en toelichten onder de noemer 'Integrale Ecologie'. Integrale ecologie kan worden opgevat als een vorm van ecologisch denken die aansluit bij het 'organicisme' van onder andere Alfred North Whitehead (1925) dat terugvoert naar de tijd van het interbellum. In die tijd kwam een tegenbeweging op gang tegen het positivistische wereldbeeld in de ecologie, die zich bij perioden in een dialectische verhouding heeft gepresenteerd tot een oppositionele objectiverende en deconstruerende stroming. Wanneer de paus dus refereert aan principes van de ecologische en biologische wetenschap refereert hij duidelijk naar deze 'organicistische' zijde van de ontwikkeling van de ecologie, terwijl kan worden beargumenteerd dat het merendeel van de ecologische wetenschap juist gestoeld is op dezelfde zakelijkheid die hij benoemt als onderdeel van het economisch-technocratisch paradigma (hoofdstuk 3 LS).

▪ **Altruïsme in natuur en maatschappij**

Terwijl de industriële maatschappij in de 19^e en 20^e eeuw aan de wieg stond van meerdere ideologieën, heeft in die tijd ook de natuur als inspiratie gediend voor menselijke organisatiestructuren. Bioloog en ecooloog Peter Kropotkin (1842-1921), die zich voornamelijk bezig hield met het bestuderen van bijen en andere sociale insecten, voelde zich zodanig geïnspireerd door de klaarblijkelijke harmonie en samenwerking in de natuur, dat hij deze als voorbeeld zag voor de maatschappij. Dit gaf aanleiding tot een anarchistisch wereldbeeld met zelforganiserende collectieven bij afwezigheid van centraal gezag. Binnen de ecologie kreeg dit gedachtengoed ook aanzienlijke aanhang in de jaren '30 bij onder andere William Morton Wheeler (1865-1937), een collega van de in de casuïstiek aangehaalde Alfred North Whitehead (1861-1947), wiens persoonlijke invloed toentertijd al verstreken was. Het idee dat de natuur altruïstisch en evenwichtig van aard is, komt sterk naar voren in een 'organicistische' werkelijkheidsopvatting. Deze veronderstelling die uitgaat van het functioneren van een ecosysteem als één lichaam, heeft op haar beurt weer veel invloed op de wijze waarop Paus Franciscus inspiratie ontleent uit de natuur. Het organicistische gedachtengoed toont een treffende gelijkenis met de begrippen 'holisme' en 'integrale ecologie' uit *Laudato Si'*.

Binnen een organische opvatting van de ecologie wordt niet alleen waarde wordt besteed aan de functies van organismen, maar ook aan hun intrinsieke waarde, los van enig nut voor de mens. De paus focust vervolgens op de schadelijkheid van de huidige grondstoffenwinning en dan met name de keten rondom fossiele brandstoffen. Net als de erosie van de aarde die optreedt, brokkelt volgens de paus de samenleving ook langzaam af, doordat normen en waarden afslijten en naar beneden worden bijgesteld. Deze positieve terugkoppeling verwijst in plaats van naar een exponentiële groei echter naar een zogenaamde 'race to the bottom', die vaak wordt aangehaald door tegenstanders van een volledig vrije marktwerking. Toch doelt de paus hierbij niet alleen op milieukwaliteit maar ook op de mentale gezondheid van de mens en de morele status van de levensstijl van de mens op aarde. Zodoende is ook sprake van een apocalyptisch discours, dat zich niet alleen

richt op fysieke grenzen, maar ook op het verloren gaan van essentiële instituties. Het rampscenario is hierbij impliciet een goddeloze anarchie: oorlog van allen tegen allen (Hobbes in *Leviathan*, 1651), of in christelijk perspectief een herleving van de stad Sodom in het verhaal van Lot (Gen; 18-19).

Door het ondersneeuwen van de ethische vraag onder een algemene onverschilligheid wordt volgens de paus de status-quo van mondiale ongelijkheid geaccepteerd of zelfs aangemoedigd; het verdelingsvraagstuk verliest hierdoor aan prioriteit voor hen die aan de zonzijde van deze scheidslijn staan, maar blijft in werkelijkheid even urgent en dodelijk. De paus wijst erop dat de teloorgang van milieu en samenleving een dubbele ramp betekenen voor de armen die zowel armoede als milieurampen proberen te ontvluchten om te overleven en zich hier nauwelijks tegen kunnen wapenen. Daarom stoort de paus zich eraan dat, ondanks dit voortdurende leed van vele mensen, slechts zachte en gematigde reacties van de wereldpolitiek volgen. Door deze opvatting schaaft de paus zich gedeeltelijk bij een stroming die door Dryzek (2012) wordt benoemd als ‘Green Politics’, terwijl de hoofdmoot van de encycliek zich juist manifesteert in een ander discours (‘green consciousness’). Deze ‘green politics’-invalshoek keert met name terug in hoofdstuk 5, wanneer Franciscus zich specifiek tot de politiek en diplomatie richt.

▪ **Unitaire en utilitaire perceptie van het algemeen belang**

In het denken over rechtvaardigheid, staat het streven naar ‘het goede’ centraal, maar over wat dat ‘goede’ is, bestaat geen consensus. Filosofen hebben zich het hoofd gebroken over de notie van het algemeen belang. Bestaat er zoiets als een maatschappelijke koers of interventie die iedereen in de samenleving ten goede komt? Of is er sprake van een versnipperde samenleving waarin slechts het optellen van individuele belangen tot een meerderheid het algemeen belang vormt? In dit perspectief bestaan er twee fundamenteel verschillende opvattingen. Een unitaire visie gaat uit van handelingen die goed zijn voor de samenleving als samenhangende, verenigde groep veronderstelt bepaalde behoeften en belangen als universeel. Een utilitaire benadering komt echter tot een som der delen, zoals duidelijk wordt uit de gelukscalculus van Bentham (1789). Fundamenteel blijft dan nog of een verbetering voor een meerderheid ten koste mag gaan van een verslechtering van omstandigheden voor een minderheid in de samenleving.

De paus heeft in *Laudato Si’* sterk de overtuiging dat de wereldbevolking grotendeels een unitair belang heeft. Dit hangt samen met zijn ontologische standpunt dat spreekt van van holisme en wederzijdse afhankelijkheid. Zorgen voor de schepping en het gemeenschappelijk leefmilieu is in ieders belang, zo redeneert Paus Franciscus.

In de casus van klimaatverandering ziet Franciscus kwade opzet. Er wordt volgens hem zelfs grotendeels een onwetenschappelijk debat gevoerd met als doel grote maar noodzakelijke uitgaven voor milieumaatregelen te ontmoedigen. De paus wijst ten slotte op de dialoog tussen de Katholieke Kerk en de wetenschap, die volgens hem vruchtbaar blijkt. De kerk heeft niet tot taak expertise en kennis te vergaren, maar dient wel aan de academische wereld kenbaar te maken dat ontwikkelingen altijd binnen een ethische doelmatigheid dienen te vallen en niet ten prooi mogen vallen aan willekeur. Verstand is dus kortweg niet alleen een kwestie van ratio, maar ook van gevoel en geweten, aldus de paus. Hiermee suggereert de paus dat geloofsovertuiging een belangrijk anker is bij het beoefenen van wetenschap of bij de rol van ondernemer. De Katholieke Kerk heeft dan ook de taak vanuit dit geloof de wetenschap en maatschappij te herinneren aan ethische principes, en hierbij desnoods ongevraagd het ‘geweten’ van de academische wereld te activeren. Binnen deze opvatting is er geen ruimte voor een technocratisch of limietloos discours, en wordt ook ecologisch moderniseringsdenken kritisch benaderd door de kerk.

Hoofdstuk 2 ‘Het evangelie van de schepping’ stelt geloofsmotiveringen en Bijbelse geschiedenis centraal als beweegredenen tot milieubescherming en eerlijk delen. Centrale begrippen zijn hierin de schepping, de universele gemeenschap, en hoop en dank.

Het hoofdstuk start met de gelijkenis van de wederzijdse zorg van God voor christenen en de parallellen hiermee in de relatie tussen mens en de aarde. Hierbij wordt verwezen naar het Oude Testament en de verhalen over de schepping en almacht van God. Hierbij wordt de dichotomie tussen mens en natuur niet opgeheven, maar ook niet gelegitimeerd als motief voor het plaatsen van menselijke belangen boven die van de natuur. De rol van de mens binnen de schepping is er geen van onderwerping en plundering van de natuur, maar er wordt in de Bijbel juist opgeroepen tot zorg voor de aarde en al wat leeft. De mens is dan wel met rede begiftigd, toch is er sprake van een universele gemeenschap van alles uit de schepping en is er sprake van gelijkwaardigheid die tot uiting komt in de intrinsieke waarde van elk levend wezen. Zo hebben ook heiligen voortdurend gewezen op respect voor de schepping en de medemens, met een bijzondere rol voor St. Franciscus van Assisi.

▪ **Onderlinge verbondenheid**

Franciscus spreekt in *Laudato Si'* van een ‘heelheid van de schepping’ en van een ‘universele gemeenschap’. Dit zijn religieuze duidingen van de verbondenheid tussen levende wezens in de natuur. Waar de paus de Christelijke God als verbindende factor ziet, zijn er evenzeer andere godsdiensten die dit verband zo mogelijk nog sterker benadrukken vanuit een andere goddelijke oppermacht. Men kan hierbij denken aan natuurgodsdiensten, maar ook aan grote stromingen zoals het boeddhisme en het shintoïsme.

In wetenschappelijke zin is enkel de onderlinge verbondenheid van organismen te duiden als een onderlinge afhankelijkheid door middel van ingewikkelde relaties in het ecosysteem en het voedselweb. Vanuit deze wederzijdse afhankelijkheid en ook de afhankelijkheid van de mens van het mondiale ecosysteem, komt bij veel mensen een spirituele gedachte voort die de afhankelijkheid dieper duidt: ‘wanneer wij namelijk afhankelijk zijn van het milieu, moet onze relatie ook wederkerig zijn.’ En dit kan weer worden vertaald in de norm: ‘Heb respect voor al wat leeft, en doe een dier niet wat u niet wilt dat u geschiedt.’ Waar de verlegging van ethische beschouwing naar buitenmenselijke objecten leidt tot ecocentrisme, leidt de ontologische opvatting van verbondenheid tot een notie van één zijn van alles op aarde. Dat deze visie van morele en fysieke afhankelijkheid nog steeds leeft, bewijst ook het succes van de bioscoopfilm ‘Avatar’ van James Cameron (2009), die door en door vervlochten is van deze thematiek.

Hierna gaat de paus in op de rol van de economie bezien vanuit het geloof en haalt hierbij veelvuldig zijn voorganger Benedictus XVI aan. Kopen is een morele handeling en bezit is nooit absoluut, maar een bruikleen van God, zo oordeelt hij. Dit oordeel geeft een kerkelijk-institutionele interpretatie van de term gemeenschapsgoed(eren) ofwel commons, dat aansluit bij definities uit de sociale wetenschappen en milieuwetenschap. Ten slotte worden het Nieuwe Testament en de omgang van Jezus met de natuur aangehaald ter inspiratie van zorg voor het milieu en de armen.

▪ **Schepping en retoriek hiervan**

Als in de wetenschap wordt opgeroepen tot het behoud van biodiversiteit worden veelal zakelijke argumenten gebruikt. Voorbeeld hiervan is de economische waarde van het DNA van onbekende soorten in het ontwikkelen van nieuwe geneesmiddelen. Wanneer de ethische kant van uitsterven van dieren- en plantensoorten wordt benoemd, duikt het begrip ‘intrinsieke waarde’ op. Dit is de waarde die een object volgens biologen heeft voor zichzelf en het ecosysteem, los van enig praktisch nut voor de mens. In *Laudato Si'* wordt de term intrinsieke waarde ook gebezigd, maar hoeft Paus Franciscus, anders dan in een wetenschappelijke publicatie, geen academische referenties te geven. Intrinsieke waarde kan daarom ook metafysisch worden beargumenteerd in plaats van met een feitelijke onderbouwing. Volgens

Franciscus is het namelijk ook een morele kwestie goed voor de aarde en daarmee de natuur en andere levende wezens te zorgen. Dit perspectief wordt ontleend aan het Bijbelse verhaal van de Schepping van Hemel en Aarde door God in zeven dagen, zoals beschreven in Genesis. Hoewel Paus Franciscus benadrukt dat dit scheppingsverhaal niet noodzakelijk letterlijk hoeft te worden genomen, blijft overeind dat de aarde door Gods toedoen tot stand is gekomen en de mens zijn schepping in 'bruikleen heeft'. Volgens de Bijbel heeft de mens dan ook de taak om de Schepping en het Aards Paradijs dat God heeft geschapen te conserveren. Zowel Paus Franciscus als Patriarch Bartholomeus van Constantinopel oordelen daarom dat het doen van afbreuk aan de aarde en haar veelzijdigheid een zonde is tegen God. Een moreel goede benadering van een gelovig persoon ten opzichte van de aarde is die van 'rentmeester' en 'beheerder' en niet die van 'exploiteur'.

Hoofdstuk 3 is getiteld: 'De menselijke wortel van de ecologische crisis'. Vooral in dit hoofdstuk wordt het verband gelegd tussen de omgang van mensen met elkaar en de schade aan het milieu. Het is de harde en kritische kern van het betoog van Paus Franciscus. Hij beargumenteert dat er geen sprake is van een aparte ecologische crisis, maar dat de ecologische crisis een voortvloeisel of symptoom is van een dieper liggende crisis van de menselijke identiteit. Centrale begrippen zijn: economisch-technocratisch paradigma, technische groei zonder ethische groei en praktisch relativisme. Hierbij zijn overduidelijk parallellen te zien in terminologie tussen *Laudato Si'* en andere kritische betogen over het milieu, zoals 'De ogen van de Panda' van Etienne Vermeersch (1988). Deze laatste auteur spreekt hierbij van een WTK-bestel (wetenschap, technologie en kapitalisme) maar geeft hierbij dezelfde driving forces aan als Paus Franciscus. Het begrip 'technische groei zonder ethische groei' vertoont juist weer overduidelijke parallellen met de kritiek op de moderniteit van Habermas. Praktisch relativisme is een authentieke opvatting van de paus, die echter op ontologisch niveau weer in aanvaring komt met andere begrippen uit *Laudato Si'* die hij als objectief en feitelijk te doorgronden stelt. Zoals duidelijk zal worden wordt in dit hoofdstuk er door middel van de term 'praktisch relativisme' een beeld geschetst van een zich reproducerende constructivistische werkelijkheid. Vanuit dat oogpunt is het dan ook enigszins vreemd dat de paus oordeelt dat absolute waarden niet mogen worden gerelativeerd, zoals volgens hem gebeurt door middel van het praktisch relativisme, dat juist iedere unieke situatie geschikt acht om gerelativeerd te worden tot een subjectief en gelokaliseerd (dus niet universeel) beeld van normen en waarden.

Paus Franciscus betoogt in dit hoofdstuk dat de rol van technologie in de maatschappij nooit neutraal is en dus ook morele aspecten kent, wat overduidelijk niet strookt met de neutrale of positieve opvattingen hiervan in ecologische moderniseringstheorie. Wanneer een ontwikkeling plaats vindt op kunstmatige basis en los staat van een maatschappelijk doel en/of ethische beschouwing, is er feitelijk sprake van een fictieve vooruitgang. Men pretendeert modern te zijn, maar heeft niet de vaardigheden en verantwoordelijkheid verworven om met de toepassing van de techniek om te gaan. Bovendien kan deze ten kwade worden gebruikt in de vorm van bijvoorbeeld kernwapens, biologische oorlogvoering en gifgassen.

De economisch-technische rationaliteit van het afwegen van financiële nadelen en voordelen lijkt een universeel afwegingsmodel te worden voor alle beleidsmatige beslissingen wereldwijd. Hiermee sluit Paus Franciscus gedeeltelijk aan op theorieën van modern imperialisme en postkolonialisme, die een handhaving van het centrum-periferiemodel na de dekolonisatie bevestigen (Wallerstein is een belangrijke auteur op dit gebied). Door de intensivering van de handel en communicatie wordt ook het westerse ontwikkelingsmodel geglobaliseerd.

Deze logica is deel van een paradigma: het economisch-technologische paradigma, dat zichzelf telkens weer herbevestigt in de eigen logica en andere waarden dan economisch of fysiek waarneembare resultaten uitsluit. Er is hierbij sprake van een reproductie van de werkelijkheid en een marginalisering van andersdenkenden, zoals ook centraal staat binnen het werk van filosoof Michel Foucault. De metafoor van structuralisme als een gevangenis is zowel in *Laudato Si'* als in de klassieke werken van Foucault van toepassing.

▪ **Michel Foucault**

Michel Foucault (1926-1984) is een belangrijk maatschappijkritisch filosoof geweest, wiens invloed nog steeds doorwerkt in de 21^e eeuw. Zeer bekend is zijn boek *'Surveiller et punir'* (1975), in het Engels *Discipline and Punishment*, waarin hij stelt dat het excluderen en includeren van subgroepen in de samenleving sterk historisch afhankelijk is en de hieruit voortgekomen machtsverhoudingen zichzelf institutionaliseren en reproduceren tot het behoud van de status-quo. Vele maatschappelijke en politieke instituten zijn vanuit een sterk politiek gekleurde opvatting ontstaan, maar worden hedendaags vaak als 'neutraal' en 'onafhankelijk' door het publiek gepercipieerd. Toch bevestigen deze instituten alsnog de historische ideologie en zijn het hierdoor feitelijk impliciete machtsbolwerken van exclusie en onderdrukking van de onderklasse. Ook in later werk over de seksuele moraal van de moderne mens en de ontstaansgeschiedenis van deze moraal stond dit 'structuralisme' centraal.

In hoofdstuk 3 van *Laudato Si'* gebruikt Paus Franciscus veel elementen die overeenkomen met een Foucauldiaanse perceptie van reproductie van onrecht en machtsconcentratie. Paus Franciscus hamert hierbij op de schijnbare neutraliteit van het economisch-technocratisch paradigma, dat zich op alle mogelijke manieren in de Westerse samenleving heeft gemanifesteerd en als algemeen ontwikkelingsmodel wordt geglobaliseerd. Om te ontsnappen aan deze beklemmende structuur tot een behoud van de status-quo is volgens Franciscus een maatschappelijke revolutie nodig. Hij uit daarbij openlijk kritiek op hoe op dit moment leiderschap wordt ingevuld in politiek en bedrijfsleven. Ook de paus argumenteert dat achter de dagelijkse werkelijkheid een machts spel uitgaat met als doel handhaving van de status-quo.

Binnen deze structuralistische werkelijkheidsopvatting is er sprake van een duidelijke concentratie van macht bij het bedrijfsleven en hier binnen weer bij bestuurders en managers. Hiermee erkent de paus een van de fundamenteën van groene politieke hervormers, die stellen dat de publieke sector moet worden heroverd door maatschappelijke belangen. Om zich te verweren tegen het imago van zelfverrijking kent bijna iedere instantie, commercieel georiënteerd of niet, een duurzaamheidsbeleid. Volgens de paus is dit eigenlijk een soort van Greenwash, om de aandacht af te leiden van de kernactiviteit van de organisatie: winstmaximalisatie. Zolang deze ten koste van andere mensen of natuurlijk kapitaal mag worden nagestreefd, en zolang economische groei en aandelenhandel bepalend zijn voor de mate van protectie van het milieu is er sprake van nep-duurzaamheid, die niet ontsnapt aan de macht van het economisch-technologische paradigma. Hierdoor wijst de paus het concept van 'zwakke duurzaamheid' – de notie dat ecologisch kapitaal ongelimiteerd kan worden ingewisseld tegen andere vormen van kapitaal en andersom - af, wat leidt tot een negatief oordeel over het hervormende karakter van onder andere duurzame ontwikkeling en het concept 'groene groei'.

▪ **'Sterke' en 'zwakke' duurzaamheid**

Een van de centrale milieudiscoursen in Dryzek (2012) is het discours van duurzame ontwikkeling. Duurzame ontwikkeling is een verzoening van het ontwikkelingsvraagstuk tussen Noord en Zuid en het gelijktijdig benutten van kansen voor verbetering van het fysieke milieu. Duurzame ontwikkeling kent drie dimensies: PPP; people, planet, profit (of tegenwoordig vaker benoemd als prosperity). Deze staan

voor sociale duurzaamheid, ecologische duurzaamheid en economische duurzaamheid. Deze benadering van het duurzaamheidsbegrip is ontstaan uit een reeks van mondiale politieke 'events' die begon met de VN-conferentie over 'Human Environment' in Stockholm in 1972. In 1987 volgde het Brundtland-rapport 'Our common future', geschreven in opdracht van de World Commission on Human Environment and Development. In dit rapport werd duurzame ontwikkeling van een officiële definitie voorzien, die nog steeds maatgevend is: 'een ontwikkeling die tegemoetkomt aan de noden van het heden, zonder de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien in het gedrang te brengen.' Echter vinden veel auteurs dit concept 'zwak'. Met 'zwakke duurzaamheid' wordt in het wetenschappelijke jargon bedoeld dat binnen het fysieke milieu in ongelimiteerde mate natuurlijk kapitaal kan worden omgezet in andere vormen van kapitaal, en dan met name financieel kapitaal en sociaal kapitaal. Ook kan het omgekeerde proces plaatsvinden en is hierdoor steeds een ontwikkeling gaande van uitwisseling van goederen en inrichting van het landoppervlak. Ecologische duurzaamheids-aanhangers merken hierbij op dat natuurlijk kapitaal niet inwisselbaar is, maar in grote mate statisch. Als een tropisch regenwoud gekapt is, komt hier geen gelijkwaardige natuur voor terug en kan dit niet elders op aarde worden gecompenseerd.

Paus Franciscus gebruikt in hoofdstuk 3 een 'sterkere' vorm van duurzaamheid. Dit komt tot uiting in zijn confrontatie van de kapitalistische economie met de belangen van het natuurlijk milieu. Volgens hem is de bewering dat het kapitalistisch model en verbetering van natuurwaarden als in 'groene groei' of 'ecologische modernisering' hand in hand kunnen gaan artificieel. Zij is enkel bedoeld als uitstel van moeilijke keuzes die gemaakt moeten worden in het voordeel van het planetaire ecosysteem en milieubescherming. Met name door de krachtige bewering van Paus Franciscus dat het huidige economische systeem en het ecologisch-technocratisch paradigma geen ruimte laten voor een behoud van het leefmilieu mag *Laudato Si'* niet worden opgevat als een promotie van duurzame ontwikkeling. Het is juist in sterke mate een kritiek op de kunstmatige verzoening tussen belangen die niet te verenigen zijn. In de visie van de paus is er dus geen ruimte voor de 'P' van profit in zijn duurzaamheidsconcept, althans niet in de huidige vorm.

In dit economisch-technocratisch paradigma neemt de mens een centrale rol in en is de omgeving ondergeschikt gemaakt aan het eigen belang van de mens. Deze verhevenheid is een misplaatst antropocentrisme dat al het andere achteloos weg relativiseert. Relativering wordt zo gebruikt als instrument voor onverschilligheid en inperking van de eigen verantwoordelijkheid. Zo is iets ernstigs als een tragedie ook te relativiseren en verplicht het aanzicht van ellende of drama niet langer tot handelen. Met deze veroordeling van de egoïstische mens schurkt Paus Franciscus tijdelijk tegen de natuurgodsdiensten aan, door te wijzen op de noodzaak een meer ecocentrische benadering en hierbij nadrukkelijk de 'macht' van deze mens te bekritisieren.

Menselijke waardigheid kan en mag niet gereduceerd worden door dit praktische relativisme. Evenmin mag de mens haar creatieve en scheppende functie verliezen door geestdodende arbeid en het grootschalig vervangen van manuele arbeid door machines. Biotechnologie en nanotechnologie zijn een vorm van menselijke vindingrijkheid en een gave van God (dit is juist weer een duidelijk breekpunt met natuurgodsdiensten). Echter moet deze creativiteit niet leiden tot een kunstmatige doelmatigheid waardoor de technologie reden ziet meer wijzigingen toe te brengen dan enkel de gewenste oplossing. In die optiek is er sprake van een mogelijke positieve terugkoppeling wanneer deze technologieën weer hun eigen problemen en risico's produceren. De paus propageert dus ethische doelmatigheid en geen technische of industriële denkvariant hiervan. Weer zijn parallellen zichtbaar met Habermas en weer zet hij zich af tegen technologisch optimisme zoals in ecologisch moderniseringsdenken.

▪ **Pierre Bourdieu en niet-financiële vormen van kapitaal**

Pierre Bourdieu (1930-2002) was een Frans socioloog die voortbouwde op het werk van eerdere sociologen en filosofen zoals Max Weber (1864-1920) en Martin Heidegger (1889-1976). In zijn werk (bijv. Bourdieu, 1989) besteedde hij veel aandacht aan de spanning tussen agency en structure en beschreef hij tot in detail de mogelijkheden van een individu om zich in een meritocratie te ontplooiën. Hij beschreef in de maatschappij een strijd om prioriteit en macht tussen verschillende velden zoals politiek, wetenschap en kunst, en een machtsstrijd binnen deze velden. Belangrijke begrippen in deze strijd om invloed zijn ‘doxa’: normatief afgedwongen spelregels door het collectief en ‘habitus’: het gedrag van een individu binnen een veld dat wordt geschapen door zowel interne (binnen de persoon) als externe invloeden (buiten de persoon).

Bourdieu’s belangrijkste stelling was dat, ondanks de meritocratische beginselen van de Westerse maatschappij, nog steeds klasseverschillen aanwezig waren en sociale mobiliteit werd bemoeilijkt. In het verkrijgen van een goede positie binnen de maatschappij is het bezit van kapitaal nodig. Bourdieu (1989) benadrukte hierbij dat het niet alleen om geld ging, maar ook om andere waardevolle resources.

Aanvankelijk benoemde hij naast financieel kapitaal ook cultureel kapitaal en sociaal kapitaal, waarna hij later nog vele andere vormen van kapitaal aan deze reeks heeft toegevoegd.

Ook Paus Franciscus spreekt in *Laudato Si’* over de veelzijdige betekenis van ‘waarde’ en van ‘kapitaal’. Zo spreekt hij regelmatig over de waarde van cultureel erfgoed, een verwijzing naar ‘cultureel kapitaal’.

Maar ook over de door Bourdieu aangehaalde problematiek van een onvoltooide meritocratie laat hij zich uit. Hij wijst sterk op de behoefte van een kind aan stabiliteit, geborgenheid en goede opvoeding en educatie. De huidige maatschappij laat volgens Franciscus zien dat het Globale Noorden uit eigenbelang oogluikend toestaat dat het de andere helft van de wereldbevolking aan perspectief op een gezond en gelukkig leven ontbreekt. De paus bevestigt hierdoor dan ook postkoloniale theorieën over nog steeds voortdurende afhankelijkheid van de Derde Wereld van economische machtscentra.

Hoofdstuk 4 is getiteld: Een integrale ecologie. Zoals al eerder gesteld is dit hoofdstuk het belangrijkste bindmiddel in de encycliek. Eerdere argumenten en constateringën worden hier gebruikt als argumenten voor een holistische werkelijkheidsopvatting en een nieuw analysekader voor natuur én maatschappij: de integrale ecologie. Deze integrale ecologie is een mengvorm van diverse opvattingen over ecologie, die onder andere in Worster (1994) naar voren komen. Centrale begrippen zijn logischerwijs integrale ecologie, holisme en culturele en/of menselijke ecologie.

▪ **Het begrip ecologie**

Volgens Worster is in de geschiedenis het begrip ‘ecologie’ telkens van betekenis veranderd. Eerste beschrijvingen duiden het organisatievermogen van de natuur aan als ‘an economy of nature’, wat ook meteen de titel van het boek van Worster (1994) is. Bij het zich vestigen van de ecologie als wetenschap binnen de biologie heeft de discipline beurtelings kwantitatieve en dan weer kwalitatieve slagen gemaakt. Hierbij was er sprake van een dialectiek tussen een sterk natuurwetenschappelijke praktijk met reductionistische opvattingen, en een holistische stroming die de ecologie ook wilde betrekken in het sociale domein (de menselijke samenleving). Dit heeft geleid tot diverse tussenvormen zoals ‘human ecology’ van de Chicago School, maar ook tot ‘organicisme’. Daar tegenover stond een systematische analyse van trofische niveaus en energiestromen binnen het voedselweb en hun ontwikkeling door de tijd. Bekende termen uit deze kwantitatieve slag waren ‘pioniersbegroeiing’, ‘successie’, ‘eutrofiëring’ en ‘climaxstadium’. Worster stelt dat het volwassen worden van de ecologische wetenschap plaats heeft gevonden door een definitieve beslechting van het conflict tussen holistische en reductionistische benaderingen in het voordeel van deze laatste. Door de objectieve en exacte status van de huidige ecologie is haar aanzien en bekendheid vergroot en wordt zij nu ook breed onderwezen in het lager en middelbaar onderwijs.

Waar Paus Franciscus graag de verklarende kracht en het ‘establishment’ van de ecologie aanhaalt om zijn betoog tot een andere omgang met de natuur en medemens te versterken, haalt hij feitelijk tegenstrijdige informatie aan. De vorm van ecologie die de paus aanhangt is namelijk die van het

‘organicisme’: een holistische visie die in de jaren '20 al door Alfred North Whitehead (1861-1947) werd omschreven. De huidige ecologie als natuurwetenschap en haar maatschappelijke erkenning is echter voortgekomen uit het systematisch bestrijden van dergelijke ‘metafysische’ opvattingen. Waar Paus Franciscus dus spreekt over de ecologie, spreekt hij tegelijkertijd over twee verschillende opvattingen, waarvan juist de niet-meer-hedendaagse betekenis zijn voorkeur heeft.

Dit vierde hoofdstuk start met een synthese waarin wordt gesteld dat alle eerder in de encycliek genoemde vraagstukken samenhangen. Dit verband wordt geduid met de metafoor van de klassieke ecologie: volgens Paus Franciscus de wetenschap van de samenhang van al het leven in het leefmilieu en hun onderlinge afhankelijkheden. Overigens is deze verwijzing naar ‘de klassieke ecologie’ heel twijfelachtig. Worster (1994) laat zien dat er nooit sprake is geweest van een gestabiliseerd wetenschapsveld met homogene principes en theorie. Waarschijnlijk duidt Franciscus hier zowel op de organistische component, maar anderzijds ook op de hierop volgende deterministische inzichten van een meer objectiverende tegenstroming, die de ecologie halverwege de vorige eeuw ‘vaste grond’ en status hebben verleend. De paus trekt de ‘klassieke ecologie’ echter verder dan een wetenschappelijke benadering en stelt dat er ook sprake is van een spirituele en intrinsieke verbinding tussen alle wezens op aarde, door middel van de heelheid van Gods schepping. Vervolgens gebruikt hij deze benadering als perspectief op de samenlevingsvormen van de mens, waardoor deze ‘human ecology’ wordt, een klassieke gedachte die ook speelde in de Chicago School, in de laatste hoogtijdagen van de organistische opvatting binnen de ecologie (Worster, 1994). Deze menselijke ecologie concentreert zich met name rondom sociaal en cultureel kapitaal en erfgoed. De sociale en culturele dimensie zijn essentieel voor de ontplooiing van de mens, en zonder deze invloeden in het leven is de mens geen mens meer. Het culturele erfgoed bestaat ook in fysieke vorm en uit zich onder andere in de planologie en omgevingsarchitectuur. Ook hier is sprake van een unitair belang van welzijn tot alle mensen en moet segregatie op planologisch niveau worden voorkomen (een vrij opvallend ‘beleidsrationeel accent’ binnen het betoog). Gelijkheid is volgens de paus een multidimensionaal begrip dat zich niet alleen uitstrekt over gebieden, maar ook over tijd: intergenerationele gelijkheid. In het milieuvraagstuk moet deze notie zeer serieus worden genomen, en zij is tevens de basis voor goed rentmeesterschap.

In hoofdstuk 5 staan de begrippen mondiale en lokale dialoog, menselijke waardigheid en ongelijkheid centraal. Hoofdstuk 5 is dan ook een hoofdstuk dat speelt op macro-niveau en nogmaals de mondiale sociale problematiek vaststelt. Er wordt hierin een zeer groot maar ook kritisch beroep gedaan op de politiek, die zich volgens Paus Franciscus schuldig maakt aan vele zonden: corruptie, machtsmisbruik, egoïsme, geweld en list en bedrog. In hoofdstuk 5 passeren vele onderwerpen de revue, terwijl de focus gericht is op de politiek.

Het hoofdstuk opent met de verwoesting die plaatsvindt op aarde, zowel in het fysieke milieu als binnen het menselijk lichaam en de ziel. De wereld wordt omschreven als global village en gemeenschappelijk project. Volgens de paus is het begrip ‘common but differentiated responsibility’ noodzakelijk om dit beeld juist te duiden. Hij citeert deze notie van gelijkwaardigheid, maar ook verplichtingen naar draagkracht dan ook van de klimaatconferenties en benoemt de belangrijke rol van burgerlijk activisme en non-gouvernementele organisaties in het ter verantwoording roepen van de wereldleiders. De pracht en praal van het diplomatieke circus zijn volgens de paus van binnen rot: er is sprake van een zeer grote mondiale ongelijkheid en van lafheid in plaats van leiderschap. Hierbij spreekt hij in de termen van Dryzek (2012) geheel volgens de principes van radicale

politieke duurzaamheid (green politics). Dit geldt zowel voor de notie van planetaire gelijkwaardigheid als van de afkeer van de huidige (corrupte) leiders. Er zijn volgens Franciscus nieuwe leiders nodig die zich minder laten leiden door electorale belangen, maar ook pijnlijke en impopulaire beslissingen durven te nemen voor het grotere goed. Ook hierin speelt dus weer de notie van een unitair algemeen belang.

Dit leiderschap zal zoveel mogelijk moeten worden ontwikkeld met respect voor minderheden en bij voorbaat in een democratisch systeem, dat belast kan worden en verantwoordelijk kan worden gesteld (accountable is) voor goede wetgeving en beleid. Tevens kunnen ook burgers gedeeltelijk het stokje over nemen door eigen initiatieven. Een sociaalwetenschappelijke illustratie hiervan is de samenwerking van burgers met energiecorporaties in de energieke samenleving, zoals onder andere in Nederland beschreven door Maarten Hajer (2011). Leiders dienen dus niet zozeer autoritair te zijn, maar ook mee te gaan in burgerlijke initiatieven.

▪ **Governance**

Governance is een term die wordt gebruikt voor verantwoordelijk bestuur. In de bestuurskunde en politiek wordt governance echter breder uitgelegd. Governance wordt gezien als een nieuwe modus van politiek bedrijven, waarbij minder centraal de regie wordt gevoerd door één partij. Governance vraagt in deze betekenis om betrokkenheid van alle partijen die door een besluit geraakt worden (de zogenaamde stakeholders) in het debat. In de klassieke opvatting van government of 'governmentality' dwingt de staat een besluit af en leidt de onderhandelingen. Deze verticale structuur leidt ertoe dat de overheid een machtsmonopolie uitoefent en zelf selecteert welke partners worden geconsulteerd bij het nemen van een besluit. Governance streeft echter naar meer horizontale organisatievormen en benadert de stakeholders in een netwerkstructuur. Hoewel ook governance als proces niet uitsluit dat belangen van bepaalde groepen andere overreden, is er sprake van een nieuwe bestuursmentaliteit. Ook Paus Franciscus stelt in zijn encycliek *Laudato Si'* dat het verticale onderhandelingsmodel plaats moet maken voor een 'stakeholderbenadering' en spreekt zelf ook van 'governance'.

De output van beleid wordt op dit moment nog onvoldoende op integrale waarden getoetst. In plaats van te letten op echte indicatoren van welzijn en vooruitgang, worden hiervoor in multicriteria-analyses en kosten-baten analyses louter economische en technisch becijferbare waarden gebruikt zoals bruto binnenlands product. De paus stelt hierbij dus niet dat het gehele ambtelijke en administratieve proces op de schop moet, maar dat er verandering binnen het huidige model mogelijk is door het inzetten van andere indicatoren. Hier is hij dus meer hervormend dan radicaal.

Om het economisch-technologisch paradigma te doorbreken en de agency weer terug te leggen in de democratische centra in plaats van in de economische machtscentra is echter wel een revolutie nodig. Deze revolutie kenmerkt zich niet door geweld en is in geen geval een dialectiek tussen elite en onderdrukker zoals Karl Marx (1818-1883) zich deze voorstelde. De paus hamert op het doorbreken van institutionele en soms ook bijna fysieke muren die ons gevangen houden binnen de rationaliteit en de toolbox van het economisch-technocratische paradigma. Hij stelt hierin meerdere wegen voor, die echter niet verenigd zijn in een centraal plan of blauwdruk. Door deze vele open einden vormt deze 'revolutie' een sterke tegenstelling met onder andere het 'transitiemangement' van Rotmans en anderen (bijv. Grin, Rotmans & Schot, 2010). In het doorbreken van de economisch-technologische tunnelvisie kan de Katholieke Kerk een belangrijke rol spelen. Zij kan vijanden met elkaar in dialoog brengen als mediator, maar ook zelf de dialoog aangaan met wetenschap en

politiek. De Paus benadrukt ter afsluiting nog dat er geen universele oplossing voor de gehele wereld bestaat, nogmaals: common, but differentiated responsibility.

Hoofdstuk 6 heeft als titel ‘Ecologische opvoeding en spiritualiteit’. Het is een aanvullend hoofdstuk dat zich richt op veranderingskracht op microschaal, vanuit een paradigma van groen bewustzijn. Er wordt gepeild hoe een individu verschil kan maken in de wereld, door middel van bewustwording en gedragsverandering. Centrale begrippen in dit hoofdstuk zijn dan ook ‘ecologische bekering’, opvoeding en bewustzijn. In dit hoofdstuk zet Paus Franciscus de veranderingskracht van de mens en de liefde voor zijn naasten in als kracht tegen de ‘boze buitenwereld’. Wanneer ieder individu een ‘ecologische bekering’ beleeft en deze waarden doorgeeft aan zijn naasten en nakomelingen wordt de wereld stukje bij beetje mooier en is er geen sprake van een verdwaalde druppel op een gloeiende plaat. Overigens onderbouwt de paus deze stelling niet of nauwelijks.

▪ **Kritiek op individuele mentaliteitsverandering als transitiekracht**

Paus Franciscus komt in paragraaf 212 met een verdediging van ‘ecologische bekering’ als basis van een wereldwijde gedragsverandering. Deze retoriek is echter hol en geeft geen antwoord op de vraag waarom er dan geen sprake is van ‘een druppel op de gloeiende plaat’. Paus Franciscus schrijft alleen dat het niet zo is. Dit punt is wellicht de zwakste schakel in *Laudato Si’*, alsmede in andere betogen die uitgaan van een ‘groen bewustzijn’. Dryzek (2012) benoemt dit in zijn discourtstypologie als een specifieke zwakte van dit specifieke discours. Hij schrijft hierover:

‘Can green consciousness save the Earth?

Green radicals believe the world needs saving. But is consciousness change up to the task? There are several reasons why it might fall short. The first problem is the practical one of convincing large numbers (...) How exactly is the green vanguard to convince everyone else? (...) A further problem arises in connection with complexity in ecological affairs. (...) good intentions and sensibilities are never sufficient as secure guides for action. (...) Green sensibilities might be sufficient to maintain an equilibrium (...) but they cannot tell us how to get from (...) disequilibrium to this harmonious state.’ (Dryzek (2012), pp.204-205)

Dryzek is dus kritisch over de implementatiekracht van een ecologische mentaliteitsverandering (zoals de ecologische bekering in *Laudato Si’*) en met name over de mogelijkheid die deze strategie biedt tegen het structuralisme, zoals dit ook door Michel Foucault (1975; 1976; 1984) is benoemd. Immers zijn ook ‘fluwelen revoluties’ bewerkstelligd door politiek activisme en niet zozeer door een gedragsverandering in eigen kring.

Niet alleen de gelovige zelf is verantwoordelijk voor een ecologische opvoeding van zijn/haar kinderen. Ook verenigingen, scholen en overheidsinstituten kunnen bijdragen aan een nieuwe ‘toolkit’ van beschouwing, die een nieuwe generatie opvoedt tot het kunnen doorbreken van het economisch-technocratisch paradigma en meer inclusieve zienswijzen.

De verhaallijn van het hoofdstuk richt zich allereerst op de vraag hoe men in een geheel van onduurzaamheid de eigen levensstijl kan wijzigen en tegen de stroom in kan gaan. Hierbij wordt aangeraden om elke handeling, en dus ook de aankoop van een product in de winkel te zien als een morele handeling en daarbij de vraag te stellen: ‘Doe ik hier goed aan?’. Aangaande de ethiek van de christelijke consument is de encycliek ‘*Caritas et Veritate*’ van paus Benedictus XVI zeer invloedrijk geweest. Hij heeft op abstract niveau veel aan de economische thema’s binnen de Sociale Leer van de Katholieke Kerk bijgedragen. De door Benedictus XVI gebezigde logica behoort dus niet alleen te gelden in de kerk, maar ook in het dagelijks leven. Zo kunnen christelijke kernwaarden aanzetten tot burgerlijke deugden

en omgekeerd. Ook als deze waarden niet uitgesproken christelijk zijn, is spiritueel inzicht belangrijk in het ethisch handelen in de dagelijkse praktijk. Dit moet vorm krijgen door onderlinge solidariteit en verbondenheid; sociale cohesie met als beginpunt het eigen gezin. Bij ecologische bekering hoort niet alleen zuinigheid maar ook het ten volle beleven van het leven door te ‘vieren’, maar ook door het toekennen van vaste tijdstippen in het leven voor rust en bezinning. Niet altijd speelt alleen de bijbel de rol van bewijs, maar bewijs van een ‘goddelijke oppermacht’ kan ook tot stand komen door verwondering en respect voor de natuur en al het goeds in de wereld. Dit vormt een overbrugging tussen beide subtypes (4a1 en 4a2, zie pagina 18) van het ‘groen bewustzijnsdiscours’, doordat de natuur alsnog als bron van geloof wordt erkend. Volgens het zesde hoofdstuk van *Laudato Si’* dient de mens dankbaar te zijn voor de gave van het leven en de geluksmomenten hierin. Deze dynamiek stemt ook tot hoop met het oog op het doorbreken van de huidige ecologische en sociale crisis en zijn logica.

▪ **De tegenstelling tussen structuralisme en hoop**

Zoals eerder verklaard, volgt het derde hoofdstuk van *Laudato Si’* grotendeels het perspectief van een ‘Foucauldiaanse’ analyse, verwijzend naar de notie van structuur en reproductie door Michel Foucault (1975). Dit beeld is ‘duister’, in de zin dat het veel waarde toekent aan zich herhalende patronen in de maatschappij en dat het voor een individu zeer moeilijk is om hier tegenin te gaan en een maatschappelijke verandering te ontketen. Feitelijk is de institutionele repressie zo groot dat ieder individu in de samenleving ook wordt ontmoedigd in verzet te gaan tegen deze structuren en ze juist als ‘gegeven’ beschouwt.

In hoofdstuk 6 komt Paus Franciscus echter met een vanuit dit perspectief opmerkelijke gevolgtrekking uit de eerdere probleemperceptie: ‘Er is hoop, veranderen kan wél.’ Om deze uitspraak te ondersteunen wordt autoriteit ontleend aan een geheel andere dimensie of discoursvlak dan in het grotendeels seculiere hoofdstuk 3. Paus Franciscus is namelijk aan het Rooms-Katholieke geloof ‘verplicht’ hoop te verspreiden in een redding door God. Hij formuleert dit zeer letterlijk: ‘De hoop nodigt ons uit te erkennen dat er altijd een uitweg is, dat wij altijd van koers kunnen veranderen, dat wij altijd iets kunnen doen om de problemen op te lossen.’ (LS 61) en ‘In het hart van deze wereld blijft de Heer van het leven, die ons zo liefheeft, altijd tegenwoordig. Hij laat ons niet in de steek, Hij laat ons niet alleen, omdat Hij zich definitief met onze aarde heeft verbonden (...)’ (LS 245). Paus Franciscus doet dus beroep op God en zijn interventiekracht om de menselijke samenleving in goede banen te leiden, en God zelf is aan alles oppermachtig, dus ook aan structuralistische reproductie in de samenleving.

§4 Vergelijking van *Laudato Si’* met gelijkende publicaties

Door middel van de discoursanalyse en samenvatting werden steeds meer argumentatielijnen van Paus Franciscus zichtbaar gemaakt. Het was hierna mogelijk om een lijst op te stellen met de centrale begrippen in de encycliek en hun betekenis. Bij het nader bestuderen van de begrippenlijst viel op dat enkele centrale begrippen expliciet overeen kwamen met andere maatschappelijke betogen over milieuproblematiek uit het verleden. Er zijn vervolgens twee historische cases met grote overeenkomsten naast *Laudato Si’* gelegd. Door een vergelijking te maken van de betekenis en duiding van deze centrale begrippen in de encycliek enerzijds en in *Science and the Modern World* en *De ogen van de panda* anderzijds kon duidelijk worden gemaakt welke invloed de tijdsgeest in respectievelijk 1925, 1988 en 2015 op de publicaties had. Door het bestuderen van deze ‘voorgangers’ van *Laudato Si’* kan worden bepaald in hoeverre het betoog van de paus ‘historisch uniek’ is, of

in het andere extreem juist een vorm is van oude wijn in nieuwe kruiken. De totale lijst van centrale begrippen op alfabetische volgorde is te vinden in de bijlagen (p. 139-142).

Whitehead: *Science and the Modern World* (1925)

Alfred North Whitehead (1861-1947) was een van oorsprong Brits filosoof, die in 1924 emigreerde naar de Verenigde Staten om daar te doceren aan de prestigieuze universiteit van Harvard. In zijn carrière publiceerde hij meerdere essays, die voor zijn tijdgenoten vaak moeilijk te volgen waren, zo blijkt uit eertijdse recensies van zijn werken. Whiteheads filosofische werk kent drie perioden; een vroege periode (1922-1925) een transformeringsfase (1925-1927) en een eindfase (1927-1937). In de transformeringsfase bracht hij meerdere werken uit waarvan *Science and the Modern World*, *Religion in the Making* en *Symbolism* de belangrijkste titels waren.

In de eerste van deze drie betoogt hij specifiek vanuit de context van een volgens hem onterecht 'professionalisme' van de exacte wetenschappen, waarom de relatie tussen God en de wereld verbroken is en er een nieuwe 'organische' perceptie van de werkelijkheid nodig is om een volle beleving te krijgen van het leven van de mens op aarde. *Science and the Modern World* is een vrij onsamenhangende bundel bestaande uit door Whitehead gegeven collegeseries en is door critici een groot gebrek aan focus en consistentie verweten. Door middel van de lezing van Donald Worster een goede indruk te krijgen van Whiteheads verhouding tussen de natuur, de mens en God.

Volgens Worster (1994) is in *Science and the Modern World* een grote maatschappijkritiek door Whitehead te lezen. Whitehead was overtuigd van de saamhorigheid, continuïteit en het altruïsme van relaties tussen organismen in de natuur. De mens zag zichzelf als 'apart' van de natuur, en dat maakte dat de menselijke ethiek en filosofie zich vervreemde van samenhang van het menselijke voortbestaan met dat van de natuur (afhankelijkheid van de mens van de natuur en relaties binnen de natuur) en verdere wederzijdse afhankelijkheid. Whitehead was aldus Worster (1994) zeer negatief onder de indruk van de wereld die hij na zijn emigratie naar de Verenigde Staten aantrof. In de jaren twintig leek alles voor de wind te gaan en had men nog geen enkel besef van de grote beurscrach op Wallstreet, die in 1929 zou volgen. De politiek van de Verenigde Staten kenmerkte zich in die tijd door isolationisme, ongebreidelde werking van de vrije markt volgens het laissez-faire principe en een enorme aankoop van luxe consumptiegoederen op afbetaling door de consument. Whitehead herkende hierin een vervreemding van God en de natuur door de hebzucht, het materialisme en het egoïsme van de toenmalige mens. Om deze breuk te helen achtte Whitehead een heroriëntatie van de moderne mens op haar eigen kernwaarden nodig om dit vermogen van reflexiviteit vervolgens in te zetten als opstap naar een nieuwe ethiek en handelingswijze ten opzichte van de natuur en als bestrijding van het reductionisme uit maatschappij en wetenschap.

Anders dan de sterk positivistische en reductionistische wetenschappers uit die tijd, propageerde Whitehead (1925) in *Science and the Modern World* een holistische visie van de werkelijkheid, waarin ook plaats was voor metafysische elementen zoals godsdienst. Centraal in zijn opvatting stond de intrinsieke verbondenheid tussen alle objecten in het heelal en de 'niet-tijdsgebonden waarde' van deze objecten. In plaats van het begrip intrinsieke waarde te definiëren als 'een absolute vorm van op zichzelf staande waarde van een object of organisme', ging hij verder door te zeggen dat juist het begrip waarde 'het woord is dat ik (Whitehead) gebruik voor de intrinsieke realiteit van een gebeurtenis.'

Whitehead ziet naast de intrinsieke waarde ook een organische, coöperatieve verschijningsvorm van al het leven op aarde, en pleitte ervoor om dit model van samenhang ook door te zetten in de maatschappij in navolging van de natuur. Dit alles zou moeten uitmonden tot een 'nieuw sociaal contract', waarin de mens zich juist niet onafhankelijk verklaart, zoals in vele politieke verdragen, maar juist in een contract van interdependentie. In deze verklaring van onderlinge afhankelijkheid zou ook plaats moeten zijn voor alle niet-menselijke actoren op aarde zoals, planten en dieren.

Whitehead zinspeelde door middel van zijn filosofie kortweg op een heroriëntatie van de mechanistische mindset die in de jaren '20 van de vorige eeuw een grote rol speelde in de technologie, wetenschap en economie. Hij bepleitte een model dat de natuur juist als voorbeeld zou nemen, in plaats van deze te onderwerpen aan menselijke logica, zoals in de opvatting van Descartes.

Whitehead sluit op zijn beurt weer aan op een eerder gestarte traditie van Amerikaanse filosofie met als belangrijkste voorganger Aldo Leopold (1887-1948), een invloedrijke beheerder van natuureservaten in de VS. Beiden vonden de organisatie binnen de natuur een inspiratiebron voor de mens, waarbij zelfs het idee van het climaxstadium in de ecologie toen al werd vertaald naar de mogelijkheid van een duurzame, stationaire economie. Belangrijk is echter dat zowel Leopold als Whitehead de natuur niet tot ‘sacraal’ bestempelden, maar een duidelijk, zij het afgezwakt, antropocentrisch wereldbeeld voorstonden.

Wat beide teksten gemeen hebben, is de benadering van een ‘groen bewustzijnsdiscours’, ofwel de opvatting dat een mentaliteitsverandering bij de burger noodzakelijk is voor een betere omgang met het milieu en de medemens. Toch leggen de twee teksten en *Laudato Si’* enerzijds accenten in de analyse anders en spreken ze elkaar soms zelfs tegen. In het geval van *De ogen van de panda* wordt betoogd dat bevolkingsgroei een grote bedreiging is voor de natuurlijke hulpbronnen op aarde, terwijl Paus Franciscus dit tegenspreekt en vasthoudt aan een herverdeling van goederen en teruggang in luxeconsumptie in de geïndustrialiseerde landen. Anderzijds blijkt dat in *Science and the Modern World*, belangrijke discussies, zoals die over klimaatverandering en biodiversiteit, nog geheel afwezig zijn. Daarom is de kritiek van Whitehead (1925) meer filosofisch dan gebaseerd op een besef van urgentie. Bovendien speelde in de jaren ’20 nog geen openlijk debat over de ongelijke verhoudingen in de wereld zoals nu, omdat in die tijd het continentale Europa nog oppermachtig was en de rest van de wereld grotendeels bestond uit door deze landen gekoloniseerde gebieden.

Vermeersch: *De ogen van de panda* (1988)

De ogen van de panda is een maatschappijkritisch betoog of milieufilosofisch essay, zoals de auteur het zelf noemt, dat in 1988 is gepubliceerd door de Stichting Leefmilieu uit Vlaanderen. De auteur is zelf ook van Belgische komaf en was destijds hoogleraar aan de RijksUniversiteit van Gent. In het betoog of essay poogt prof. dr. Vermeersch (1988) een samenhangende analyse te geven van de maatschappelijke oorzaken van milieuproblemen en hun interne logica. Het gaat hierbij niet specifiek om een gevolg-technische analyse van de problematiek zelf, terwijl in der tijd gebruikelijk was te wijzen op specifieke verschijnselen zoals ‘zure regen’ of ‘het gat in de ozonlaag’. In plaats hiervan wordt geschetst uit welke keten van maatschappelijke ontwikkelingen de huidige milieuproblematiek ontstaan is, en dat er, zoals er wordt beargumenteerd en hoe hieruit geen enkele weg gebaad kan worden. Dit komt door een sterke interne, modernistische logica van de mens die deze ontwikkelingen in stand houdt. Deze koppeling wordt door Vermeersch de WTK-koppeling genoemd, wat staat voor een intensieve samenhang tussen Wetenschap, Technologie en Kapitalisme.

De centrale boodschap van *De ogen van de panda* luidt dat er meer empathie van de mens nodig is om de waarde van de natuurlijke omgeving beter in te kunnen schatten. Door deze ‘uitbreiding van het begrip naastenliefde’, zou de mens meer inzicht in en berouw krijgen over de schade die zij toebrengt aan het gemeenschappelijk leefmilieu en haar afhankelijkheid hiervan, bijvoorbeeld voor schoon drinkwater. Het verdwijnen van soorten zou hiermee niet louter meer een gegeven moeten zijn dat de maatschappij observeert, maar ook iets dat als onrecht zou moeten worden ervaren. Deze invoelendheid zou niet alleen moeten gelden voor de mensen en dieren om ons heen, maar ook aangaande het lot van toekomstige generaties en hun mogelijkheden tot ontplooiing. Hij voert aan dat er een omvangrijke mentaliteitsverandering binnen de maatschappij nodig is om tot een goede oplossing van milieuproblemen te komen, maar noemt geen concrete bundeling van instrumenten om deze ontwikkeling in gang te zetten. Het betoog is dus meer een beschouwing van de problematiek dan een manifest dat ‘de oplossing’ bij zich draagt.

Volgens Vermeersch is de toekomst van de planeet er sowieso een van moeilijke keuzes en ‘ellende’. Volgens door hem verwoorde ‘Scylla-Charibdis-dilemma’ gaan het streven naar een goed welvaartsniveau voor alle wereldbewoners en het verlagen van de milieudruk onmogelijk samen, maar is hier sprake van een afwenteling, waarbij door het maken van geopolitieke keuzes, een besparing van leed in de ene categorie automatisch leidt tot een groter leed in de andere categorie. Op meer abstract niveau beweert hij dat er sprake

is van een begrensde milieugebruiksruimte waarbij slechts natuurlijk, financieel en sociaal kapitaal voor elkaar kan worden ingewisseld, maar waarbij vergroting van deze ruimte niet mogelijk is (Vermeersch, 1988).

Om de teksten van Whitehead, Vermeersch en Paus Franciscus juist te kunnen duiden wordt hieronder nog kort een schematische vergelijking gemaakt op probleemstelling, oplossingsrichting en discoursvlak. Zoals eerder gezegd hebben ze alle drie gemeen dat ze binnen een ‘groen bewustzijnsdiscours’ vallen, nader te duiden als het subtype ‘organicistische’ opvatting in de ordening van Worster (discourstype 4a1 in hoofdstuk 2, zie pagina 18), hoewel deze aanname moeilijker te traceren is in de tekst van Vermeersch.

Whitehead	Vermeersch	Franciscus I
Oorzaken van de milieuproblematiek		
Professionalisme in de natuurwetenschap; materialisme; reductionisme	Overconsumptie, unificatie, diesseits-gerichtheid, WTK-bestel, antropocentrisme	Economisch-technocratisch paradigma, wegwerpcultuur, praktisch relativisme, antropocentrisme
Oplossingsrichtingen		
Wetenschap herenigen met religie, universele ethiek, morele afhankelijkheid erkennen uit fysieke afhankelijkheid	‘analyse en interventie’*, uitbreiding naastenliefde	Integrale ecologie en ecologische bekering
Discoursvlakken		
1. wetenschap 2. geschiedenis 3. geloof 4. maatschappij 5. cultuur 6. economie	1. wetenschap 2. technologie 3. economie 4. maatschappij	1. geloof 2. economie 3. politiek 4. maatschappij 5. technologie 6. wetenschap 7. cultuur

* ‘analyse en interventie’ is een geparafraseerde duiding van de oplossingsrichting van Vermeersch in zijn betoog. Hij komt niet met een centrale term of visie ter verandering van de status-quo, maar lijkt te rekenen op een meer ‘rationalistische/administratieve’ uitrol van een beleidsprogramma, voortkomend uit zijn intellectuele kritiek.

Figuur 3: Schematische karakterisering van drie ecologisch-filosofische kritieken

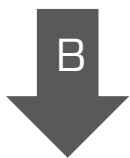
- Ontwikkeling van begrippen (tijdsbeeld)

In het bovenstaande schema zijn diverse begrippen benoemd, die wellicht nog uitleg behoeven. Op de volgende pagina’s worden vervolgens, op een meer precieze wijze begrippen uit alle drie de teksten vergeleken. Overeenkomstige of aansluitende begrippen uit *Laudato Si’* worden vergeleken met die uit de andere twee publicaties. Door de ‘ontwikkeling’ en verandering van begrippen wordt duidelijk dat de artikelen in een bepaalde temporele context zijn te plaatsen, te linken aan het wereldbeeld in die tijd. Toch is ondanks het tijdsverschil en de afwezigheid van enige correspondentie tussen de drie verschillende auteurs, de overeenkomst van de begrippen groot. Voor de duidelijkheid: de jaartallen verwijzen naar de uitgave van de publicatie van in volgorde *Science and the Modern World*, *De ogen van de panda* en *Laudato Si’*.



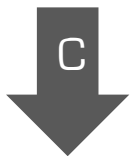
Order of nature [1925]
Middenweg; aangepast antropocentrisme [1988]
Antropocentrisme [2015]

De term antropocentrisme was nog niet in zwang in de jaren '20, maar in *Science and the Modern World* wordt hier indirect naar verwezen als in 'de ordening der natuur' en de dichotomie mens-natuur. Antropocentrisme is een centrale term in Vermeersch (1988) en in *Laudato Si'* en beide auteurs zijn het eens over hun positie t.o.v. dit begrip. Het absoluut antropocentrisme is verwerpelijk, maar een absoluut ecocentrisme is ook niet deugdelijk. Er moet een middenweg worden gekozen met een centrale plaats voor de mens, maar dan bezien vanuit zijn plicht in plaats van zijn macht.



Art [1925]
Creativiteit [2015]

In de betogen van Paus Franciscus en Whitehead (1925) speelt historie en hiermee ook cultuur- en kunstgeschiedenis en -erfgoed een belangrijke rol. Zij zien dit als een belangrijke betekenis en zingeving van de mens naast het rationele denkmodel. Cultuur is zodoende ook van objectieve waarde, net als andere vormen van kapitaal (zie tekstbox over Pierre Bourdieu, pag. 61)



Ethic of interdependance [1925]
Uitbreiding naasteliefde [1988]
Ecologische bekering [2015]

Alle teksten delen het discoursstype 'groen bewustzijn'. Toch geven zij een andere naam aan het conversieproces tot gedragsverandering. Vermeersch (1988) spreekt over een uitbreiding van naastenliefde naar andere, niet-menselijke wezens. Paus Franciscus gaat hierin verder en voert de retoriek van de heelheid van de Schepping en intrinsieke waarde aan. Bekering is bovendien een religieus gekleurd begrip, terwijl de uitbreiding van naastenliefde meer ethisch-filosofisch van aard is. Whitehead (1925) had het met name over meer respect voor levende wezens in wetenschappelijk onderzoek en de omgang hiermee in de buitenwereld. Uit onderlinge afhankelijkheid vloeide volgens hem ook onderling respect voort, dat als bekerende kracht zou fungeren.



Professionalism, scientific materialism [1925]
WTK-bestel [1988]
Economisch-technocratisch paradigma [2015]

Het economisch-technocratisch paradigma waar Paus Franciscus naar verwijst als grote bedreiging voor het in ethische zin slagen van het project van de moderniteit (zie ook tekstbox Jürgen Habermas, p. 54), werd in 1925 en 1988 al door beide andere auteurs herkend. Whitehead (1925) praat over wetenschap en techniek zonder meerwaarde; Vermeersch (1988) voegt hieraan de K van Kapitalisme toe. Vermeersch (1988) en Paus

Franciscus hanteren exact dezelfde betekenis voor elkaars begrippen, ware het niet dat Vermeersch de wetenschap nauwer definieert en de paus ook sociale wetenschapsdisciplines onderscheidt naast de natuurwetenschappelijke.



Organic mechanism, connectedness, connexity [1925]

Systematische benadering* [1988]

Holisme, integrale ecologie [2015]

Paus Franciscus valt in zijn verwijzing naar ‘dé ecologie’ terug op het organicisme van Worster (1994) en diens opvolgers. Onder organicisme wordt het symbiotisch functioneren van de natuur verondersteld als de samenwerking van organen en cellen binnen een levend organisme. Deze visie willen Whitehead (1925) en Franciscus gebruiken als streefmodel voor een menselijk altruïsme in de samenleving. Vermeersch blijft echter bij een natuurwetenschappelijke visie waarin hij bijzonder systematisch en bijna taxonomisch verbindingen in het ecosysteem en de samenleving beschrijft zonder dit verder te generaliseren, laat staan dit als ideaal te presenteren.

* Systematische benadering is geen origineel begrip uit Vermeersch (1988), maar een duiding van zijn houding zoals deze wordt geïnterpreteerd in dit onderzoek.



Value [1925]

Agency ‘hogere levende wezens’ [1988]

Intrinsieke waarde [2015]

Intrinsieke waarde is een kernbegrip in Laudato Si’ en krijgt zelfs een religieuze duiding, door de verwijzing naar de heilheid van de Schepping. Whitehead keerde in 1925 de redenering om en beredeneerde dat het begrip waarde ontleend wordt aan de intrinsieke dimensie van objecten. Vermeersch is echter deterministisch en verwijst enkel naar intelligente vormen van leven waarmee de mens een ethische relatie kent. Hierbuiten bekritiseert hij instrumenteel gebruik van de natuur niet.



Fallacy of misplaced concreteness [1925]

Diesseits-gerichtheid [1988]

Maatschappelijke verval, praktisch relativisme [2015]

De drie werken verschillen in het benoemen van ‘het gevaar’ voor een integrale ecologische visie. De antagonist is bij Whitehead (1925) een te groot materialisme en te grote drang naar reductionisme en functionaliteit in economie en wetenschap. Vermeersch spreekt over een ‘diesseits-gerichtheid’; een begrip dat hij ontleent aan een eigen interpretatie van de historie van de mens sinds de middeleeuwen. Het spaarzame langetermijndenken uitmondend in het welbevinden in het hiernamaals is vervangen door het leven in de waan van de dag en de directe bevrediging van behoeften, aldus Vermeersch (1988). Deze notie wordt gedeeld door Paus Franciscus, maar hij noemt het geen ‘teken van deze tijd’ dat zich richt op het gebruik

en verbruik van tijd, maar eerder op een radicaal en asociaal individualisme, waarbij leed buiten de intieme levenssfeer wordt geëxternaliseerd en genegeerd. Zodoende vindt relativering plaats van universele ethische kwesties, die leidt tot afbreuk van menselijke waardigheid en sociaal plichtsbesef.



Energy conservation [1925]

Verdwijnen soorten [1988]

Natuurlijke hulpbronnen en biodiversiteit [2015]

De schade aan de natuur door de huidige economie wordt zowel in Laudato Si' als in De ogen van de panda uitgebreid besproken. Bij Worster (1994) blijft dit besef steken bij het indertijd moderne idee van energiebesparing, te midden van een Prometheaans denken in de samenleving. Waar de nadruk bij Vermeersch (1988) vooral ligt op het verloren gaan van soorten, gebruikt hij nog niet het begrip biodiversiteit. Dit is pas later in zwang geraakt.



Scylla-Charibdis-principe [1988]

Ongelijkheid [2015]

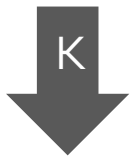
Whiteheads (1925) kritiek is met name intellectueel en werd geplaatst in een tijd van blanke overheersing en kolonialisme. In Laudato Si' zijn echter moderne postkoloniale opvattingen en een sterke kritiek op mondiale welvaartsverschillen te vinden. Een centraal concept dat uniek bij de auteur Vermeersch (1988) te vinden is, is het Scylla-Charibdis-principe. Volgens Vermeersch (1988) is het oplossen van het milieuprobleem een gecombineerde afwenteling van leed op de natuur of op de armen. Een beslissing tot ontlasting van het één vergroot het leed bij de ander. Een absolute ontkenning van duurzame ontwikkeling dus. Ook de paus erkent dat economie en ecologie tegenstrijdig van aard zijn en dat de draagkracht van de aarde een absoluut gegeven is ('sterke duurzaamheid'), maar oordeelt dat er sprake is van een foutieve perceptie van welvaart. Alle mensen voorzien van een luxe levensstijl lukt niet, maar een gelukkig en gezond leven voor allen op aarde moet na eerlijk delen van financieel en natuurlijk kapitaal tussen Noord en Zuid mogelijk zijn.



Education [1925]

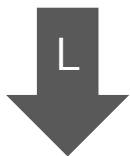
Opvoeding [2015]

Franciscus en Whitehead (1925) benoemen expliciet de noodzaak tot institutionalisering van het nieuwe milieubewustzijn en zien hierin een taak voor zowel particulier als openbaar onderwijs. Paus Franciscus zinspeelt bovendien op het meenemen van integrale ecologie in de meest centrale nucleus: het gezin. Educatie is niet uitsluitend een verantwoordelijkheid van scholen maar nadrukkelijk ook van ouders.



Acceleration [1925]
Acceleratie [1988]
Rapidación [2015]

In alle drie de bronnen wordt met angst geobserveerd dat het maatschappelijke leven zich onder invloed van technologie alsmaar versnelt en dat deze trend niet te stuiten is. Dit is voor alle drie de auteurs een bedreiging voor het bewustwordingsproces dat zij voorstaan. Het leidt tot een oppervlakkige (Diesseits-) oriëntatie (Vermeersch, 1988). Bovendien geeft deze continue versnelling de beleving van een positieve terugkoppeling bij de auteurs, waardoor zowel Paus Franciscus alsook Whitehead en Vermeersch oordelen dat een apocalyptisch gevolg te voorzien is bij het niet doelbewust afremmen van dit maatschappelijke en economische proces.



St. Franciscus van Assisi, St. Bonaventura [1925]
De Schepping [2015]

Hoewel Vermeersch (1988) ook over de invloed van het christendom verhaalt en hierbij de opvattingen van Lynn White (1967) bekritiseert, brengen alleen Whitehead (1925) en Paus Franciscus de godsdienst in als leidend argument tot heroverweging van het huidige maatschappelijke paradigma van moderniteit. In beide documenten speelt Franciscus van Assisi een heroïsche voorbeeldrol.



Consumptiestreven, lineair i.p.v. cyclisch economisch model [1988]
Wegwerpcultuur [2015]

Ten aanzien van de economie is in Vermeersch (1988) een duidelijke opvatting te lezen over een circulaire economie, herstel van natuurlijke kringlopen en het behandelen van afval als grondstof. Hij problematiseert het lineaire productie- en consumptieproces van de mens. Paus Franciscus benoemt deze lineaire perceptie als een 'wegwerpcultuur' en hekelt het eenmalig gebruik van voorwerpen. Hij gaat echter niet in op het sluiten van afvalkringlopen, maar benoemt wel het cyclische karakter van de natuur als voorbeeld voor de economie.

Met deze vergelijking, van de drie historische cases van door 'green consciousness' doorgelichte teksten, komt een einde aan het vierde hoofdstuk. Hiermee komt ook een einde aan de inhoudelijke analyse van *Laudato Si'*. De opgedane informatie aangaande de eerste deelvraag (betekenis) en de tweede deelvraag (context) wordt in hoofdstuk 5 toegepast op de praktijk. In dit geval gaat het om het fungeren van betekenis en context van de encyciek in de doorwerking van *Laudato Si'* naar de Haagse politiek, en hoe deze belemmerend of juist stimulerend kunnen werken.

H5: Doorwerking van Laudato Si' in de Haagse politiek

§1 Inleiding

Dit hoofdstuk doet verslag van de resultaten van het derde onderzoeksdeel: het bevragen van de doorwerking van de encycliek Laudato Si' bij diverse politieke fracties in de Tweede Kamer in Den Haag. Om de uitkomsten in een juiste context te plaatsen, wordt eerst nog herinnerd aan paragraaf 6 van het hoofdstuk Theorie en Methodes. Die informatie wordt aangevuld met enkele praktische gegevens over respondenten en interviews. Daarna wordt stilgestaan (§2) bij de vraagstelling van dit deel van het onderzoek en de interviewgids (opgenomen in de bijlagen [p. 143-147]). Dan volgen de resultaten (paragraaf 3 en 4). De vraag naar de doorwerking van de encycliek Laudato Si' in Den Haag kwam enerzijds voort uit een grote interesse in de actualiteit van de Nederlandse politiek, anderzijds uit de wens de theoretische analyse van Laudato Si', in zowel tekst als traditie, te confronteren met de praktijk. Bovendien vergroot dit de praktische en maatschappelijke waarde van dit onderzoek – en is het ook erg plezierig om te doen.

In de periode van 10 oktober tot en met 15 november 2016 zijn zeven interviews uitgevoerd in diverse ruimtes van de Tweede Kamer. Deze waren achtereenvolgens met:

Henk Nijboer	PvdA	10 oktober, 14.30u
Michaël Cocquyt (medewerker)	ChristenUnie	27 oktober, 14.00u
Norbert Klein	Vrijzinnige Partij	31 oktober, 17.45u
Selçuk Öztürk	Denk	8 november, 18.00u
Rik Grashoff	GroenLinks	14 november, 10.30u
Wouter Koolmees	D66	14 november, 13.45u
Eric Smaling	SP	15 november, 17.00u

Op 13 oktober 2016 is de interviewgids in ongewijzigde vorm verzonden naar

Hans Maljaars (medewerker) SGP

waarop de antwoorden zijn geretourneerd op 28 oktober 2016.

Op 21 november 2016 heeft het laatste interview plaatsgevonden, ditmaal in het gemeentehuis te Oss:

René Peters (wethouder) CDA 21 november, 17.45u

In totaal hebben 9 partijen deelgenomen aan het onderzoek. Van de fracties van VVD en PVV is ondanks verwoede pogingen het herhaalde verzoek tot een interview afgewezen op principiële gronden: in het geval van de VVD wegens het seculiere karakter van de partij (persoonlijke communicatie met Isabella Kuivenhoven, 11 augustus 2016); in het geval van de PVV door een sterke veroordeling over Paus Franciscus en diens mededelingen in de media (persoonlijke communicatie met Dion Graus, 15 juli 2016).

Doordat PVV en VVD niet deelnamen aan het onderzoek viel een groot aantal zetels uit de Tweede Kamer weg uit het onderzoek. Constatering hierbij is dat het dan ook specifiek om zetels van de meer rechtse politieke partijen gaat. Door de uiteindelijke deelname van de overige partijen is feitelijk gezien alleen de 'linker helft' van de Tweede Kamer gehoord. Daarom is het belangrijk de resultaten van dit deel van het onderzoek niet als representatief te

zien voor de Tweede Kamer als geheel, maar slechts als een verkenning van meningen. Generaliseren van resultaten is hierdoor slechts zeer beperkt mogelijk.

- Nadere operationalisering

Als ordeningskader voor het verwerken van de empirische gegevens is gebruik gemaakt van een ‘viertraps-filter’. Dit filter is een gereedschap om te komen tot een gestandaardiseerd oordeel in hoeverre de encycliek Laudato Si’ heeft doorgewerkt tot een bepaalde politieke fractie. De filters bestaan ieder uit een vraag over de doorwerking, die aan de hand van de gegevens uit de interviews kan worden beantwoord met: (1) ja, (2) nee, of (3) geen ja en geen nee. Op het moment dat op één vraag het antwoord (2) nee is gegeven, werkt dit automatisch door in een nee op alle hierop volgende vragen. De respondent/politieke partij is dan op dit niveau ‘in het filter blijven hangen’. Hieronder treft u een overzicht van dit ‘viertraps-filter’:

Niveau 1:	Waardeert u de innemenging van de paus in milieubeleid en sociaal beleid?
-----	(1) ja / (2) nee / (3) geen ja en geen nee -----
Niveau 2:	Bent u het eens met zijn probleemanalyse?
-----	(1) ja / (2) nee / (3) geen ja en geen nee -----
Niveau 3:	Moet volgens u Laudato Si’ politieke navolging krijgen?
-----	(1) ja / (2) nee / (3) geen ja en geen nee -----
Niveau 4:	Kan Laudato Si’ als handvest worden gezien voor beleid?
-----	(1) ja / (2) nee / (3) geen ja en geen nee -----

Figuur 4: Viertraps-filtering: toegepaste methode voor het meten van doorwerking van Laudato Si’ in de politiek

Het doel van de interviews was het meten van ‘doorwerking’ van de encycliek Laudato Si’ op het politieke debat en op het beleid, door een rondgang langs in beginsel alle fracties in de Tweede Kamer der Staten Generaal. Doorwerking is echter een ongespecificeerd begrip, dat op voorhand niet anders dan oppervlakkig kon worden geoperationaliseerd. Pas nadat het verzamelde materiaal (de audiofragmenten en verschillende vormen van samenvattingen) was beluisterd, herbeluisterd, samengevat en geordend, was het mogelijk het begrip doorwerking nader te operationaliseren. Dat heeft geleid tot het onderscheiden van vier niveaus van doorwerking (zie figuur): (1) de mate van algemene waardering van de paus en zijn boodschap; (2) de mate van instemming met de boodschap van LS; (3) de politieke consequenties die men aan LS verbindt, en (4) de directe beleidsgevolgen die men daaraan ontleent.

Met nadruk moet worden vermeld dat deze indeling in niveaus een analytische reconstructie van de onderzoeker is. De respondenten zijn dus niet rechtstreeks bevraagd op deze vierdeling, het is de onderzoeker die de verschillende politieke partijen positioneert aan de hand van dit analytische hulpmiddel.

Bij het analyseren van de resultaten (zie §3), drong zich een vermoedelijke samenhang op tussen enerzijds de perceptie van de encycliek en anderzijds de achtergrond van de respondent, met name diens beleidsterrein of portefeuille. Mede naar gelang die achtergrond kreeg Laudato Si' van iedereen een ander 'label' of stigma ontving: schematisch werd Laudato Si' gezien als ofwel (A) een religieus document, (B) een politiek milieu-manifest of (C) een politiek manifest gericht op solidariteit en welvaartsverdeling in de wereld. Ook deze labels zijn door de onderzoeker geconstrueerde archetypen, waarvan in de werkelijkheid vooral mengvormen voorkwamen. Paragraaf 3 licht dit punt nader toe.

§2 Gestelde vragen en interviewgide

De hoofdvraag van het onderzoek luidde: *'Op welke wijze werkt de betekenis, maar ook contextuele positionering van de door Paus Franciscus I uitgebrachte encycliek Laudato Si' door in de reacties en eventueel hierop volgende acties van fracties van nationale politieke partijen in Den Haag?'*

Voor het derde onderzoeksdeel dat in dit hoofdstuk aan de orde is, staat centraal : *'In welke mate werkt Laudato Si' door in de huidige Tweede Kamer en hoe verklaren politici zelf deze (beperkte) doorwerking?'*

Zoals gezegd is voor het beantwoorden van deze vraag een interviewgide (=vragenlijst + nadere instructies) gebruikt voor alle interviews. De interviewgide (bijlage x) bevatte 21 vragen, aangevuld met 15 stellingen. In nagenoeg alle vraaggesprekken is antwoord gegeven op alle vragen. Waar hier en daar enkele vragen zijn overgeslagen, kwam dat door tijdgebrek of een al eerder in het interview gegeven antwoord.

De inleidende instructie bij de vragenlijst luidde als volgt:

'De vragenlijst bestaat inhoudelijk uit drie delen (A, B en C). In deel A worden vragen gesteld over de inhoud van Laudato Si' en de hierin verwoorde standpunten van Paus Franciscus. In deel B wordt letterlijk de vraag gesteld of Laudato Si' een rol heeft gespeeld in het formuleren van het verkiezingsprogramma/partijprogramma. In deel C wordt systematisch bevraagd welke positie de politieke partij aanneemt op de hypothetische as tussen politieke religiositeit en absolute seculariteit.

Hiermee wordt de deelvraag aangaande deel 3 van het onderzoek (doorwerking in Den Haag) Wordt Laudato Si' deels overgenomen in de nationale politiek; en welke factoren dragen politici aan als oorzaak voor dat dit/wel niet gebeurt binnen hun politieke partij? op meerdere wijzen bevraagd:

Allereerst wordt 'getest' of de boodschap van Laudato Si' op inhoudelijke gronden wordt omhelsd of juist afgewezen. Hierna wordt rechtstreeks gevraagd welke rol Laudato Si' in het opstellen van de partijstandpunten heeft gespeeld. Ten slotte wordt systematisch, aan de hand van open vragen en stellingen 'getest' in hoeverre de politieke fractie religieuze inmenging in het politieke debat en in publieke instellingen waardeert/tolereert. Dit is een indirecte meting voor het erkennen van het religieus gezag van Paus Franciscus en religieuze autoriteit in het algemeen.' (geciteerd uit interviewgide, definitieve versie 13 oktober 2016)

Vóór elk interview is op deze driedeling gewezen, om de respondent op de hoogte te stellen van inhoud en duur. Op de respondent van de SGP na, hebben de respondenten pas ter plaatse de vragenlijst gezien. Dit is bewust gedaan om spontaniteit te creëren en te vermijden dat respondenten teruggrepen op standpunten die in hun partijprogramma's zijn opgenomen.

Alvorens tot ‘resultaten’ of antwoorden op de onderzoeksvraag gekomen werd zijn gegevens indirect verwerkt. Alle interviews zijn op audiobestanden (ieder 40 minuten tot een uur) vastgelegd en nageluisterd. Naar aanleiding hiervan is een korte tekstuele uitwerking gemaakt van de antwoorden van de respondenten per vraag van het interview. Door vervolgens de audiobestanden nogmaals specifiek te beluisteren en de verslagen te raadplegen is antwoord gegeven op de vragen die uiteindelijk zijn gesteld ten aanzien van de vier niveaus van doorwerking. Ze zijn dus niet direct aan de geïnterviewde personen voorgelegd, maar uit de antwoorden op meer praktisch gerichte vragen uit het interview geabstraheerd.

§3 Resultaten

Feitelijk ging aan de vier niveaus van doorwerking, onbedoeld, nog een andere veelzeggende vraag vooraf: ‘Bent u bereid om mee te doen aan het onderzoek?’. In totaal maakten 9 partijen er tijd voor, waarvan 7 ook daadwerkelijk live in de Tweede Kamer. Andere partijen bleven voor deze drempel hangen. Zo zagen Partij voor de Dieren en 50-plus af van deelname wegens te grote belasting van de al overbezette agenda van de medewerkers en Kamerleden. VVD en PVV gaven echter een duidelijke inhoudelijke motivatie voor hun afwijzing, zoals eerder vermeld. Deze laatste antwoorden laten toe PVV en VVD toch latent mee te nemen op het eerste niveau van het viertrapsfilter.

- Doorwerkingsniveau 1

De eerste vraag waarop uit de interviews een antwoord moet worden gedestilleerd is:

‘Waardeert partij X de inmenging van de paus in milieubeleid en sociaal beleid door middel van de encycliek Laudato Si?’

Op basis van het verzamelde materiaal ‘scoren’ de verschillende politieke partijen als volgt:

Ja: CDA, CU, Denk, GroenLinks, Vrijzinnige Partij, PvdA, SGP, SP

Nee: PVV

Geen ja en geen nee: D66, VVD

Het overgrote deel van de respondenten gaf aan de publicatie van Laudato Si’ als positief signaal te ontvangen. Men waardeerde de energie en moeite die Paus Franciscus erin had gestoken en vond dit bijdragen aan een verbreding van de discussie over klimaatverandering en armoede.

Een overduidelijk ‘nee’ kwam van Dion Graus in zijn spontane telefoongesprek op 15 juli 2016. In een (vanwege de verrassing geïmproviseerd) verslag kort na afloop van het onaangekondigde gesprek stond genoteerd:

‘Hij dankte mij voor mijn keurige brief en handgeschreven envelop, + handtekening, maar liet blijken dat er geen ruimte was om de encycliek Laudato Si’ met hem te bespreken.

Hij heeft gedurende een gesprek van 2 minuten en 9 seconden vrijwel onafgebroken op boze toon verhaal gedaan over de paus en diens ‘misrekeningen’.

Hieruit enkele fragmenten (helaas niet exact te achterhalen, door het plotselinge tijdstip waarop hij belde).

- Ik ben zelf katholiek, maar ik doe niet aan deze onzin.
- De Christenen gaan er door zijn toedoen straks het eerste aan.
- Wij zullen als PVV zeer veel gelovige kiezers trekken en een tegenbeweging vormen tegen deze onzin.
- Er is een opstand gaande binnen de katholieke kerk.
- Heel veel mensen zijn tegen de paus.
- Ik wil hier niet meer woorden aan vuil maken dan ik reeds heb gedaan. Binnen de opvattingen van de PVV is geen plaats voor dergelijk geleuter.’

(afkomstig uit persoonlijke notitie gemaakt op 15 juli 2016)

Hij voegde hier aan toe deze opinie te uiten op persoonlijke titel als Kamerlid, ook losstaand van de algemene opvattingen van de Partij voor de Vrijheid. Helaas is van dit gesprek geen opname gemaakt.

Van de fracties van VVD en D66 kan niet eenduidig worden geconcludeerd of zij positief waren over de encycliek. Voor D66 was dhr. Koolmees wel ‘blij en verbaasd’ om het op sommige punten met Paus Franciscus eens te zijn. De receptie van Laudato Si’ door D66 is daarom in ieder geval niet negatief.

Gezien hun positie in deze de eerste filtering worden PVV en VVD niet meer meegenomen in de hierna volgende analyse.

- Doorwerkingsniveau 2

De tweede vraag die werd gesteld bij de tekstuele verwerking van de antwoorden van de interviews was:

‘Bent u het in hoofdlijnen eens met wat Paus Franciscus zegt in Laudato Si’?’

Deze vraag slaat onder meer terug op de 14 vragen van deel A van het interview, waarin inhoudelijke passages uit Laudato Si’ werden getoetst aan de politieke voorkeur van de respondent. Verder is ‘wat hij zegt’ geconcretiseerd en gedefinieerd als: ‘de probleemanalyse van Paus Franciscus in Laudato Si’ waarin wordt gesproken van een ethische grond van een zowel maatschappelijke als milieukundige crisis, door middel van een geïnstitutionaliseerd economisch-technocratisch paradigma’.

Op basis van het verzamelde materiaal scoren de verschillende politieke partijen als volgt:

Ja: CDA, CU, Denk, SGP, SP

Nee: D66, PvdA

Geen ja en geen nee: GroenLinks, Vrijzinnige Partij

Opnieuw klonk van een aantal partijen een duidelijk ‘ja’. In het geval van het CDA, de ChristenUnie en SGP speelde de confessionele oriëntatie een rol en was men trots op de kerkelijke uiting over duurzaamheid. Dit respect maakte het onlogisch de analyse van de paus tegen te spreken. Toch werd los van deze waardering de steun aan *Laudato Si’* ook inhoudelijk bevraagd bij zowel CDA, ChristenUnie als SGP en bleken zij ook inhoudelijk akkoord te gaan met de analyse van Paus Franciscus. Met name de kwestie winstbejag en kritiek op de individualistische oriëntatie van de maatschappij: de ik-maatschappij, werd herkend. Ook namen de partijen de kritiek van Paus Franciscus op de kortzichtigheid van de politiek grotendeels over, hoewel de SGP op dit punt aangeeft:

‘De Nederlandse politiek raakt er steeds meer van doordrongen dat investeringen en regels nodig zijn voor milieu en ontwikkelingssamenwerking. Er gaan nu miljarden euro’s naar windmolenparken. Daar is brede politieke steun voor.’ (persoonlijke communicatie Hans Maljaars, 28 oktober 2016)

Ook de twee seculiere partijen: Denk en SP, wier antwoorden ook als ‘ja’ werden beoordeeld, toonden grote affiniteit met de analyse van Paus Franciscus over de ongelijke welvaartsverdeling in de wereld en de mate van machtsconcentratie bij niet-publieke organisaties.

Bij het interpreteren van het antwoord van deze partijen als ‘ja’, is gekeken alle antwoorden op alle vragen in deel A van de interviewgids. In sommige gevallen, zoals bij CDA, Denk en SGP werd op vraag A7: ‘Zijn economie en ecologie tegenstrijdig of juist complementair aan elkaar?’, duidelijk geantwoord met de nadruk op het laatste. Hoewel deze attitude een klassieke benadering van een directe botsing tussen milieu en economie duidelijk ontkent, wordt dit antwoord niet gezien als het tegenspreken van *Laudato Si’*.

De nee-antwoorden kwamen van economen Wouter Koolmees (D66) en Henk Nijboer (PvdA) die het beiden oneens waren met de vaststelling van Paus Franciscus dat er sprake is of kan zijn van een economisch-technocratisch paradigma. Zij vonden deze duiding onnodig negatief spreken over de werking van technologie en stigmatiserend aangaande het huidige kapitalisme, dat volgens beiden al de door Franciscus geschetste fase was ontgroeid. Wouter Koolmees antwoordde op vraag A13 o.a. dat Paus Franciscus niet goed te begrijpen was in zijn analyse. Hij generaliseerde zodanig dat hij geen ruimte liet voor verschillen binnen de politieke en economische wereld, zoals bijvoorbeeld de tegenstrijdigheid van communisme en markt in China. Zelfs als de conclusie van Franciscus zou kunnen worden samengevat als ‘het kapitalisme heeft gewonnen’, zou deze nog niet kloppen aldus Koolmees. Henk Nijboer reageerde vrij laconiek op de uitingen van Paus Franciscus aangaande de economie. Met name het hameren van Paus Franciscus op planetaire grenzen en economische grenzen paste niet binnen zijn wereldbeeld. Hij gaf hierover aan dat sober leven absoluut onnodig was. Wij hoeven in Nederland geen stapje terug te doen, maar het antwoord zit grotendeels in efficiëntie en groene technologie, hoewel ook daarbij een mate van gedragsverandering noodzakelijk is. Een oplossing voor hem is niet het afstappen van kwantificering in beleid ten bate van de menselijke maat, maar juist het kwantificeren van die menselijke maat zelf. Een breed welvaartsbegrip, aldus zowel Koolmees als Nijboer omvat veel meer metingen dan het Bruto Binnenlands Product en dient te worden aangevuld door metingen van o.a. gezondheid en werkloosheid.

Voor Rik Grashoff (GroenLinks) en Norbert Klein (Vrijzinnige Partij) was het niet mogelijk om op basis van hun oriëntatie openlijk steun uit te spreken voor de economische, maatschappelijke en ecologische visies van de paus. Hoewel zij delen erkenden, durfden zij geen ‘ja’ te zeggen tegen het geheel. Zij koppelden dit beiden aan de inhoud van hun verkiezingsprogramma of partijprogramma. Volgens Grashoff leek Paus Franciscus een ‘oud GroenLinks-programma’ te hebben geanalyseerd om tot zijn conclusies te komen. Tegenwoordig, zo vertelde Grashoff, zijn er moderne inzichten die economie en ecologie veel dichter tot elkaar brengen, zoals de circulaire economie en ICT. Grashoff vreest kiezers te vervreemden als men de straat opgaat met een onheilsboodschap over milieu en klimaat. Voor de transitie is volgens hem juist positief denken en motivatie nodig, in plaats van een ‘ecologische bekering’.

Norbert Klein nam in deel A van het interview meerdere keren de rol aan van ‘historicus’. Hij beoordeelde de tijd waarin wij nu leven als een unieke ‘era’ in aanloop naar de komende transitie. De woorden van de paus pasten naar zijn mening niet goed meer bij de huidige tijdsgeest. Norbert Klein wees op het belang van diversiteit in de samenleving en de vrijheid van het individu. In dit verband had hij het ook over zijn plannen aangaande een basisinkomen voor alle Nederlanders. Dhr. Klein vond Paus Franciscus een aantal keren te generaliserend en te pessimistisch over techniek en vooruitgang. Toch bleef hij zodanig trouw aan de probleemschets van de paus dat hieruit geen ‘nee’ af te leiden viel.

Omdat de tweede filtervraag in het geval van PvdA en D66 met een ‘nee’ kan worden beantwoord, volgt hieruit dat verdere doorwerking uitgesloten is. Daarom worden de volgende vragen enkel nog beantwoord voor de 7 partijen die ‘ja’ of ‘geen ja/geen nee’ hebben geantwoord.

- Doorwerkingsniveau 3

De derde vraag die werd gesteld tegenover de interviewverslagen en audiobestanden was:

‘Moet Laudato Si’ volgens partij X opvolging en politieke consequenties krijgen in Nederland?’

Op dit niveau wordt met opvolging en consequenties een ‘noodzaak tot handelen specifiek aangespoord door Paus Franciscus en deze encycliek’ bedoeld. Zijn de uitspraken van Paus Franciscus aanleiding tot het opnieuw bevragen van huidige standpunten en inzichten in de politiek? Moeten zij leiden tot ander beleid (in het midden gelaten of dit beleid zich verhoudt tot de ‘integrale ecologie’ van Paus Franciscus)?

Op basis van het verzamelde materiaal scoren de overgebleven politieke partijen als volgt:

Ja: CU, SP*

Nee: CDA, GroenLinks, Vrijzinnige Partij, SGP

Geen ja en geen nee: Denk

*Eric Smaling (SP) betoogt hiermee niet dat Laudato Si’ als kerkelijke bron navolging moet krijgen, maar dat de signalering van onrecht en ongelijkheid in de wereld in deze encycliek noodzaakt tot actie.

Eigenlijk was het antwoord van de ChristenUnie al indirect duidelijk: Laudato Si’ is immers gebruikt als basis voor Kamervragen en wordt geciteerd in het verkiezingsprogramma. Hieruit

is op te maken dat de ChristenUnie direct gevolg geeft aan de encycliek, of op zijn minst deze publicatie incorporeert in haar politieke argumentatie. De ChristenUnie doet volgens Michaël Cocquyt niet lichtvaardig over *Laudato Si'*, in de zin dat de encycliek een grote 'bewegingskracht' lijkt te hebben en dat deze ook in de kerkelijke achterban van de partij wordt waargenomen. Het is, aan de hand van zowel de informatie uit het interview als het door het organiseren van activiteiten waaronder het symposium GroenGelovig, aannemelijk dat duurzaamheid door middel van kerkelijke aandacht hiervoor ook verankerd (b)lijkt te zijn in de huidige standpunten van de ChristenUnie.

Het interview met de SP was met Eric Smaling, Kamerlid met een uitgebreid taakveld dat zich uitstrekt van landbouw tot milieu en duurzaamheid. Dhr. Smaling was bekend met de terminologie van Paus Franciscus die volgens hem zeer aansluit bij de termen en concepten die werden gebruikt in de tijd van zijn studie aan de Wageningen Universiteit in de jaren '70. Hij vertelt ook met enthousiasme over de publicaties uit die tijd waaronder het rapport van de Club van Rome 'De grenzen aan de Groei'. Op bijzonder veel vragen uit deel A werd met een uitgebreid 'ja' geantwoord en ook bij stellingen in deel C bleek sprake van een duidelijke profilering die ofwel geheel vóór of geheel tegen was. Hoewel *Laudato Si'* geen gezaghebbende waarde of afkomst heeft voor de SP en dus ook geen directe verplichting tot handelen geeft, ziet Eric Smaling in de encycliek duidelijk de roep om een groene transitie 'voor en door gewone mensen' in gang te zetten. Participatie en rekening houden met verschillende inkomensgroepen acht hij noodzakelijk voor het slagen hiervan.

CDA, GroenLinks, Vrijzinnige Partij en SGP uiten weliswaar uitdrukkelijk hun dankbaarheid voor het schrijven van de paus, maar geven aan zelf toch een andere of zelfs helderder kijk op de 'ecologische crisis' te hebben dan de paus schetst in *Laudato Si'*. Aangaande het overnemen van standpunten uit *Laudato Si'* in het partijprogramma), blijkt duidelijk dat geen enkele politieke partij, op de CU na, het logisch of relevant vindt *Laudato Si'* te citeren in het debat of hierover informatie op te nemen in het partijprogramma.

René Peters, wethouder namens het CDA in Oss, geeft aan dat het gericht gevolg geven aan *Laudato Si'* en daarmee ook het aanvaarden van de politiek gevoelige principes ervan, zoals het minderen van consumptie en het ruimschoots delen van financiële reserves met arme landen idealistisch maar gevaarlijk is. Hij spreekt van de Nederlandse economie als een gebouw waarvan de hele constructie wordt ondermijnd als er plots door radicale 'groene maatregelen' stenen uit geslagen worden. Overigens erkent hij dat de paus zijns inziens gelijk heeft dat het huis onlogisch en inconsequent is gebouwd. 'Als we het nu opnieuw zouden moeten doen zouden we het anders doen,' aldus René Peters (persoonlijke communicatie 21 november 2016). Ook wijst hij op het sterk internationale karakter van afspraken en regelgeving en op het feit dat Nederland in dit geopolitieke schaakspel een speldenknop is. Alle verandering moet incrementeel zijn en niet leiden tot het risico op een 'existentiële crisis'. Volgens zijn huidige inzichten gaat de internationale gemeenschap de klimaatdoelen van Parijs niet halen, ondanks de beste bedoelingen. Het gaat er volgens hem om dat er met maximale inspanning wordt gehandeld in de goede richting. Dan blijkt wat er haalbaar is.

GroenLinks erkent dat de publicatie van *Laudato Si'* een steun in de rug is, maar vindt het een vreemde gang van zaken om 'ineens te gaan varen' op de knowhow van de paus, terwijl de expertkennis over ecologie en een groene economie al decennialang gemeengoed is bij

GroenLinks. Op de stelling ‘De kerkelijke oproep tot duurzaamheid is een vertraagde reactie op wat al veel langer in het publieke debat speelt’ Is het antwoord dan ook voluit: ‘Ja.’

Norbert Klein geeft weliswaar aan dat Laudato Si’ goed voer voor een politieke discussie en daarmee ook een Kamerdebat vindt, en betreurt dat zulke documenten in de regel niet doordringen tot de politiek. Toch acht hij de encycliek niet dermate revolutionair en iconisch om hierover nog noten op te nemen in het op dat moment net gepubliceerde verkiezingsprogramma. Waar hij eerder al aarzelend was over de analyse van de paus, stelt hij ook dat het onjuist is om de encycliek als uitgangspunt te zien voor politiek handelen.

SGP reageerde schriftelijk en geeft aan dat doorwerking in standpunten of uitingen van de SGP niet voor de hand ligt. Door de protestantse/hervormde grondbeginselen van de partij, wordt het gezag van de Katholieke Kerk niet erkend. De SGP vat Laudato Si’ krachtig samen als oproep aan een ieder: ‘U bent rentmeester. Maak dat waar.’ (persoonlijke communicatie Hans Maljaars, 28 oktober 2016).

Denk, in de persoon van Selçuk Öztürk, kan op basis van het interview niet als eenduidige voor- of tegenstander worden benaderd. Öztürk vertelt in zijn interview over zijn goede bedoelingen met samenwerking tussen geloven en de controverse die dat oplevert. Zo vertelt hij over zijn jaarlijkse bezoek aan de nieuwjaarsreceptie van het Bisdom Roermond, waarbij hij vaak angstig wordt aangestaard door anderen wegens zijn politieke imago en islamitische geloofsovertuiging, aldus hemzelf. Öztürk waardeert de oproep van de paus en plaatst deze in een overwegend ‘socialistische’ traditie, evenals de SP. Hij kent de encycliek een belangrijke functie toe en geeft in het verlengde hiervan aan dat het oproept tot een discussie over de rol van geloofsgemeenschappen ten aanzien van klimaatverandering. Het antwoord van Denk om politieke actie te ondernemen op Laudato Si’ is overigens niet positief. Daarvoor staat de paus toch echt te ver af van de vele input die de partij ook uit andere bronnen krijgt. Maar de bereidheid om de encycliek ter discussie te stellen evenals het informele ‘persmoment’ na het interview (het plaatsen van een foto van ons beiden en de encycliek op Facebook) toont aan dat de encycliek volgens Öztürk politiek relevant is.

Ten gevolge van de derde filtering worden CDA, GroenLinks, SGP en Vrijzinnige Partij niet meer meegenomen in de hierop volgende rondes. SP, ChristenUnie en Denk blijven dus over.

- Doorwerkingsniveau 4

De laatste vraag die werd gesteld bij de tekstuele verwerking van de antwoorden van de interviews was:

‘Kan Laudato Si’ worden gebruikt als implementeerbaar politiek handvest voor beleid?’

Deze vraag toetst of er sprake is van de ‘ultieme’ vorm van doorwerking van Laudato Si’ in de Tweede Kamerfracties. Kan het document worden gebruikt als blauwdruk voor politiek beleid? En wordt dit vervolgens ook in gang gezet? Naar aanleiding van zowel de behandeling van tekst en context van Laudato Si’ in eerdere hoofdstukken en de hierin geleverde kritiek van ‘slechte aansluiting’ tussen ‘green consciousness’ (het discours waarbinnen Laudato Si’ grotendeels valt) en een perspectief tot handelen lijkt het onlogisch dat politieke partijen Laudato Si’ zien als directe basis voor beleid. Het is dan ook niet verrassend dat op basis van de voorgaande vragen slechts drie van de negen bevroegde fracties nog aan deze vierde selectieronde toekomen.

Aangaande deze laatste vraag antwoordden de overgebleven partijen als volgt:

Ja: -

Nee: **Denk**

Geen ja en geen nee*: SP, CU

*** in dit geval kan deze categorie opgevat worden als ‘nee, tenzij...’ omdat strikt gezien alle partijen deze vraag in eerste instantie met een duidelijk ‘nee’ hebben beantwoord.**

Alle drie de partijen hebben overduidelijk geen ‘ja’ geantwoord op deze vraag. Hiervoor gaven zij meerdere redenen. Selçuk Öztürk (Denk) focuste zijn interview op ‘you can’t have it all!’, in de zin dat er keuzes gemaakt moeten worden aangaande duurzaamheid; en dat de keuzes van Paus Franciscus naar waarschijnlijkheid te radicaal zouden zijn voor de economische en financiële werkelijkheid. De ChristenUnie benadrukte juist dat de punten van Paus Franciscus in politieke samenwerking binnen de Tweede Kamer niet haalbaar zijn, ook al zouden ze moreel of intrinsiek op waarheid berusten. Deze punten zijn met name geconcretiseerd in vraag A8 en A12, waarin naar voren gebracht dat Paus Franciscus vindt dat de Westerse landen inclusief Nederland vraagt om financiële offers ten aanzien van duurzaamheid en armoedebestrijding, waarbij zelfs de koopkracht en financiële welvaart van Nederlandse burgers af zou nemen. Dit was niet verdedigbaar voor enige politieke partij, en werd door René Peters (CDA) zelfs omschreven als politieke zelfmoord:

‘Ik denk dat niet één partij dat gaat doen. (...) Maar er is niet één partij die zegt: “Kom, we gaan 10% koopkracht inleveren ten behoeve van eerlijke verdeling van ellende aan de ene kant en welvaart aan de andere kant.” (...) Als je dat zegt besta je niet meer. Terwijl we ook met z’n allen weten – heel eerlijk – dat het eigenlijk wel moet.’ (persoonlijke communicatie met René Peters, 21 november 2016).

Het nee-antwoord van Denk is vooral geconcludeerd uit het antwoord op vraag A7:

‘Heel veel mensen willen geen windmolens, heel veel mensen willen geen gas van Poetin, maar ze willen het wel warm hebben. En ze willen ook elektriciteit hebben. Bij Denk zoeken we naar een balans. Het moet duurzaam waar het kan, maar het moet ook veilig en betaalbaar zijn.’ (persoonlijke communicatie Selçuk Öztürk, 8 november 2016)

Het wordt verderop in het interview verder kracht bijgezet bij de eerder genoemde vraag A12 die gaat over nadelige gevolgen van milieumaatregelen en armoedebestrijding. Hierbij antwoordt Öztürk dat milieu weliswaar geld mag kosten, maar dat duurzaam zijn gewoon niet mogelijk is bij gebrek aan financiële middelen. Hij zegt dat het ‘geluk’ van Nederlanders voorop staat en dat Denk daar een balans in zoekt. Zo kunnen miljardeninvesteringen in milieu onmogelijk ten koste gaan van hulp aan arme Nederlanders die moeten aankloppen bij voedselbanken. Hoewel dergelijke redeneringen niet direct op gespannen voet staan met de ‘culturele revolutie’ en ‘ecologische bekering’ uit Laudato Si’, komt het antwoord van Denk toch neer op een ‘nee’. Aanvullende reden is hiervoor het antwoord uit interviewdeel B dat op het volgende neer kwam: Laudato Si’ is vooral een goede daad, omdat het de discussie op gang brengt. Hiermee is het dus, wanneer men dit antwoord van Öztürk extrapoleert niet de blauwdruk voor een oplossing.

SP en ChristenUnie zouden onder de voorgaande argumentatielijn (gebruikt bij Denk) in eerste instantie ook een duidelijk nee hebben laten horen. Ze zeggen beide namelijk overduidelijk niet dat Laudato Si' een politiek programma is dat 1 op 1 kan worden uitgewerkt. Voor beide partijen zijn echter wel argumenten aan te dragen, dat wellicht toch een klein deel van de encycliek een min of meer directe input voor beleid kan zijn. Bij SP concentreert dit zich met name rondom het welvaartsvraagstuk uit de encycliek. Zo kan Eric Smaling zich best voorstellen dat Nederlanders ten bate van armoedebestrijding in binnen- en buitenland in moeten leveren aan koopkracht. Dit moeten dan echter wel de rijke Nederlanders zijn 'die al in de slappe was zitten'. Ook kunnen milieumaatregelen, wellicht gedifferentieerd opgelegd worden aan diverse inkomensgroepen. Hiermee laat de SP dus enigszins ruimte voor het 'stapje terug' van Paus Franciscus dat door veel andere partijen als onverdedigbaar of politiek gevaarlijk wordt gezien. Zij weten dit dus een plaats te geven binnen de 'Robin Hood'-metafoor die de SP karakteriseert.

De ChristenUnie zit in een bijzondere positie aangaande Laudato Si'. Michaël Cocquyt legt uitgebreid uit dat Laudato Si' grote aansluiting heeft met de politieke visie van de ChristenUnie en bovendien moreel nastrevenswaardig is, maar dat de politieke werkelijkheid in Den Haag maakt dat uitkomen voor de christelijke principes van soberheid lastig is en vaak niet constructief bijdraagt aan samenwerking met andere partijen. Belangrijkste motivatie is hiervoor echter de visie van de ChristenUnie dat religie wel als inspiratie voor politiek mag worden gebruikt, maar nimmer andere mensen moeten worden gedwongen tot een bepaalde godsdienstige visie. De scheiding tussen kerk en staat wordt als fundamenteel beschouwd. Mede omdat de ChristenUnie een relatief kleine fractie is, zoekt zij veelal op pragmatische gronden samenwerking met andere partijen om tot beleid te komen. Daarom wil men graag constructief reageren op redeneringen van andere partijen en in 'eenzelfde taal' terug te spreken. Volgen Michaël Cocquyt is de ChristenUnie geen partij die op polarisering uit is:

'Het wordt lastig als je constant in tegenstellingen denkt. Je moet geen wij/zij creëren. Hiermee zoek je polariteiten op. We hebben gezamenlijk een probleem. We moeten dit met zijn allen oplossen.' (persoonlijke communicatie Michaël Cocquyt, 27 oktober 2016).

Overigens was dit citaat niet gericht op de nationale politiek, maar op de internationale gemeenschap ter beantwoording van vraag A10 over de 'klimaatschuld'. Een van de meest treffende citaten van alle interviews betrof het bijzondere antwoord van Michaël Cocquyt op de vraag die de politicus in het dilemma van het al dan niet doorzetten van radicaal milieubeleid ten koste van financiën van burger en overheid plaatst. Hierin bespreekt hij het duel van geweten en idealisme met de strijd om de kiezer binnen de Haagse Politiek:

[In antwoord op de vraag: De langetermijnvisie ten bate van het milieu en het ontwikkelingsvraagstuk bevat volgens Franciscus onvermijdelijk ook financieel nadelige gevolgen voor koopkracht van eigen bevolking, bedrijfsleven en Rijksbegroting, maar moet toch doorgang vinden. Zou uw partij dit verdedigbaar vinden?]

'Ja, het is lastig verdedigbaar. Maar ik zelf ben er heel fel voorstander van, ook vanuit de optiek om eerlijke politiek te voeren. Ik geloof ook heel erg dat het als politieke partij en politieke beweging en ook als media die eraan verbonden zit dat we mensen ook onderrichten: "Kijk je kan wel dit en dat schreeuwen, maar ben je ook bereid om zelf daar de gevolgen van te dragen?". En dan heel consequent daar

ook eerlijk bepaalde gevolgen aan vast te knopen. En ook durven daar enthousiast over te zijn. Ook daar een stuk leiding in te durven nemen. Om te zeggen: “Wij als politieke partij willen dit. Doe je met ons mee?” (...) Hoe je het ook wendt of keert: we zijn nu materieel op het hoogste punt dat we ooit bereikt hebben in de menselijke geschiedenis, maar het welbevinden van veel mensen is nu niet op en top.’

Eindconclusie aangaande het vierde filter is dus dat geen van de overgebleven drie partijen Laudato Si’ als implementeerbaar handvest ziet. De SP ziet toch enkele mogelijkheden om elementen over te nemen binnen haar eigen strategie. Michiel Cocquyt ziet persoonlijk in het betoog en ook in de radicale gevolgtrekkingen van Paus Franciscus een kern van waarheid, maar zit volgens eigen zeggen in een andere werkelijkheid in Den Haag, waardoor het uiten dat geluk kan voortkomen uit een sobere levensstijl geen positieve bijval vindt bij zowel kiezer als Tweede Kamer. Bovendien speelt dat de ChristenUnie nadrukkelijk haar gelofte na wil komen om geloofsovertuiging niet aan anderen op te willen dringen.

§4 Nadere perceptie en duiding van de reacties

De bevindingen uit de eerdere analyse van doorwerking van Laudato Si’ in de politiek leidden tot het vermoeden dat de perceptie of ‘plaatsing’ van de encycliek in een bepaalde invalshoek invloed heeft op de mate waarin het betoog politiek relevant en/of bruikbaar is. In praktijk bleken drie invalshoeken aanwezig te zijn in de gesprekken met de politici, die frequent werden genoemd bij het duiden van Laudato Si’. Deze drie interpretaties hebben vervolgens een ‘kleur’ toebedeeld gekregen (groen, rood of wit). De kleuren zijn slechts een hulpmiddel en markeren de drie inhoudelijke interpretaties of invalshoeken die zijn aangetroffen in de interviews. Hoewel in werkelijkheid de percepties van Laudato Si’ bij de politici en ondersteunend medewerkers in elkaar over liepen kan niet van één kleur(ing) worden gesproken. Vrijwel alle respondenten gaven aan niet gelezen hebben uit de encycliek, kan niet gesproken worden van een definitief oordeel over Laudato Si’, maar is de kleuring een indicatie van een dominante ‘framing’ in hun eerste confrontatie met de encycliek door middel van deel A van de interviewgide.

Laudato Si’ is door de politici niet opgevat op dezelfde wijze als de wijze waarop Dryzek (2007) zijn discoursen indeelt. De indeling die in Den Haag (en Oss) naar voren kwam was veel grofmaziger. Deze was als volgt:

Laudato Si’ als milieukundig betoog: In deze visie wordt de encycliek vooral gezien als ‘groene encycliek’ of betoog tegen klimaatverandering, zoals ook in veel populaire media het geval was. Maar hierbuiten spelen ook verhoudingen tussen economische en technologische ontwikkelingen en milieu een rol. Deze opvatting krijgt de kleur groen.

Laudato Si’ als manifest voor gelijke verdeling van welvaart: In deze visie wordt Laudato Si’ vooral gezien als een hartekreet van de paus om wereldwijde gerechtigheid en bestrijding van armoede en een kritiek op de huidige economie en machtsconcentraties. Omdat deze dialectische benadering sterk lijkt op een socialistische opvatting van de wereldorde is voor deze opvatting de kleur ‘rood’ gekozen.

Laudato Si’ als religieus document: In deze visie is Laudato Si’ niet zozeer een revolutionair manifest, maar vooral een communicatiemiddel tussen de Katholieke Kerk en een breed publiek van gelovigen wereldwijd. Hiermee wordt bewust een afstand gecreëerd tussen het ‘geestelijke’ en het ‘wereldse’, waardoor aanhangers van deze perceptie de nadruk

leggen op de juiste hermeneutische benadering van de tekst binnen de Sociale Leer van de Kerk en dat de uitingen van Paus Franciscus niet direct te gebruiken zijn in de wereldse praktijk van politiek en beleid. Voor deze benadering is de kleur 'wit' gekozen, ontleend aan het kerkelijke gewaad van de paus.

De adhoc geformuleerde hypothese houdt in dat niet-confessionele partijen eerder geneigd zijn de geldigheid en conclusies uit *Laudato Si'* terzijde te schuiven wanneer en omdat zij deze uitsluitend zien als een religieus document (witte visie). Voor confessionele partijen is dit juist een positieve eigenschap, in de zin dat voor hen de relevantie toeneemt. Verder (b)lijkt dat met name een 'rode' opvatting de radicale agenda van de paus tot op de niveaus 3 en 4 doet waarderen en hiermee dus de doorwerking vergroot.

Per partij, of exacter gesproken, per geïnterviewde persoon, wordt kort een verklaring gegeven voor de plaatsing van het kruisje/de kruisjes.

René Peters (CDA): Dhr. Peters is bij de gemeente Oss wethouder voor het sociale domein. Onder zijn hoede vallen onder andere vluchtelingen, zorg, werk en inkomen. Zodoende heeft hij zich hierin gespecialiseerd en gebruikte hij vooral voorbeelden uit eigen praktijk om zijn opvattingen over de encycliek kracht bij te zetten. Door zijn katholieke achtergrond en verbondenheid met het CDA was hij ook goed op de hoogte van de kerkelijke geschiedenis en andere encyclieken zoals *Rerum Novarum*. Daarom kreeg dhr. Peters de code rood én wit mee.

Michaël Cocquyt (CU): Dhr. Cocquyt was zeer uitgebreid op de hoogte van het reilen en zeilen rondom de encycliek *Laudato Si'* en herkent veel termen hieruit in het verkiezingsprogramma van de ChristenUnie. Hij vindt het belangrijk de encycliek zo breed en getrouw mogelijk te belichten en belicht daardoor evenwichtig alle functies van *Laudato Si'*. Code: groen, rood, wit.

Selçuk Öztürk (DENK): Dhr. Öztürk heeft in zijn gesprek vaak stil gestaan bij religieuze autoriteit, maar met name ook bij de kwestie van ongelijkheid in de Nederlandse samenleving en in de internationale gemeenschap. *Laudato Si'* zag hij als een uitroep om iets te doen tegen dit onrecht en opnieuw discussie op gang te brengen. Daarom heeft Öztürk de rode code ontvangen.

Wouter Koolmees (D66): Dhr. Koolmees is vooraanstaand econoom en prominent lid van de D66-fractie. Het gesprek met hem kwam meerdere malen terug op diversiteit, grondrechten, levensovertuigingen en hoe hiermee omgegaan wordt in de Nederlandse rechtsstaat. Als atheïst was hij zelf verbaasd door overeenkomsten met de paus. Door de nadruk op de verhouding tussen geloof en maatschappij in dit interview krijgt hij de code wit.

Rik Grashoff (GroenLinks): Dhr. Grashoff heeft in zijn gesprek gefocust op denkmodellen en kennis over de groene economie. Hij heeft hierin ontwikkelingen geschetst door de tijd en het kerkelijk denken gecontrasteerd met het activisme binnen GroenLinks. Zodoende krijgt hij de codering groen en wit mee.

Henk Nijboer (PvdA): Dhr. Nijboer is evenals dhr. Koolmees econoom van beroep en staat vermoedelijk nog in het begin van zijn politieke carrière. Hij vertelt enthousiast, maar ook zeer 'staccato' over zijn opinie over van *Laudato Si'*. Hij heeft hierbij sterk de indruk dat het onderzoek theologisch gericht is en een duidelijk kerkelijke motivatie heeft. Dit spreekt hij

kort na het interview uit. Hij focust in het interview op Laudato Si' als denken over de verhouding economie en mens en vertelt over het nut van kwantificering dat de paus volgens hem miskent. Daarom krijgt dhr. Nijboer de codes rood en wit.

Hans Maljaars (SGP): De SGP, in de persoon van dhr. Maljaars heeft in zijn antwoorden zeer regelmatig verwezen naar de Heer en de kerkelijke bedoelingen van politiek en de 'wil van God' over een rechtmatige samenleving. Doordat de antwoorden zodanig van confessioneel niveau waren krijgt dhr. Maljaars de codering wit.

Eric Smaling (SP): Eric Smaling was zeer enthousiast over de encycliek, maar plaatste deze veel nadrukkelijker in de context van de ongelijkheidsperceptie van de SP in Nederland en wereldwijd. Ook omdat duidelijk werd dat Laudato Si' als 'degelijk' werd gezien en inhoudelijk aanknopingspunten bood tot de meer 'klassieke' milieuvisie (ten opzichte van ecologische modernisering) van dhr. Smaling krijgt de SP in de tabel de codering rood.

Norbert Klein (VP): Norbert Klein sprak in zijn interview vaak over vernieuwende initiatieven en corrigeerde vaak de vraagstelling van de interviewgide. Hij miste vaak een waardering van techniek als oplossing voor milieuvraagstukken en een waardering van de diversiteit van de samenleving in plaats van de 'versnippering' hiervan. Door deze concentratie op zowel groene economie als levensbeschouwelijk denken krijgt de Vrijzinnige Partij de codes groen en wit.

Hieronder treft u een schematische uitwerking van de antwoorden per politieke partij en de hieraan gekoppelde 'kleuring'.

	Milieukundige encycliek	Herverdelingsencycliek	Religieuze encycliek
CDA		×	×
CU	×	×	×
DENK		×	
D66			×
GL	×		×
PvdA		×	×
SGP			×
SP		×	
VP	×		×

Figuur 5: Profilering van dominante 'framing' in gesprekken met politici

In dit overzicht ontbreken VVD en PVV, evenals andere partijen die formeel niet deel hebben genomen aan het onderzoek. Echter is in de communicatie met de Partij voor de Vrijheid duidelijk geworden dat de encycliek in 'alle drie' de kleuren wordt beleefd, waar hieraan een negatief waardeoordeel wordt gegeven. De VVD stelt door middel van haar weigering tot deelname aan het onderzoek de religieuze functie (wit) van de encycliek voorop.

H6: Discussie en reflectie

§1 Opbouw van dit hoofdstuk

Dit slothoofdstuk bestaat uit drie delen: allereerst de beantwoording van de drie deelvragen, ten tweede het antwoord op de hoofdvraag en ten derde de reflectie op (persoonlijke) keuzes in het onderzoek.

De hoofdvraag is als volgt geformuleerd:

“Op welke wijze werkt de in de encycliek vastgelegde betekenis, maar ook contextuele positionering van de door Paus Franciscus I uitgebrachte encycliek Laudato Si’ door in de reacties en eventueel hierop volgende acties van fracties van nationale politieke partijen in Den Haag?”

Hierna volgden drie deelvragen. In dit hoofdstuk wordt de originele volgorde van deze drie vragen (zoals behandeld in de hoofdvraag) aangehouden. In het onderzoeksverslag zelf zijn deelvragen 1 en 2 omgewisseld en zijn deze te vinden in hoofdstuk 4 en 3.

De deelvragen zijn:

1. *Wat is de boodschap van de Paus en hoe is deze te begrijpen tegen een sociaalwetenschappelijke achtergrond?*
2. *In welke kerkelijke/wetenschappelijke traditie past de encycliek?*
3. *In welke mate werkt Laudato Si’ door in de huidige Tweede Kamer en hoe verklaren politici zelf deze (beperkte) doorwerking?*

§2 Betekenis van de tekst in de encycliek

De eerste deelvraag is beantwoord aan de hand van verschillende methodes, toegepast op de Engelse versie en de Nederlandse vertaling van Laudato Si’. Dit waren verschillende tekstuele analyses, op basis van zowel Grounded Theory als later ook discours Theorie van Dryzek (2012). Aan de hand van door software (Atlas.ti) begeleide bewerkingen is nagegaan welke milieudiscoursen Laudato Si’ bevatte en welke verbanden er zijn gelegd tussen diverse begrippen en waardeoordelen. Uit de resultaten van deze analyse bleken de volgende dingen:

Allereerst valt op dat Laudato Si’ als encycliek niet één geheel is, maar bestaat uit zes afzonderlijke hoofdstukken en een inleiding, die zodanig met elkaar samenhangen dat er eerder sprake is van een geredigeerde bundel dan van hoofdstukken binnen een verhaallijn. De hoofdstukken hebben ieder een specifieke functie, en daarmee ook ieder een andere invalshoek aangaande de sociale problematiek en milieuproblematiek die Paus Franciscus signaleert. Zo is het eerste hoofdstuk een vrij wetenschappelijk gebaseerde probleemschets van diverse milieuproblemen waaronder klimaatverandering en verlies van biodiversiteit. Het tweede hoofdstuk gaat geheel in op de geloofsvraag die deze crisis oproept en wat de Bijbel voor richtlijnen geeft om te handelen ten aanzien van de problemen. In het derde hoofdstuk van Laudato Si’ uit Paus Franciscus felle kritiek op de huidige wereldorde en de daarmee samengaan de ongelijkheid en het gebrek aan motivatie om hier tegen op te treden. Hij formuleert hierover enkele belangrijke principes zoals: ‘het economisch-technocratisch

paradigma', de 'wegwerpcultuur' en het 'praktisch relativisme'. Dit zijn constructen die hij gebruikt om de crisis nader te analyseren en op te delen in meerdere schadelijke driving forces en positieve terugkoppelingen. Hoofdstuk 3 doet tevens Foucauldiaans aan door het verstikkende structuralisme en de reproductie hiervan die worden geschetst. In plaats van een materiële werkelijkheid, is het volgens Paus Franciscus de 'mindset' en daarmee het wereldbeeld van de mens dat wijziging van de status quo ten bate van het milieu en de minder bedeelden tegenhoudt. Deze is verder geïnstitutionaliseerd dan menig een beseft en neemt hiermee een schijnbare neutraliteit aan, die als 'default' kan worden aangeduid. Met dit derde hoofdstuk rondt Paus Franciscus zijn krachtige en van veel voorbeelden voorziene analyse van de problematiek af. Vervolgens presenteert Franciscus meerdere handvatten om de crisis te bestrijden: in hoofdstuk 4 presenteert hij 'integrale ecologie' als alternatief paradigma voor de 'economisch-technocratische' mindset die nu domineert en hij geeft in hoofdstuk 5 en 6 aan welke handelingen hieruit moeten volgen. Hoofdstuk 5 richt zich op een geweldloze politieke en culturele revolutie, gedragen door burgerlijk activisme en non-gouvernementele organisaties, terwijl hoofdstuk 6 zich richt op de opvoeding, educatie en individuele beleving van religie.

Volgend op deze thematische indeling, is er ook een diepere scheiding te vinden van diverse verhaallijnen: de milieudiscoursen. Aan de hand van de typologie van Dryzek (2012) en tellingen in Atlas.ti komt duidelijk naar voren dat in *Laudato Si'* een argumentatielijn/discours van 'green consciousness' overheerst. Dit discours gaat uit van een collectieve verandering van de maatschappij die begint door het wijzigen van het individueel bewustzijn, door middel van onder andere voorlichting en kritische scholing. Dit is bijvoorbeeld van belang om paradigma's als het 'economisch-technocratische' paradigma te herkennen en hier kritisch op te kunnen reflecteren. Het blijkt echter dat de opvatting van Paus Franciscus specifiek en minder ecocentrisch is als die van bijvoorbeeld natuurgodsdiensten en de Gaia-gedachte. Daarom is aan de hand van Worster (1994) een verder onderscheid gemaakt binnen dit 'green consciousness'-discours naar een 'organicistische' opvatting, die onder andere te herkennen is in het werk van Alfred North Whitehead (1925). Ook is er een vergelijking gemaakt met *De ogen van de panda* van Vermeersch, maar deze was gekoppeld aan een gedeelde probleemperceptie van een overheersend politiek-economisch paradigma tussen hem en Paus Franciscus, die Vermeersch zelf benoemde als WTK-bestel (Wetenschap-techniek-kapitalisme). Naast dit 'green consciousness'-discours van holistische ecologische samenhang van zowel de materiële als immateriële wereld, waren in hoofdstuk 1 en 5 ook andere discoursen te herkennen. De eerste was het 'grenzen aan de groei'-discours, dat een harde confrontatie tussen de mensheid en de als absoluut gestelde planetaire grenzen veronderstelt en daarmee erg alarmerend en negatief is over de toekomst van de mens. De tweede was het 'groen-politieke' discours dat zich richt op een door politiek en publieke organen gedragen transitie naar een herijkte samenleving. Deze visie hanteert dus een ander, meer specifiek middel dan de 'green consciousness'-methode om de verandering van de status quo te bewerkstelligen en stelt de politiek en democratische processen als dé middelen voor een collectieve gedragwijziging.

Uit de analyse van zowel verhaallijn en hoofdgedachte van *Laudato Si'* (met Grounded Theory) als de theoretisch geïnformeerde discoursanalyse volgen twee centrale ambivalenties. Allereerst valt op dat er sprake is van een sterk gedramatiseerde analyse die wordt beantwoord met een hoopvol toekomstperspectief, zonder dat er overtuigend een brug wordt

geslagen tussen beide visies. Ten tweede valt op dat de middelen die Paus Franciscus aandraagt in hoofdstuk 5 en 6 inhoudelijk en discoursmatig zeer van elkaar verschillen en dat dit verwarring oproept over de te volgen strategie tot verandering van de status quo. Deze twee gebreken aan samenhang tussen probleemstelling en oplossingen kunnen worden beschouwd als ‘zwakke schakel’ in *Laudato Si’*, zoals ook diverse wetenschappers en theologen benoemen in hun commentaren. Hiermee belandt men aan bij de tweede deelvraag.

§3 Context

Bij het beantwoorden van de tweede deelvraag is er gezocht naar de context van *Laudato Si’*. Dit is nader geoperationaliseerd als de convergentie tussen *Laudato Si’* in (1) de wetenschap, (2) de sociale leer van de kerk en (3) de levensloop van Paus Franciscus zelf. De sociale leer van de kerk is bestudeerd aan de hand van het in 2004 verschenen *Compendium van de sociale leer van de Katholieke Kerk* en documenten met uitspraken en voordrachten van Paus Franciscus I en zijn directe voorgangers.

Laudato Si’ kan worden gepositioneerd binnen de wetenschap, omdat de encycliek zich niet alleen met geestelijke, maar ook met ‘wereldse’ vraagstukken bezighoudt, waarbij zij, zij het zonder direct te verwijzen, gebruik maakt van wetenschappelijke inzichten. Dit is het duidelijkst te zien in het eerste hoofdstuk, waarin onder andere klimaatverandering wordt uitgelegd op een wijze die consistent is aan de rapportering van het IPCC. Binnen de wetenschap (zowel natuurwetenschappen als sociale wetenschappen) is dan ook kennis genomen van en gereageerd op de uitspraken van Paus Franciscus. Als bronnen van feedback is gebruik gemaakt van speciale themanummers van *The Quarterly Review of Biology*, *Theological Studies*, en *Tijdschrift voor theologie*, waarin auteurs uit verschillende wetenschappelijke disciplines zich uitlaten over de analyse van het mondiale milieuvraagstuk door de paus.

Door alle auteurs wordt de bijdrage van de paus aan het debat gewaardeerd, maar allen wijzen op specifieke tekortkomingen die de tekst volgens hen heeft, met betrekking tot de kennis in hun eigen vakgebied. Meest komt naar voren dat Paus Franciscus enkele onderwerpen extra had kunnen opnemen in zijn encycliek om deze meer kracht en actualiteitsgehalte te geven. Zo betreuren meerdere auteurs onder wie Deanne-Drummond (2016) dat er geen melding is gemaakt van geo-engineering en de mogelijkheden en gevaren hiervan, en verder nog van industriële monopolies op zaden en gewassen en de term ‘Antropoceen’. Het laatste is een geologische aanduiding van de tijd waarin de mens als factor meer invloed heeft op de planeet aarde dan natuurlijke geologische processen.

Bovendien komt naar voren dat enkele auteurs de duiding van een ‘economisch-technocratisch’ paradigma veel te negatief vinden, met name ten aanzien van de mogelijkheden van moderne techniek om juist milieuproblemen op te lossen. De zwaarste kritiek wordt echter geuit op de ontkenning van demografische druk in *Laudato Si’*. Daarin staat verwoord dat de huidige bevolkingsgroei geheel consistent is met een duurzame ontwikkeling. De wetenschappers zien dit echter als een miskennis van de feiten en geven aan dat zowel geboortebeporing als herverdeling van resources aan de orde zijn en dat niet slechts voor het laatste kan worden gekozen.

Binnen de kerkelijke traditie kan worden vastgesteld dat *Laudato Si'* met nadruk deel uitmaakt van de Sociale Leer van de Katholieke Kerk. Dit laatste is een geannoteerd geheel van opvattingen van hoge geestelijken over de moderne samenleving en de politieke vraagstukken die hierin spelen. De laatste keer dat deze opvattingen zijn bijeengebracht, was in 2004, toen een zogenaamd Compendium is verschenen. Hierin zijn de opvattingen van Paus Benedictus XVI en Franciscus I nog niet verwerkt.

Over de Sociale Leer kan worden geconstateerd dat in *Laudato Si'* zeer veel verwoordingen van Paus Johannes Paulus II zijn overgenomen. Deze uitspraken zijn opgenomen in het tiende hoofdstuk van het Compendium dat specifiek over de zorg voor het milieu gaat. Zoveel zelfs dat in eerste instantie eerder kan worden gesproken van een herhaling van standpunten dan een toevoeging aan de Sociale Leer door *Laudato Si'*. Echter is de toonzetting duidelijk gewijzigd, naar een meer politiek-kritische en structuralistische opvatting van de werkelijkheid en zijn voorbeelden van excessen van kapitalistisch ondernemen (in het Compendium benoemd als 'usury') nu aangehaald als gangbare praktijken binnen de huidige economie. Aangaande economie zit een groot verschil in opvatting tussen de oudere artikelen in het Compendium (daterend vanuit het Tweede Vaticaanse Concilie) en *Laudato Si'*. Paus Franciscus probeert dit hiaat te compenseren door middel van uitspraken en citaten van zijn directe voorganger, Paus Benedictus XVI. Met name zijn encycliek *Caritas et Veritate* is gebruikt om de ethische component van de economie, en dan met name de houding en verantwoordelijkheid van de consument te benadrukken. Volgens Benedictus XVI is iedere aankoop niet zozeer een economische transactie, maar ook een ethische en morele handeling. Paus Franciscus sluit hierbij aan door te wijzen op een 'wegwerpcultuur' en een 'praktisch relativisme' aangaande consumeren en hierbij meer concrete voorbeelden te geven dan zijn voorganger.

In de levensloop van Jorge Bergoglio (de burgerlijke naam van Paus Franciscus), heeft confrontatie met armoede en misdadige politieke regimes een duidelijke rol gespeeld. In de politiek gevoelige tijd van de dictatuur van Videla in Argentinië, belandde Bergoglio in leidinggevende functies binnen de missionaire beweging en later ook de kerk zelf. Hoewel hij en zijn broeders werden gezien als aanhangers van 'marxistische ideeën', heeft Bergoglio zich daar uitdrukkelijk van gedistantieerd. Toch is volgens enkele theologen (o.a. Castillo, 2016) een duidelijk verband te zien tussen *Laudato Si'* en de methoden die gebruikelijk zijn in de Bevrijdingstheologie. Binnen de huidige functie als paus valt op dat Franciscus zeer veel ruimte in zijn agenda besteedt aan het ontmoeten en steunen van hulpbehoeftigen en armen. In deze context spreekt hij ook van duurzaamheid. Andersom is de omgekeerde volgorde: een focus op ecologie, waar vanuit de verbinding wordt gelegd met de armen vrijwel afwezig. Ook blijkt uit zowel de agenda van Paus Franciscus als ook uit *Laudato Si'* dat hij veel aandacht heeft voor andere geloven en oecumenische samenwerking. Het citeren van Patriarch Bartholomeüs en islamitisch filosoof Al-Khawwas in *Laudato Si'* onderstreept dit.

§4 Doorwerking in Den Haag

De derde deelvraag richt zich op het peilen en verklaren van de doorwerking van *Laudato Si'* in de Nederlandse landelijke politiek. Hiebij door middel van interviews nieuw empirisch materiaal vergaard. Zoals vermeld in hoofdstuk 1, heerste er al een bepaalde verwachting van

de mate van doorwerking (namelijk een tamelijk geringe) in Den Haag aan de hand van drie vooronderstellingen: (1.) een sterk overheersend discours van ecologische modernisering of ‘groene groei’ onder de fracties, (2.) een sterk seculier karakter van de Nederlandse bevolking, weerspiegeld in de politiek en (3.) de verzwakte positie van de Katholieke Kerk in Nederland door de afname van het aantal gelovigen en negatieve berichtgeving over onder andere seksueel misbruik. Deze aannames werden grotendeels bevestigd tijdens de interviews.

De geconstateerde doorwerking was inderdaad van een beperkt niveau, maar toch van een meetbaar karakter. Om de doorwerking te meten is gebruik gemaakt van vier niveaus van doorwerking, waaraan vragen gekoppeld waren. Deze vragen zijn niet direct in het interview gesteld, maar zijn beantwoord met behulp van de verzamelde audiofragmenten en uitwerkingen hiervan. Belangrijkste aanname die uit de resultaten volgt is dat *Laudato Si’* niet heeft geleid tot het herformuleren van politieke standpunten of het in gang zetten van beleid. Wel heeft het in beperkte mate een rol gespeeld in het debat over onder andere klimaatverandering en energiebeleid in de Tweede Kamer. De mate waarin de politici en ondersteunend medewerkers op de hoogte waren van *Laudato Si’* verschilde. Door de bank genomen hadden de geïnterviewde personen geen voorkennis van de encycliek en waren zodoende overgeleverd aan de geselecteerde informatie die ik aan hen verstrekke. Wel was men in alle gevallen geïnformeerd over Paus Franciscus en werd hij door veel respondenten als ‘progressief’ geduid. Respondenten van ChristenUnie, CDA en Vrijzinnige Partij waren wel op de hoogte van de inhoud van *Laudato Si’*, maar hadden hierover slechts oppervlakkige berichtgeving gevolgd, in plaats van de encycliek zelf te lezen. Zodoende blijkt de framing van de populaire media van Paus Franciscus, als ook de grondhouding van politici ten opzichte van de Katholieke Kerk of geloof in het algemeen belangrijk voor de kleuring van het interview.

Deze waargenomen ‘kleuring’ viel niet direct te vergelijken met het abstractere niveau van de milieudiscoursen van Dryzek (2012) en is daarom praktisch geoperationaliseerd in drie overheersende denkrichtingen. Deze waren: groen, rood en wit. Groen stond voor een benadering die zich richtte op ecologie en incorporatie hiervan in de economie (*Laudato Si’* als milieukundig werk). Rood stond voor een duiding als politieke kritiek op mondiale materiële ongelijkheid en wit stond voor een duiding van *Laudato Si’* binnen de religieuze en kerkelijke context. In deze laatste benadering werd *Laudato Si’* dan ook beschouwd als ‘voor en door’ de kerk en als minder relevant voor de politiek.

Hoewel in werkelijkheid alle drie de denkrichtingen voorkwamen in alle afgenomen interviews, is er per interview een afweging gemaakt van de hoofdzakelijke ‘kleuring’. Het leggen van deze kleurcode naast de vier niveaus van doorwerking liet zien dat met name gesprekken met een ‘rode’ duiding van de encycliek samen hingen met een verdere doorwerking en dat het eenzijdig beschouwen van de encycliek als ‘wit’ document belemmerend was voor de doorwerking in het geval van seculiere politieke partijen.

Samenvattend komen de resultaten neer op een duidelijk verschil in doorwerking en perceptie van *Laudato Si’* tussen de verschillende respondenten en hun fracties. De meeste doorwerking werd geconstateerd bij de ChristenUnie, die *Laudato Si’* ook specifiek benoemd heeft in Kamervragen en in het verkiezingsprogramma voor maart 2017. De minste doorwerking werd geconstateerd bij D66 en PvdA. Dit werd veroorzaakt doordat de respondenten (beide

econoom) het inhoudelijk oneens waren met de economische analyse van de paus en het hieraan gekoppelde ‘economisch-technocratisch’ paradigma. Overigens uitten meer partijen dat Paus Franciscus overmatig spreekt van een confrontatie tussen economie en milieu, terwijl deze gebieden ook in elkaars voordeel kunnen werken (het discours van ‘groene groei’ of ecologische modernisering). Ook GroenLinks is deze mening toegedaan, hoewel de partij aangaf jarenlang eenzelfde visie als de paus te hebben aangehangen. Rik Grashoff (persoonlijke communicatie 14 november 2016) antwoordde dan ook: “In deze zin zie ik bijna een ouderwets GroenLinks-programma van de paus terug.”.

Aangaande de laatste deelvraag is belangrijk dat het antwoord een voorlopig karakter heeft en niet representatief is. Dit komt doordat diverse partijen (met meest voornaam PVV en VVD) niet mee wilden werken aan het onderzoek. Daarom is dit beeld slechts representatief voor de onderzoeksgroep en niet voor de totale populatie (de Tweede Kamer als geheel).

§5 Eindconclusie op de hoofdvraag

Er is concluderend sprake van een beperkte doorwerking van Laudato Si’ in de Nederlandse landelijke politiek. Het hoogste niveau dat wordt bereikt, is dat sommige respondenten Laudato Si’ als een goed geïnformeerde bijdrage aan het politieke milieudebat zien, die aanspoort tot handelen en verdere discussie. Echter zien zij geen van allen heil in het direct volgen en door de regering in gang zetten van de door de paus benoemde instrumenten als ‘integrale ecologie’ en ‘ecologische bekering’. Hierin speelt een belangrijke rol dat in de politieke werkelijkheid (het politieke discours) in Den Haag geen plaats is voor de structuralistische opvattingen van de paus. De politici zijn zich echter niet zozeer bewust van de discourses die zij bezigen als de wijze waarop Dryzek (2012) deze categoriseert, en zijn hierin veelal afhankelijk van indirecte informatie, omdat geen enkele respondent Laudato Si’ zelf doorgelezen heeft.

De inhoudelijke analyse van tekst en context van de encycliek is dan ook onvoldoende toepasbaar op de situatie in Den Haag, omdat de diepte en pluriformiteit hiervan verloren gaan in de geringe aandacht voor de encycliek in de politiek. Wetenschappelijk is deze methode: het uitvoeren van intensieve discoursanalyses op de tekst van Laudato Si’ en het bestuderen van secundair bronmateriaal, wel vruchtbaar. Zij laat zien dat de encycliek ‘meer’ of ‘anders’ is dan in de populaire media wordt gedeut. ‘Groene encycliek’ en ‘milieuencyclic’ dekken als termen de lading van Laudato Si’ niet, en al helemaal niet de term ‘klimaatencyclic’. Die duidingen gaan voorbij aan de integrale thematiek van Paus Franciscus, die veelal meer over maatschappelijke ongelijkheid en onrecht gaat dan over de werking van ecologische systemen. Verder is het belangrijk op te merken dat ieder hoofdstuk van Laudato Si’ een andere functie en toonzetting heeft en soms zelfs een ander discours bezigt dan de rest van het geheel. Maar ook wanneer breder wordt gekeken dan de encyclic zelf, is belangrijk niet te verzanden in onnodig determinisme: vanuit tradities van kerk en wetenschap zijn namelijk zowel argumenten aan te wijzen die spreken van continuïteit, of juist van verandering die de publicatie van Laudato Si’ teweeg heeft gebracht. Dit alles maakt Laudato Si’ tot een bijzondere, ‘niet voor één gat te vangen’ publicatie van Paus Franciscus en zijn ghostwriters, die een morele en religieuze laag aanbrengt op de ‘roep om een transitie naar een duurzame samenleving’, die veelal veel in de wetenschap en politiek minder breed en normatief wordt verwoord.

§6 Reflectie op het onderzoek

Onderzoekstechnisch kan er teruggekeken worden op een aantal onregelmatigheden in het onderzoek en een aantal keuzes die bepalend zijn geweest voor de verdere uitwerking ervan:

▪ **Grounded Theory en gebruik van Atlas.ti:**

Het onderzoek is gestart met een uitgebreide analyse van de encycliëk *Laudato Si'*. Om hierin meer structuur aan te brengen is het softwarepakket Atlas.ti gebruikt. Het gebruik van dit softwarepakket was tijdrovend, wat het onderzoek mogelijk meer heeft vertraagd dan nodig. Bovendien vereist het gebruik van Atlas.ti vooraf een keuzemoment in de methode van codering. Terwijl gesloten codering het meest gebruikelijk is in tekstueel onderzoek is hier juist gekozen voor een open codering, vanwege de lagere moeilijkheidsgraad van deze techniek en vanwege het 'a-theoretische' startpunt dat in het begin van het onderzoek werd nagestreefd. Het duurde echter niet lang voordat ook de Grounded Theory moest worden gevoed door wetenschappelijke theorie, zoals de discoursstypologie van Dryzek (2012). Concluderend valt dus op dat (1.) het gebruik van Atlas.ti bewerkelijker was dan gedacht en (2.) de theoriearme start van het onderzoek niet de gehoopte hoeveelheid aan resultaten opleverde, wat leidde tot behoefte aan theoretische toetsing.

▪ **Selectie van relevante theorie:**

De selectie van relevante theorie heeft relatief lang geduurd, maar is vervolgens snel afgerond. De discoursstypologie van Dryzek (2012) was van fundamenteel belang voor de consistentie van het onderzoek, maar na het raadplegen hiervan had meer kritisch verder kunnen worden gezocht naar discoursstypologieën die beter pasten bij de benaderingen in *Laudato Si'*. Als compensatie is Worster (1994) aangehaald, maar deze bron miste de structuur van een wetenschappelijke typologie van discoursen. Zodoende duurde het vrij lang voordat relevante informatie schematisch uit het boek was gefilterd. Analyse van *Laudato Si'* aan de hand van andere discoursstypologieën, of het vervangen van deze strategie door een hermeneutische of theologische theorie en benadering had tot geheel andere resultaten kunnen leiden, wat aanleiding geeft tot verder onderzoek. Echter steunde dit onderzoek op de achtergrondkennis van een milieuwetenschapper en was zodoende niet de kennis in huis om deze meer theologische benaderingen toe te passen. Bovendien is een discursieve benadering vanuit milieubeleid vernieuwend en uniek te midden van andere publicaties over hetzelfde onderwerp.

▪ **Vernauwing van de tweede deelvraag (contextuele analyse):**

Bij het ontwerp van het onderzoek was van meet af aan sprake van een inhoudelijke driedeling: (1.) tekst, (2.) context en (3.) Den Haag. Onderdeel 1 kreeg de meeste aandacht en ook de doorwerking in de politiek vereiste het nodige denkwerk. Hierdoor is achteraf gezien onderdeel 2 teveel onder tijdsdruk komen te staan en heeft het niet de uitwerking gekregen die het idealiter had kunnen of mogen hebben. Zo is het begrip context versmald tot wetenschappelijke en kerkelijke tradities en zijn ook deze weer verder afgebakend. Ook is achteraf het niet analyseren van reacties op het verschijnen van *Laudato Si'* uit de internationale politiek een gemis, temeer omdat het de beperkte doorwerking in Den Haag had kunnen relativeren door de elders wellicht wél aanwezige aandacht.

▪ **Samenstelling van de interviewguide:**

Hoewel de interviewguide voor de politici in Den Haag (zie bijlagen) zorgvuldig is samengesteld en meerdere keren is aangepast op inhoud en toon van vraagstelling, bleek de uitgebreide bundeling van vragen in praktijk soms nadelig. Zo was het niveau van

voorkennis bij de respondenten zoveel lager dan ingeschat dat deze meer dienden te worden ‘begeleid’ bij het interview door onder andere het toelichten van informatie. Daardoor was de keuze voor de inhoudelijke fragmenten uit *Laudato Si’* die werden voorgelegd in deel A van de vragenlijst wellicht ‘bepalender’ dan gewenst was. Zij hebben wellicht de respondenten te zeer gestuurd in hun perceptie van de encycliek bij gebrek aan verdere achtergrondkennis.

Een ander probleem met de vragenlijst deed zich voor bij de verwerking van de resultaten in hoofdstuk 5. Achteraf bleek dat er ‘nieuwe’ vragen (in plaats van de voorgelegde vragen uit de interviewgids) moesten worden geformuleerd om de inhoud van de interviews bruikbaar te maken voor beantwoording van de derde deelvraag. Daardoor zijn feitelijk niet zozeer de politici bevraagd op de mate van doorwerking, maar is het verzamelde materiaal (audio en tekst) bron geweest voor het eindoordeel.

▪ **Interviewtechnieken:**

Er is gekozen voor een semi-gestructureerde interviewmethode. Deze werkte effectief, maar achteraf kan er kritiek worden geleverd op de wijze waarop de onderzoeker deze methode tot uitvoering heeft gebracht. Door de zenuwen en soms ongemakkelijke gespreksituaties is er soms sprake geweest van enkele onderbrekende instemmende opmerkingen waarin de respondent door de onderzoeker in zijn visie werd bevestigd. Er was op dat moment enigszins sprake van beïnvloeding van de resultaten, doordat er gebruik is gemaakt van suggestief taalgebruik. Ondanks deze niet-vlekkeloze uitvoering van de interview, kan door de omvang van het materiaal en de lengte van de interviews niet worden gesproken van overwegende ‘bias’ in de gesprekken. Echter staat onomstotelijk vast dat de interviewer zich vooraf meer had kunnen oefenen in het interviewen van krachtig spraakzame respondenten zoals in Den Haag het geval bleek

▪ **Deelname onderzoek:**

Zoals vermeld wilden niet alle politieke partijen deelnemen aan het onderzoek. Veelvuldig werd hierbij vermeld dat men geen tijd had voor het interview, maar in het geval van de potentieel belangrijke gesprekspartners PVV en VVD werd een inhoudelijke reden aangevoerd, namelijk afkeuring van *Laudato Si’* en Paus Franciscus in het geval van de PVV en irrelevantie van confessionele documenten voor een seculiere partij in het geval van de VVD. In sommige gevallen (CDA, ChristenUnie en SGP) was het niet mogelijk om de aanvankelijk gewenste politicus te spreken, maar werd er doorverwezen naar (schriftelijke) correspondentie met medewerkers of andere partijleden. Het belang van deelname van de partijen aan het onderzoek woog hierin zwaarder dan de consistente selectie van respondenten binnen eenzelfde functieomschrijving.

§7 Persoonlijke reflectie

Hoewel in de voorgaande beschouwing (§6) al meerdere male gewezen is op kritiekpunten aangaande de rol van de onderzoeker, acht ik het persoonlijk prettig ook op beknopte wijze stil te staan bij mijn persoonlijke ontwikkeling en leerproces gedurende het onderzoek.

Over het algemeen ben ik blij en tevreden over hoe het onderzoeksverslag tot stand is gekomen. Wel betreur ik dat ondanks de altijd aanwezige serieuze inspanning af en toe tijd verloren is gegaan aan ineffectieve werkmethodes (zoals het handmatig turven van codes in Atlas.ti) en hierdoor het onderzoeksproces aanzienlijk langer heeft geduurd dan oorspronkelijk was geraamd.

In mijn onderzoek heb ik begeleiding gehad door zowel prof. dr. Pieter Leroy namens de Radboud Universiteit, als ook op dagelijkse basis door drs. Geert van Dartel, directeur van de Katholieke Vereniging voor Oecumene. Door de samenwerking met zowel dhr. Leroy als dhr. Van Dartel ben ik gegroeid en heb ik naar mate het onderzoek vorderde mij steeds minder afhankelijk opgesteld van acute feedback. Ik heb geleerd mijn vraag om bevestiging uit te stellen en ook om op een meer gelijkwaardig niveau samen te werken met prof. dr. Leroy dan ik voorheen gewend was en durfde. Dit heeft bijgedragen aan mijn zelfvertrouwen.

Toch waren er ook meerdere moeilijke momenten. Door mijn autistische beperking werd ik meerdere malen geconfronteerd met privé-situaties die mijn aandacht vroegen, die ik niet afdoende heb kunnen compenseren met ontspanning en opbouw van energie. Daardoor ben ik gedurende de 10 maanden stage regelmatig vermoeid geweest. Dit is grotendeels verholpen door nieuwe werkafspraken te maken, die zowel strikter waren qua plicht tot naleving, maar ook meer ruimte boden om compensatie in te plannen voor stressvolle activiteiten buiten het kantoor zoals diverse congressen waaronder GroenGelovig, de Landelijke Inspiratiedag Laudato Si' en de Friese Kerkendag 2016.

Moeilijkst bleek het doorzetten toen plots, op 23 november 2016, een goede vriend van mij overleed en de hierna ontstane situatie veel beroep deed op mijn sociale vaardigheden en relativiseringsvermogen. Ondanks dat heb ik doorgezet en heb ik met één maand vertraging mijn masterthesis kunnen afronden. Hiervoor ben ik mezelf, maar ook alle mensen die mij hebben gesteund, erg dankbaar.

L: Literatuurlijst/verantwoording bronnen

Geraadpleegde bronnen:

- Borgman, E. (2016) Deelnemen aan het goede: De contemplatieve politiek van de encycliek Laudato Si' in *Tijdschrift voor Theologie*, Vol. 56, Nr. 3
- Castillo, D. P. (2016) Integral Ecology as a Liberationist Concept in *Theological Studies*, Vol. 77, Nr. 2, pp. 353-376
- Ceballos, G. (2016) Pope Francis' encyclical letter Laudato Si', Global environmental risks, and the future of humanity in *The Quarterly Review of Biology*, Vol. 91, Nr. 3, pp. 285-295
- De Tavernier, J. (2016) Laudato Si': De ecologie van paus Franciscus in *Tijdschrift voor Theologie*, Vol. 56, Nr. 3
- Deane-Drummond, C. (2016) Laudato Si' and the Natural Sciences: An Assessment of Possibilities and Limits in *Theological Studies*, Vol. 77, Nr. 2, pp. 392-415
- DeWitt, C.B. (2016) Earth stewardship and Laudato Si' in *The Quarterly Review of Biology*, Vol. 91, Nr. 3, pp. 271-284
- Dryzek, J. S. (2012) *The Politics of the Earth: Environmental Discourses (3rd edition)*, Oxford: Oxford University Press.
- Eenmalig magazine De Paus*. C. Henning & S. Lieven (eds.) (2014). Baarn: Adveniat/Halewijn
- General Conference of the Bishops Of Latin America And The Caribbean (2007). *Concluding Document*. Als geraadpleegd op 21 december 2016 op: <http://www.aecrc.org/documents/Aparecida-Concluding%20Document.pdf>
- Hajer, M. A. (2011) De energieke samenleving: Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie. Den Haag: PBL.
- Henning, C. (2014) Franciscus, een paus die van ver komt. In *Eenmalig magazine De Paus*. C. Henning & S. Lieven (eds.) (2014). Baarn: Adveniat/Halewijn pp. 4-9
- Cameron, James (2009) *Avatar* (bioscoopfilm) Los Angeles: 20th Century Fox
- Jørgensen, M. & Phillips, L.J. (2002). The field of discourse analysis. In M. Jørgensen & L.J. Phillips (2002) *Discourse Analysis as Theory and Method*. Londen: SAGE. pp. 1-24
- Latour, B. (2015) *The Great Clamor Channelled by Pope Francis*. Raadpleegbaar (laatst geraadpleegd op 21 december 2016) op: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/downloads/P-176-LAUDATO-GB.pdf>
- L'Osservatore Romano. (2013) *Biography of the Holy Father Francis*. Als geraadpleegd op 21 december 2016 op: <http://w2.vatican.va/content/francesco/en/biography/documents/papa-francesco-biografia-bergoglio.pdf>
- Marx, R. C. (2016) "Everything is connected": On the Relevance of an Integral Understanding of Reality in Laudato Si' in *Theological Studies*, Vol. 77, Nr. 2, pp. 295-307

Moses, J.W. & Knutsen, T.L. (2012) *Ways of knowing: Competing methodologies in social and political research. (Second Edition)* New York: Palgrave Macmillan

NOS (23 september 2015) *Boodschap paus is Republikeinen doorn in het oog*. Zoals gepubliceerd op <http://nos.nl/artikel/2059329-boodschap-paus-is-republikeinen-doorn-in-het-oog.html> (zoals geraadpleegd op 20 december 2016)

Ormerod, N. & Vanin, C (2016) Ecological Conversion: What does it mean? in *Theological Studies*, Vol. 77, Nr. 2, pp. 328-352

Paus Franciscus I (2015a). Encyclical Letter *Laudato Si'* of the Holy Father Francis on Care for Our Common Home. Zoals geraadpleegd op 2 december 2015 op: http://w2.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.pdf

Paus Franciscus I (2015b). *Encycliek Laudato Si'* van Paus Franciscus over de zorg voor het gemeenschappelijke huis. SRKK: Utrecht.*

*** vanwege het grote aantal verwijzingen naar deze bron, wordt meermaals een kortere Kerkelijke referentiemethode aangehouden. Deze bestaat uit (LS + nummer van punt van opsomming), bijv. (LS 15)**

Paus Franciscus I (2016a) *Address to the 2016 annual meeting of the Executive Board of the World Food Programme (WFP)*. Zoals geraadpleegd op 21 december 2016 op: http://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2016/june/documents/papa-francesco_20160613_sede-programma-alimentare-mondiale.pdf

Paus Franciscus I (2016b) *Ansprache von Papst Franziskus an das Nationalkomitee für Bioethik*. Zoals geraadpleegd op 21 december 2016 op: http://w2.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/january/documents/papa-francesco_20160128_comitato-nazionale-bioetica.pdf

Paus Franciscus I (2016c) *Message of His Holiness Pope Francis for the Celebration of the World Day of Prayer for the Care of Creation: Show Mercy to our Common Home*. Zoals geraadpleegd op 22 december 2016 op: http://w2.vatican.va/content/francesco/en/messages/pont-messages/2016/documents/papa-francesco_20160901_messaggio-giornata-cura-creato.pdf

Paus Franciscus I (2016d) *Message of His Holiness Pope Francis for the World Food Day 2016*. Zoals geraadpleegd op 21 december 2016 op: http://w2.vatican.va/content/francesco/en/messages/food/documents/papa-francesco_20161014_messaggio-giornata-alimentazione.pdf

Paus Johannes-Paulus II & Patriarch Bartholomeüs I (2002): *Common Declaration on Environmental Ethics*. Zoals geraadpleegd op 22 december 2016 op: http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/2002/june/documents/hf_jp-ii_spe_20020610_venice-declaration.pdf

Paus Johannes-Paulus II (1990): *Message of His Holiness Pope John Paul II for the celebration of the world day of peace: Peace with God the Creator, Peace with all of creation*. Zoals geraadpleegd op 22 december 2016 op https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_19891208_xxiii-world-day-for-peace.pdf

Peppard, C. Z. (2016) Hydrology, Theology and Laudato Si' in *Theological Studies*, Vol. 77, Nr. 2, pp. 416-435

Pontifical Council for Justice & Peace (ed.) (2004): *Compendium of the Social Doctrine of the Church*. London: Burns & Oates.

Raven, P. H. (2016) Our world and Pope Francis' encyclical, Laudato Si' in *The Quarterly Review of Biology*, Vol. 91, Nr. 3, pp. 247-260

Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, A., Chapin, F. S. 3rd, Lambin, E. F., Lenton, T. M., Scheffer, M., Folke, C., Schellnhuber, H. J., Nykvist, B., de Wit, C. A., Hughes, T., van der Leeuw, S., Rodhe, H., Sörlin, S., Snyder, P. K., Costanza, R., Svedin, U., Falkenmark, M., Karlberg, L., Corell, R. W., Fabry, V. J., Hansen, J., Walker, B., Liverman, D., Richardson, K., Crutzen, P & Foley J. A. (2009). A safe operating space for humanity. In *Nature*, Vol. 461, pp. 472-475

Tucker, M. E. & Grim J. (2016) Integrating ecology and justice: the papal encyclical in *The Quarterly Review of Biology*, Vol. 91, Nr. 3, pp. 261-270

United Nations Conference on Environment and Development (1992) *Rio Declaration*
Raadpleegbaar (laatst geraadpleegd op 21 December 2016) op:
<http://www.unep.org/Documents.multilingual/Default.asp?DocumentID=78&ArticleID=1163>

Van der Heijden, C. (2016) *Paus Franciscus, het derde jaar: Ecologie van barmhartigheid*. Baarn: Adveniat.

Vermeersch, E. (1988) *De ogen van de panda; een milieufilosofisch essay*. Antwerpen: Stichting Leefmilieu

Waters C. N., Jan Zalasiewicz J., Summerhayes C., Barnosky, A. D., Poirier C., Gałuszka A., Cearreta, A., Edgeworth M., Ellis, E. C., Ellis M., Jeandel C., Leinfelder, R., McNeill J. R., deB. Richter, D., Steffen, W., Syvitsk, J., Vidas, D., Waple, M., Williams M., Zhisheng A., Grinevald, J., Odada, E., Oreskes, N., & Wolfe, A. P. (2016) The Anthropocene is functionally and stratigraphically distinct from the Holocene in *Science*, Vol. 351, nr. 6269, pp. 137

White, L.T. (1967) The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. In S.J. Armstrong & R.G. Botzler (2004) (eds.) *Environmental Ethics: divergence & convergence*, pp. 219-224 New York: McGrawHill

Wodak, R., & Meyer, M. (2001). *Methods of critical discourse analysis (Introducing qualitative methods)*. London: SAGE

World Commission on Environment and Development (1987) *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Zoals geraadpleegd op 21 december 2016 op: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>

Worster, D. (1994) *Nature's Economy: A history of ecological ideas (2nd edition)*, Cambridge: Cambridge University Press

Verwijzingen

De volgende bronnen zijn niet doorgelezen voor gebruik in het onderzoek, maar zijn in de tekst genoemd als leessuggestie voor verdere relevante informatie over het gedachtegoed van de auteur

Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft : auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Bourdieu, P. (1989) Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip (Nederlandse vertaling). Amsterdam: Van Gennep

Carson, R. (1962) *Silent Spring* New York: Fawcett

Ehrlich, P. R. (1968) *The population bomb: Population Control or the Race to Oblivion*. New York: Ballantine Books.

Foucault, M. (1975) *Surveiller et punir: naissance de la prison*. Parijs: Gallimard

Grin, J., Rotmans, J., & Schot, J. W. (2010). *Transitions to sustainable development : New directions in the study of long term transformative change*. New York: Routledge

Guardini, R. (1950) *Das Ende der Neuzeit : ein Versuch zur Orientierung*. Würzburg: Werkbund-Verlag.

Habermas, J. (1990) *Die Moderne, ein unvollendetes Projekt.: Philosophisch-politische Aufsätze 1977 – 1990*. Leipzig: Verlag.

Hajer, M. A. (1995) *The politics of environmental discourse: ecological modernization and the policy process*. Oxford : Clarendon Press

Hobbes, T. (1651) *Leviathan, or The Matter, Forme & Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill*

Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. & Behrens 3rd, W. W. (1972) *The Limits to Growth*. New York: Universe Books

Paus Benedictus XVI (2009) *Caritas et Veritate*

Paus Johannes XIII (1963) *Pacem in Terris*

Paus Johannes-Paulus II (1991) *Centimus Annus*

Paus Leo XIII (1891) *Rerum Novarum*

Paus Paulus VI (1967) *Populorum Progressio*

Paus Paulus VI (1971) *Octogesima Adveniens*

Pontifical Council for Interreligious Dialogue (2003) *Jesus Christ the Bearer of the Water of Life: A Christian Reflection on the “New Age”*. Vaticaanstad: Libreria Editrice Vaticana

Slingerland, M. (2014) *Paus Franciscus, het eerste jaar: Revolutie van tederheid*. Baarn: Adveniat

Van der Heijden, C. (2015) *Paus Franciscus, het tweede jaar: Geest en tegenwind*. Baarn: Adveniat.

Whitehead, A. N. (1925) *Science and the Modern World*. New York: McMillan

Referenties naar gesprekken:

- **Cocquyt, Michaël** (Fractiemedewerker ChristenUnie), 27 oktober 2016, in archief*
- **Grashoff, Rik** (Tweede Kamerlid GroenLinks), 14 november 2016, in archief*
- **Graus, Dion** (Tweede Kamerlid Partij voor de Vrijheid), 15 juli 2016, niet geregistreerd
- **Klein, Norbert** (Tweede Kamerlid Vrijzinnige Partij), 31 oktober, in archief*
- **Koolmees, Wouter** (Tweede Kamerlid D66), 14 november 2016, in archief*
- **Mgr. de Korte** (destijds: bisschop bisdom Groningen-Leeuwarden): 22 januari 2016, niet geregistreerd
- **Nijboer, Henk** (Tweede Kamerlid Partij van de Arbeid) 10 oktober 2016, in archief*
- **Öztürk, Selçuk** (Tweede Kamerlid Denk), 8 november 2016, in archief*
- **Peters, René** (Wethouder CDA te Oss), 21 november 2016, in archief*
- **Smaling, Eric** (Tweede Kamerlid Socialistische Partij), 15 november 2016, in archief*

* deze opnamen zijn vastgelegd op DVD. Deze DVD is wordt in het archief van de Radboud Universiteit (Faculteit Managementwetenschappen) bewaard.

Code Family: discoursvlakken

HU: laudato1
File: [C:\Users\Rick\Documents\Scientific Software\ATLAsTi\TextBank\laudato1.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2017-01-23 10:37:52

Created: 2016-03-01 09:17:21 (Super)

Codes (15): [de media/pers/journalistiek] [economie] [fysiek leefmilieu] [Globale Noorden] [Globale Zuiden] [Katholieke geloof] [kunst/cultuur] [maatschappij/samenleving] [natuur] [Oecumene] [onderwijs] [politiek] [techniek] [wetenschap] [wetgeving]
Quotation(s): 1415

Code Family: events/gebeurtenissen

HU: laudato1
File: [C:\Users\Rick\Documents\Scientific Software\ATLAsTi\TextBank\laudato1.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2017-01-23 10:38:40

Created: 2016-03-24 14:32:56 (Super)

Comment:

In deze codefamilie zijn 'events' opgenomen. Dit zijn concrete voorbeelden en uitspraken van gezaghebbende bronnen, als ook politieke en kerkelijke documenten en wereldse gebeurtenissen.

In deze familie zijn alleen letterlijke verwijzingen in de tekst zelf gebruikt bij het coderen en zijn Maria, Jezus, God en Jozef uitgezonderd van codering, gezien zij niet als concreet event werden opgevat

In de citaten (voetnoten) zijn veel meer verwijzingen te vinden en zijn deze objectiever qua aantal citaten dan deze oppervlakkige telling in de hoofdttekst

Codes (28): [1972 Stockholm UN-conference] [1992 Rio de Janeiro Earth Summit] [2012 Rio +20 UNCSD] [Basel convention on hazardous wastes] [Charles de Foucauld] [communisme] [Conventie van Wenen] [Earth Charter 2000 Den Haag] [Emissiehandelssystemen] [Evangelii Gaudium (encycliek Franciscus)] [FAO-conferentie] [kernwapenwedloop] [klimaatverandering] [mondiale financiële crisis 2007-2017] [Montreal-protocol] [Nazisme] [Patriarch Bartholomeus] [Paus Benedictus de 16e] [Paus Johannes de 23e] [Paus Paulus de 6e] [st. Basil] [st. Benedictus van Norcia] [St. Bonaventure] [St. Franciscus van Assisi] [St. Johannes van het kruis] [st. Theresa van Lisieux] [st. Thomas van Aquino] [world summits on the environment]
Quotation(s): 88

Code Family: motieven/symboliek

HU: laudato1
File: [C:\Users\Rick\Documents\Scientific Software\ATLAsTi\TextBank\laudato1.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2017-01-23 10:39:11

Created: 2016-03-01 09:18:15 (Super)

Comment:

naar: Dryzek

Codes (20): [administration] [AVATAR-code] [beperking vrijheid] [Biologie] [commons] [Computers] [Doem/apocalyps] [duurzame ontwikkeling] [Kanker] [Mechaniek] [natuurlijk kapitaal] [network] [Overschrijding en ineenstorting] [passie, emotie] [policy] [social learning] [Spaceship Earth] [technologische vooruitgang] [Trends] [Virussen]
Quotation(s): 269

Code Family: verwijzingen/intertekstualiteit

HU: laudato1
File: [C:\Users\Rick\Documents\Scientific Software\ATLAs\TextBank\laudato1.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2017-01-23 10:39:50

Created: 2016-03-01 09:19:56 (Super)

Comment:

alleen letterlijke verwijzingen zoals in voetnoot: geen associaties met auteurs uit sociale wetenschap

Codes (51): [Ali al-Khawas via aut priv. boek] [Angelus (JP-2) 1980] [Apostolic Letter Orientale Lumen (JP-2)] [Apostolic Letter Octogesima Adveniens (Paulus VI)] [bisschopsconferentie Argentinië, 2009] [bisschopsconferentie Australië 2002] [bisschopsconferentie Azië, 1993] [bisschopsconferentie Bolivia (2012)] [bisschopsconferentie Brazilië 1992] [bisschopsconferentie Canada, 2003] [bisschopsconferentie Dom. Rep. 1987] [bisschopsconferentie Duitsland (1980)] [bisschopsconferentie Duitsland (2006)] [Bisschopsconferentie Filipijnen 1988] [bisschopsconferentie Japan, 2000] [bisschopsconferentie Mexico, 2008] [bisschopsconferentie Nieuw-Zeeland, 2006] [bisschopsconferentie Paraguay, 1983] [bisschopsconferentie Portugal 2003] [bisschopsconferentie VS, 2001] [Bisschopsconferentie Zuid-Afrika 1999] [brief (JP-2)] [Canticle of the Creatures (Franciscus van Assisi)] [Catechisme] [Compendium of the social doctrine of the church] [document heilige 3-eenheid] [Encyclical Letter Caritas in Veritate (Benedictus XVI)] [Encyclical Letter Centesimus Annus (JP-2)] [Encyclical Letter Ecclesia de Eucharistia (JP-2)] [Encyclical Letter Laborem Exercens (JP-2)] [Encyclical Letter Lumen Fidei (Franciscus) 2013] [Encyclical Letter Populorum Progressio (Paulus 6)] [Encyclical Letter Redemptor Hominis (J-P II)] [Encyclical Letter Sollicitudo Rei Socialis (JP-2)] [Energy, Justice and Peace (2014) Vaticaan] [ePisCoPal Commission for Pastoral concerns (Argentinië) 2005] [Evangelii Gaudium (encycliek Franciscus)] [filosofen Latijns Amerika 1993] [Greeting to the Staff of FAO (2014)] [Halki Summit Istanbul 2012] [Romano Guardini (aut)] [St. Justin] [The Divine Comedy, Dante Alighieri] [toespraak (Benedictus XVI) aan Bundestag] [toespraak (Benedictus XVI) overig] [toespraak (John Chrysostomus) over PBarth] [toespraak (JP-2) overig] [toespraak (Paulus 6)] [toespraak aan FAO 1970 (Paulus VI)] [tweede vaticaanse consilie] [Vincent of Lerins (aut)]

Quotation(s): 167

Code Family: Waardeclaims

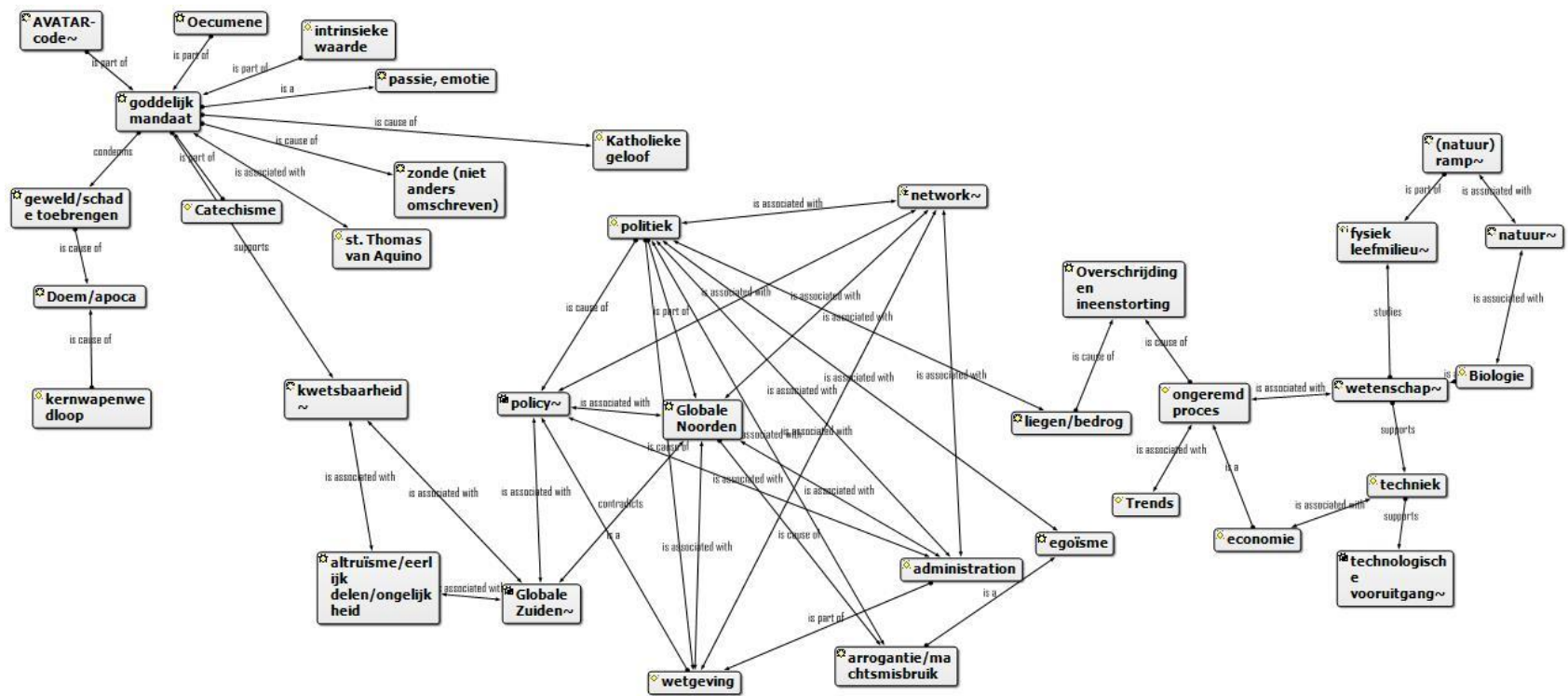
HU: laudato1
File: [C:\Users\Rick\Documents\Scientific Software\ATLAs\TextBank\laudato1.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2017-01-23 10:40:18

Created: 2016-03-01 09:18:46 (Super)

Codes (18): [(natuur)ramp] [altruïsme/eerlijk delen/ongelijkheid] [arrogantie/machtsmisbruik] [egoïsme] [geweld/schade toebrengen] [godelijk mandaat] [inefficiëntie/verspilling] [intrinsieke waarde] [kwetsbaarheid] [liegen/bedrog] [misbruik aarde] [morele plicht] [ongeremd proces] [onverschilligheid] [problemen] [willekeur] [ziekte] [zonde (niet anders omschreven)]

Quotation(s): 877





Handmatige (dus met telfouten) telling aantal codes per hoofdstuk:

Rangorde	Code	Geschat aantal
<i>Inleiding</i>		
#1	geweld/schade toebrengen	11
#2	Goddelijk mandaat	10
#3	misbruik aarde	8
#4	(natuur)ramp	7
<i>Hoofdstuk 1 ; Wat er met ons huis aan het gebeuren is...</i>		
#1	ongeremd proces	52
#2	(natuur)ramp	37
#3	kwetsbaarheid	31
#4	morele plicht	27
#5	eerlijk delen/ongelijkheid/altr	26
#6	liegen/bedriegen	25
<i>Hoofdstuk 2: Het evangelie van de schepping</i>		
#1	Goddelijk mandaat	!! (gehele tekst)
#2	geweld/schade toebrengen	16
#3	kwetsbaarheid	15
#3	eerlijk delen/ongelijkheid/altr	15
<i>Hoofdstuk 3: De menselijke wortel van de ecologische crisis</i>		
#1	arrogantie/machtsmisbruik	13
#1	ongeremd proces	13
#2	liegen/bedrog	12
#3	geweld/schade toebrengen	11
#4	(natuur)ramp	10
#4	kwetsbaarheid	10
<i>Hoofdstuk 4: Een integrale ecologie</i>		
#1	(natuur)ramp	16
#2	eerlijk delen/ongelijkheid/altr	11
#3	geweld/schade toebrengen	7
#4	problemen	6

Hoofdstuk 5: Enkele richtlijnen en oriëntaties voor handelen

#1	(natuur)ramp	25
#2	arrogantie/machtsmisbruik	21
#3	morele plicht	18
#4	eerlijk delen/ongelijkheid/altr.	17
#5	liegen/bedrog	14

Hoofdstuk 6: Ecologische opvoeding en spiritualiteit

#1	Goddelijk mandaat	24
#2	geweld/schade toebrengen	13
#3	ongeremd proces	10
#4	zonde	8
#4	morele plicht	8

Aanvullend:

Mogelijk nuttige ratio's (absolute counts; niet vereenvoudigd)

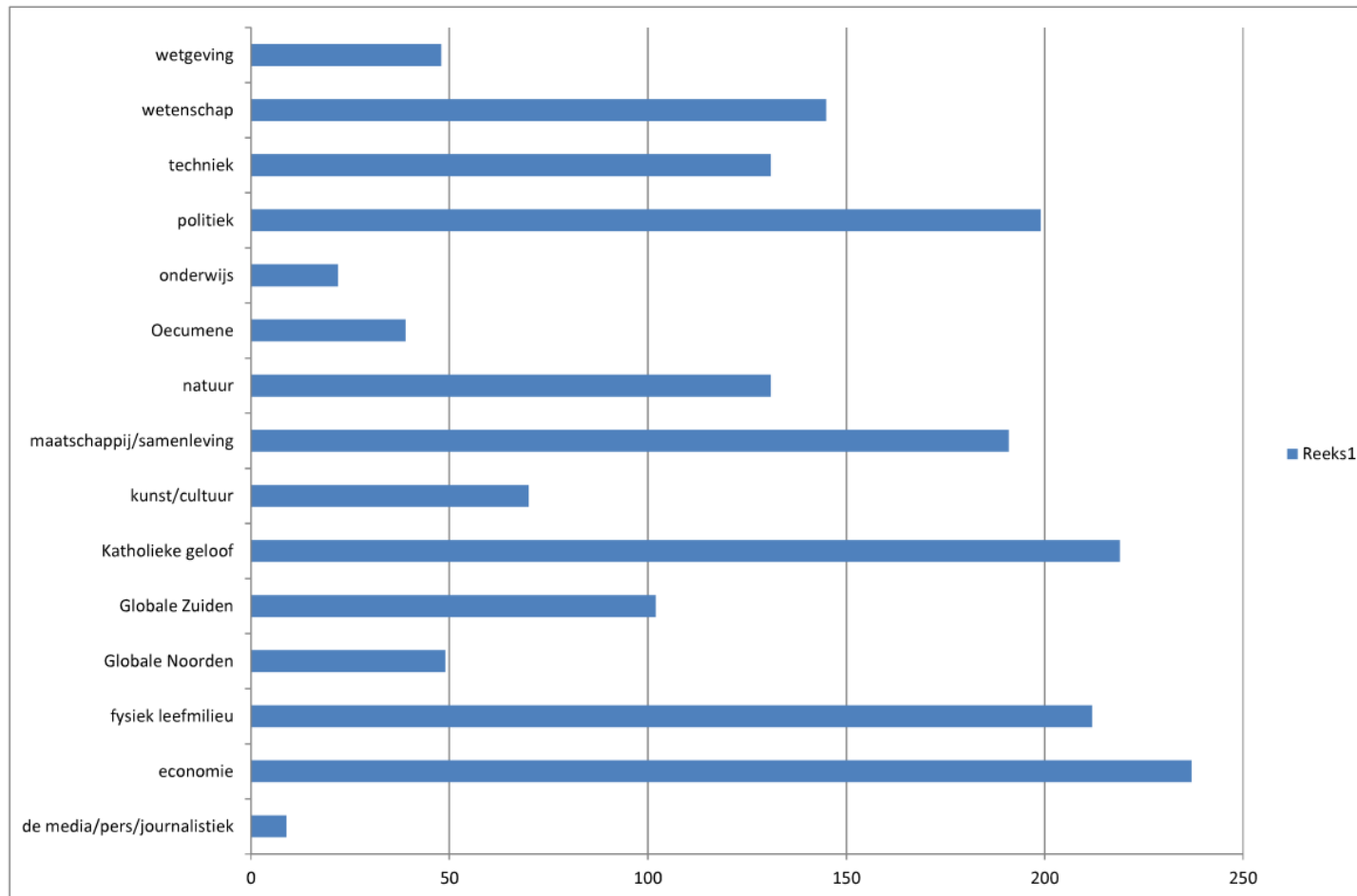
Ratio Goddelijk Mandaat (conf.) : Morele plicht (sec.)

Inleiding	10:5
H1	11:27
H2	!!:5
H3	6:6
H4	1:2
H5	2:18
H6	24:8

Ratio Ramp (sterk) : Probleem (zwak)

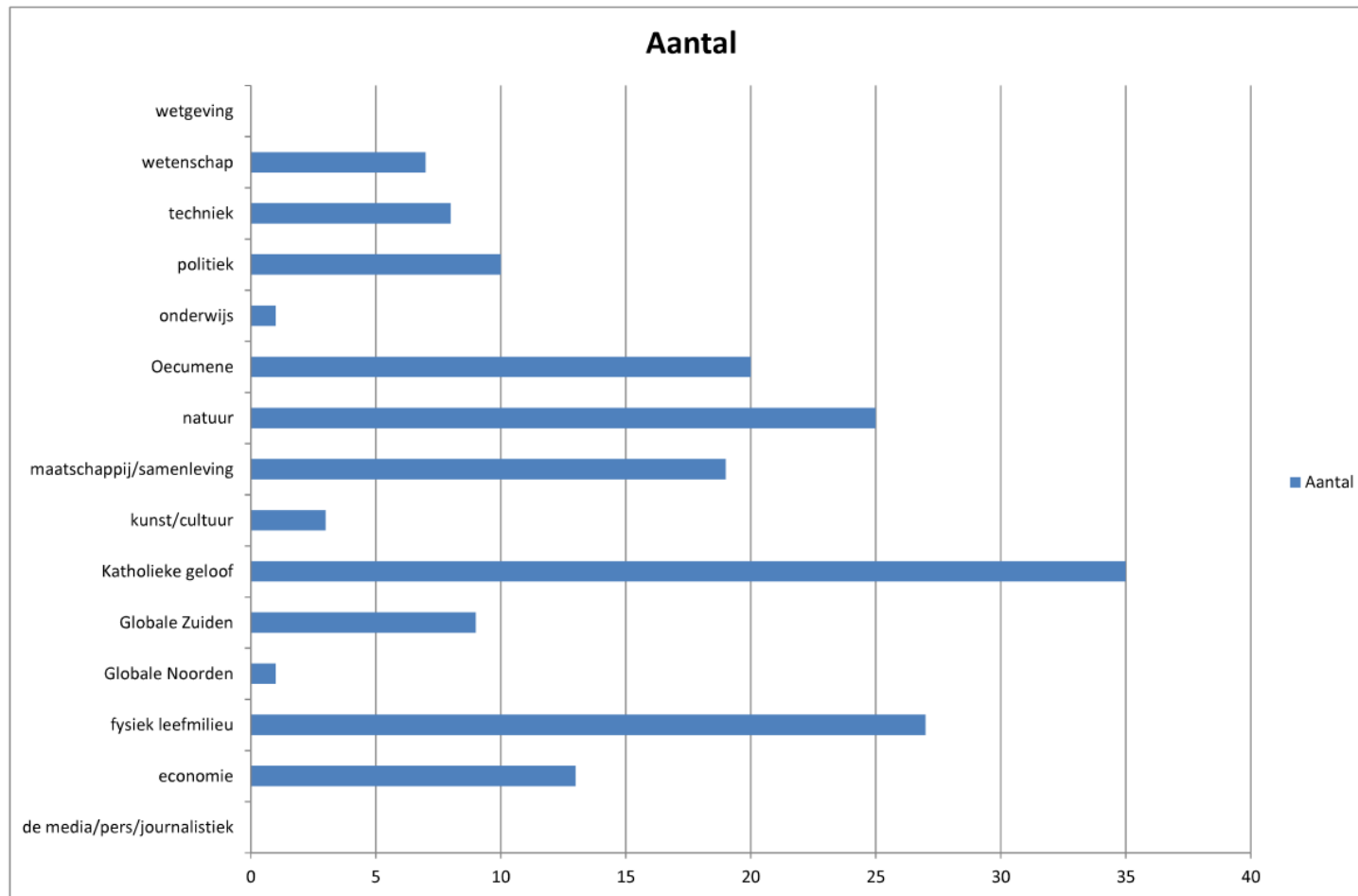
Inleiding	7:3
H1	37:14
H2	11:0
H3	10:9
H4	16:6
H5	25:9
H6	7:5

counts per hoofdstuk codes



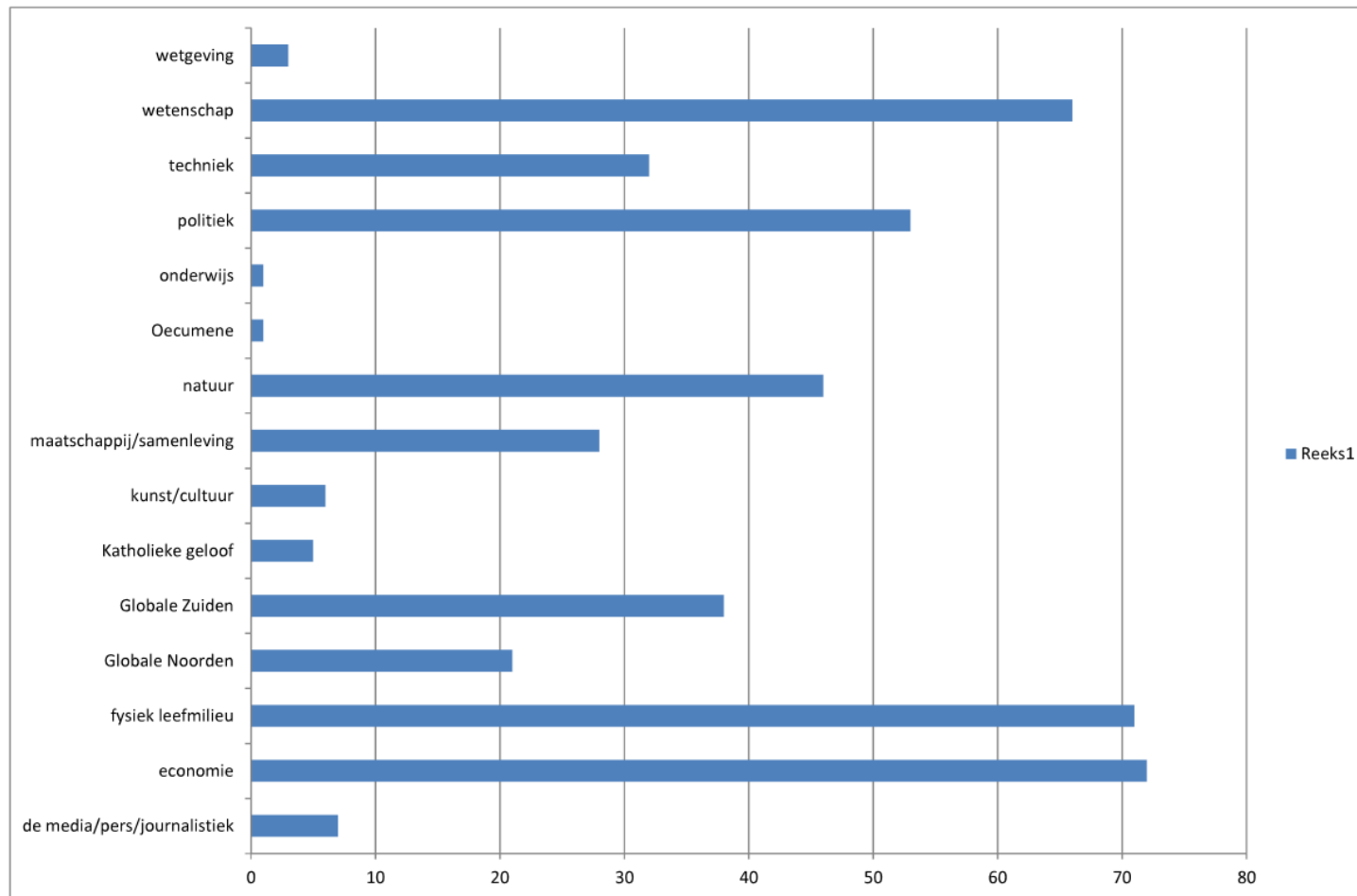
Totaal discoursvlakken LS

counts per hoofdstuk codes



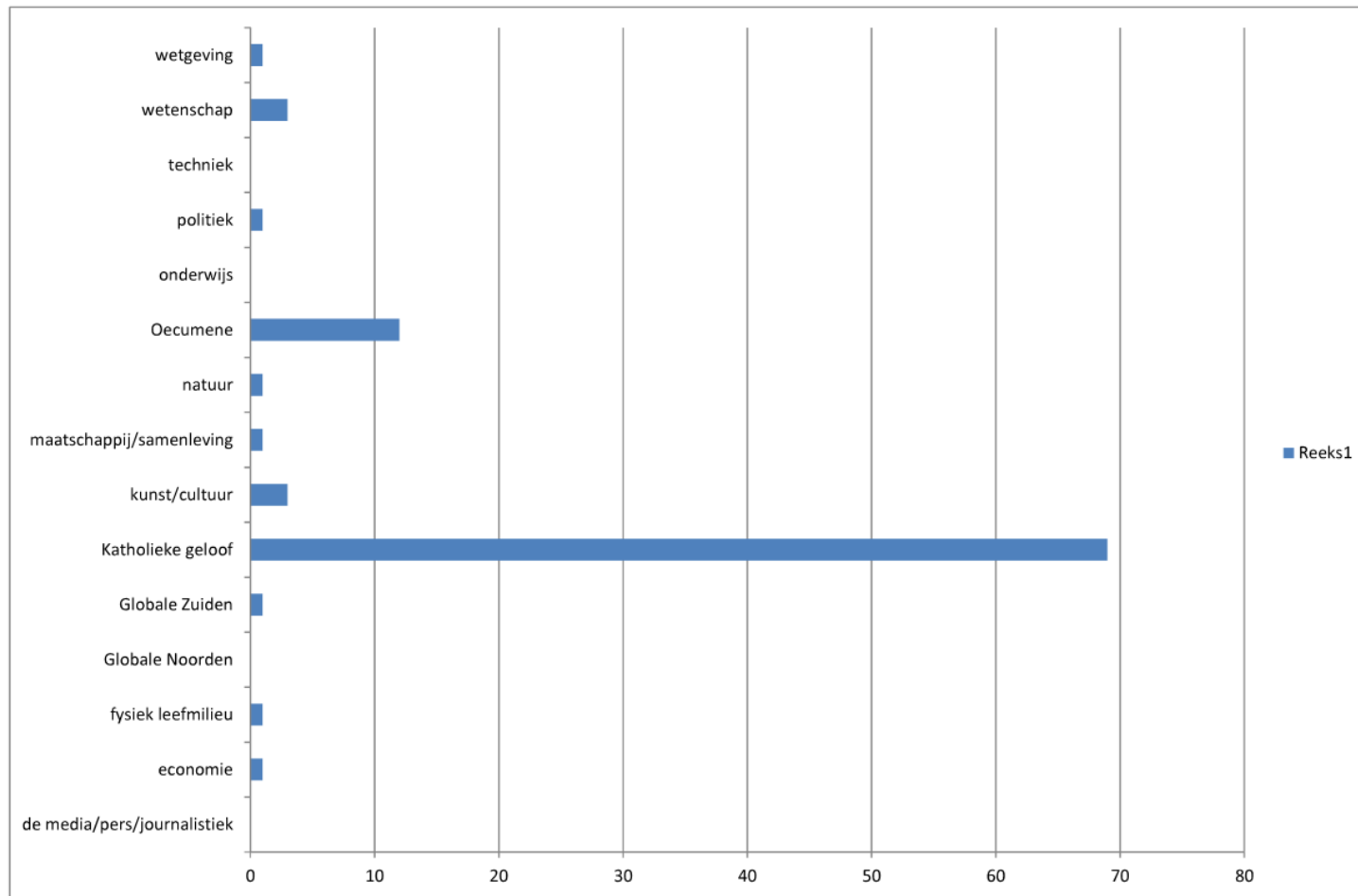
Discoursvlakken inleiding

counts per hoofdstuk codes



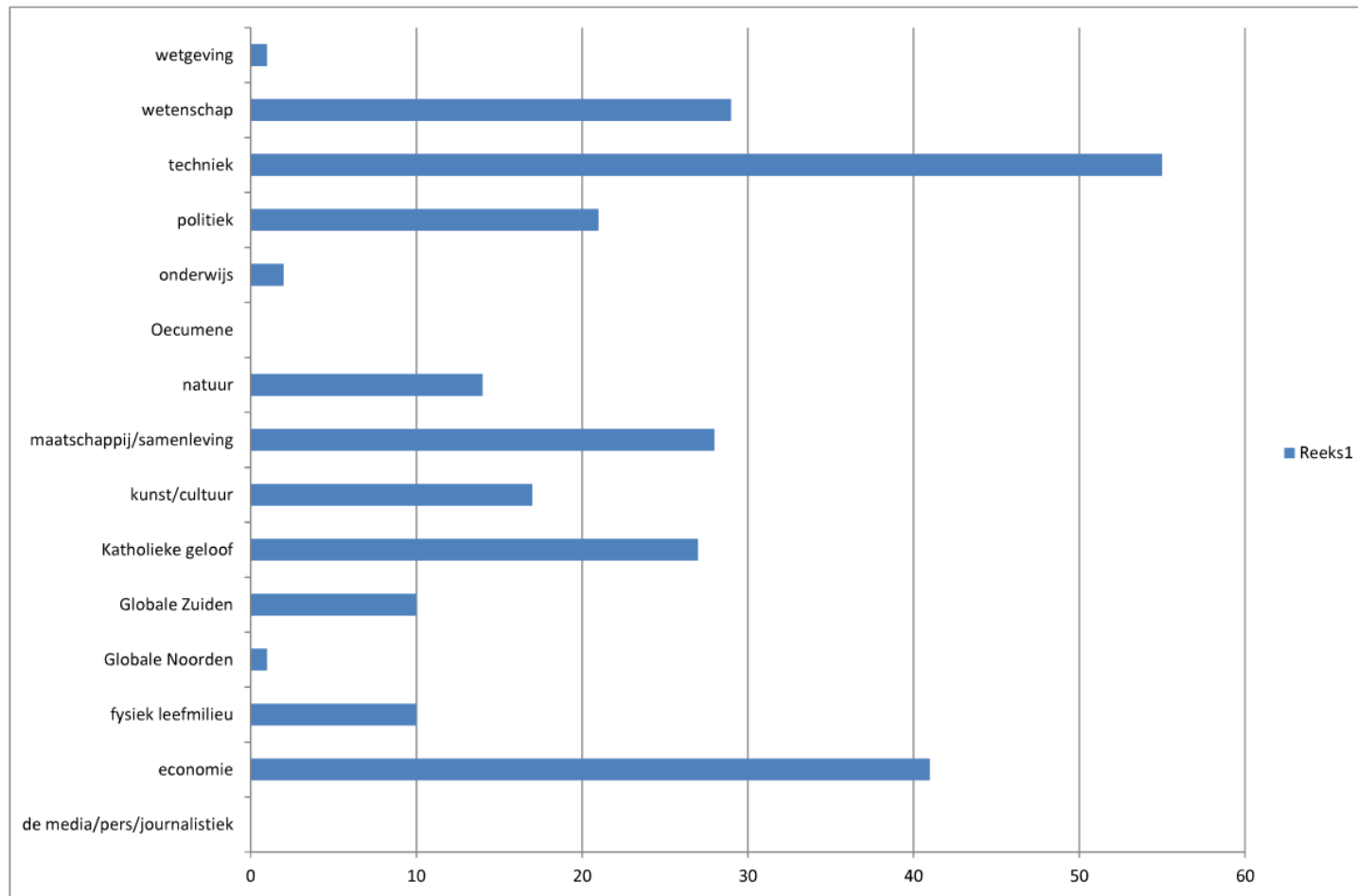
Discoursvlakken H1

counts per hoofdstuk codes



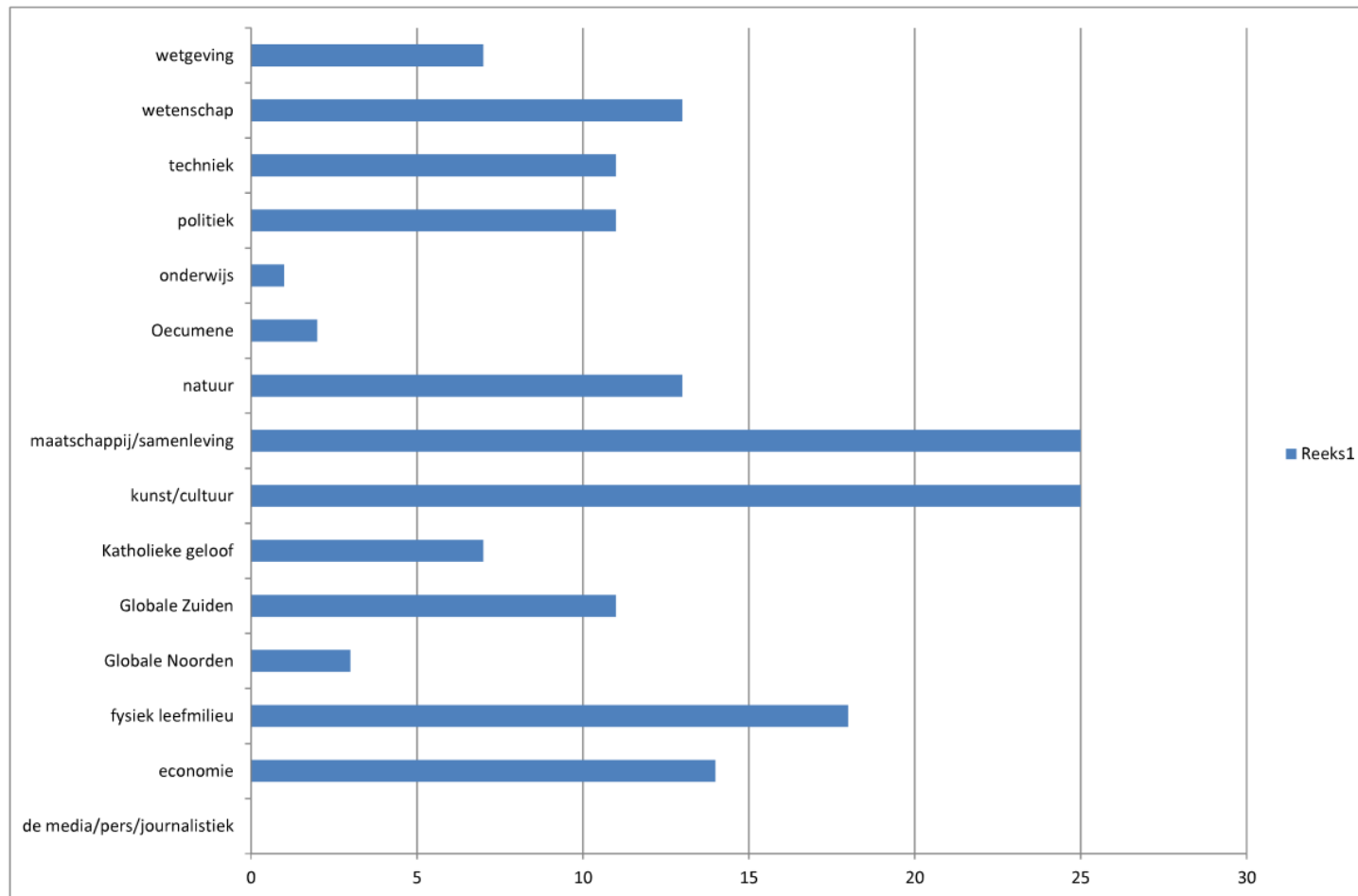
Discoursvlakken H2

counts per hoofdstuk codes



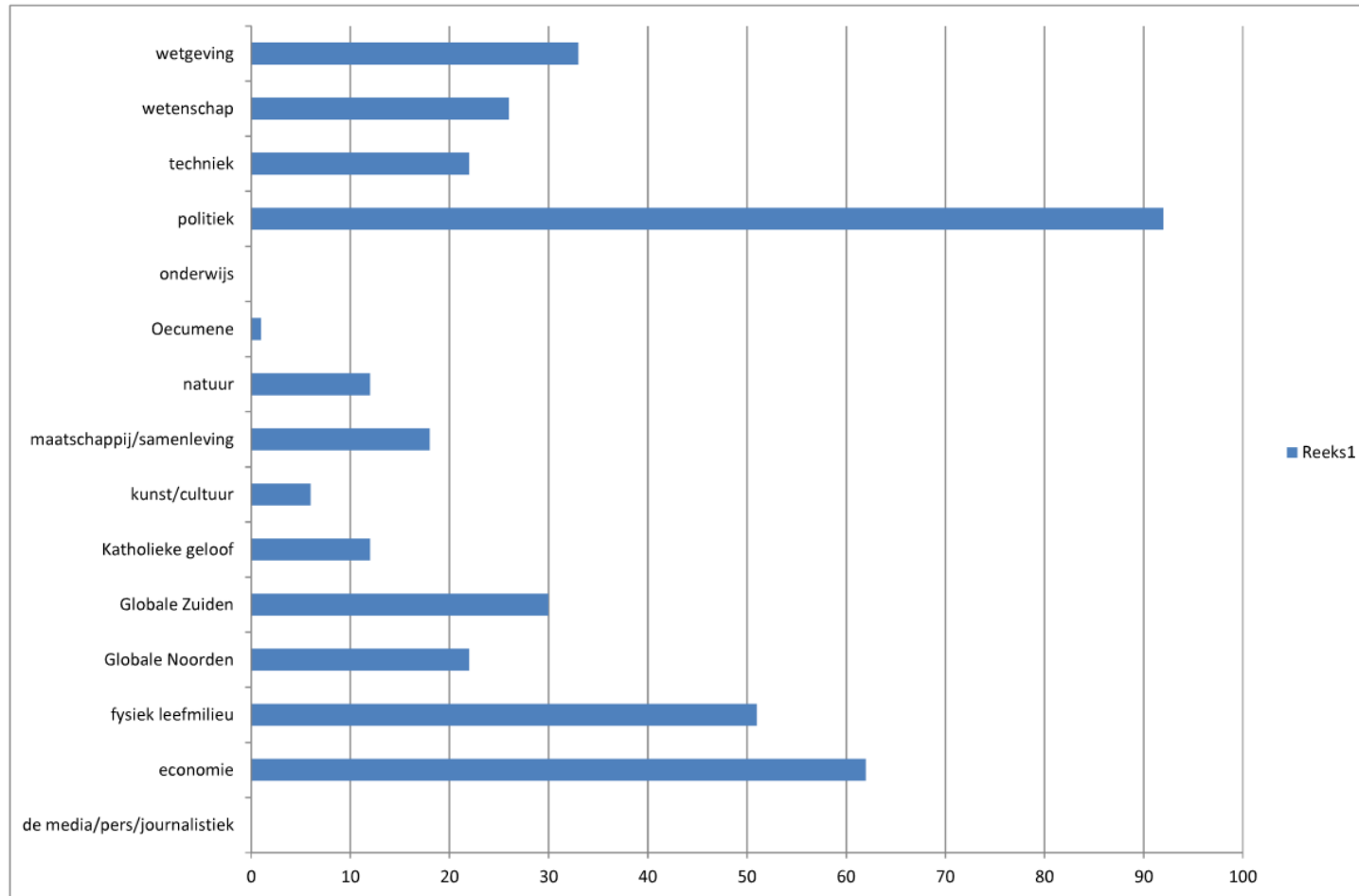
Discoursvlakken H3

counts per hoofdstuk codes



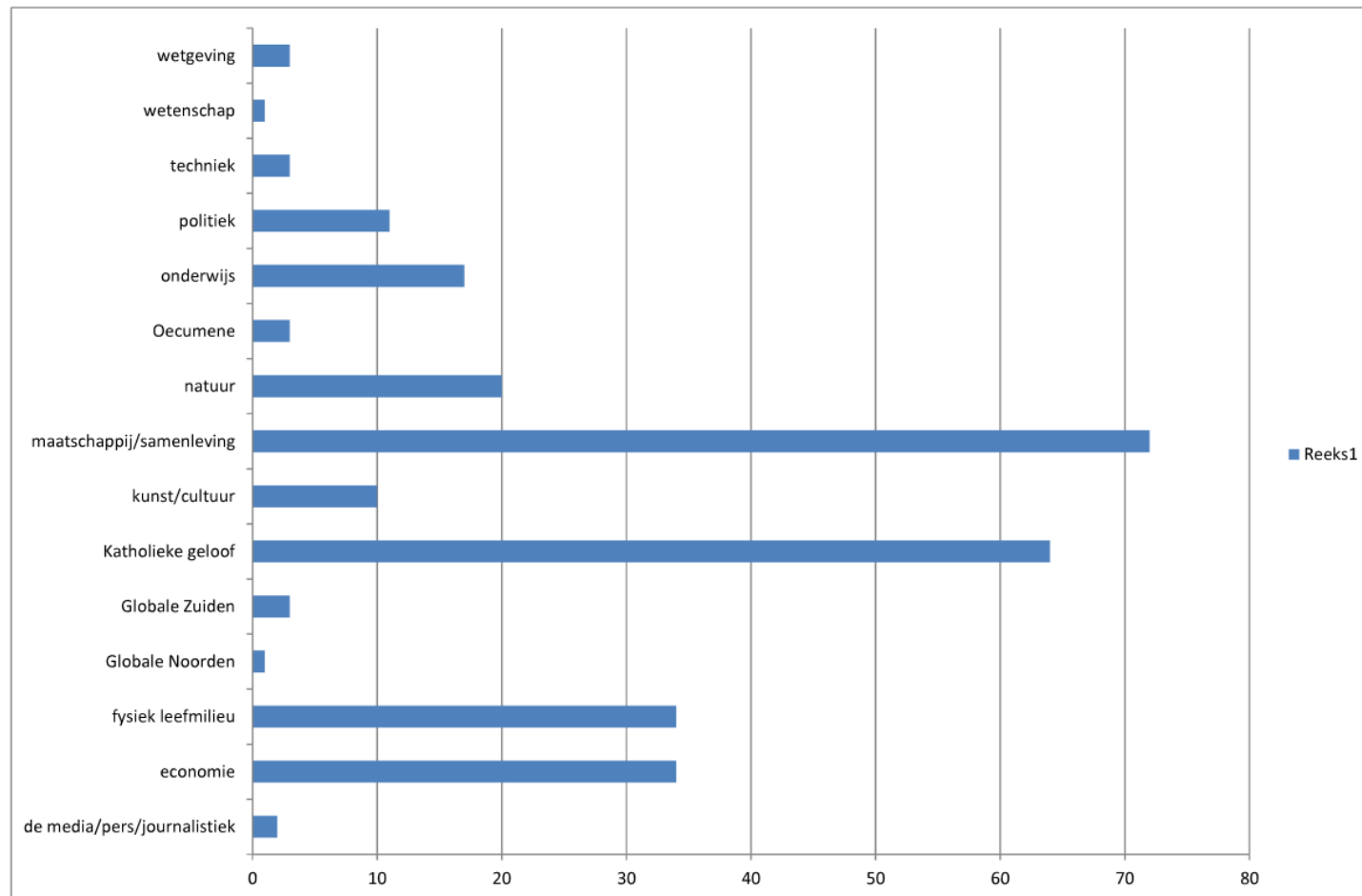
Discoursvlakken H4

counts per hoofdstuk codes



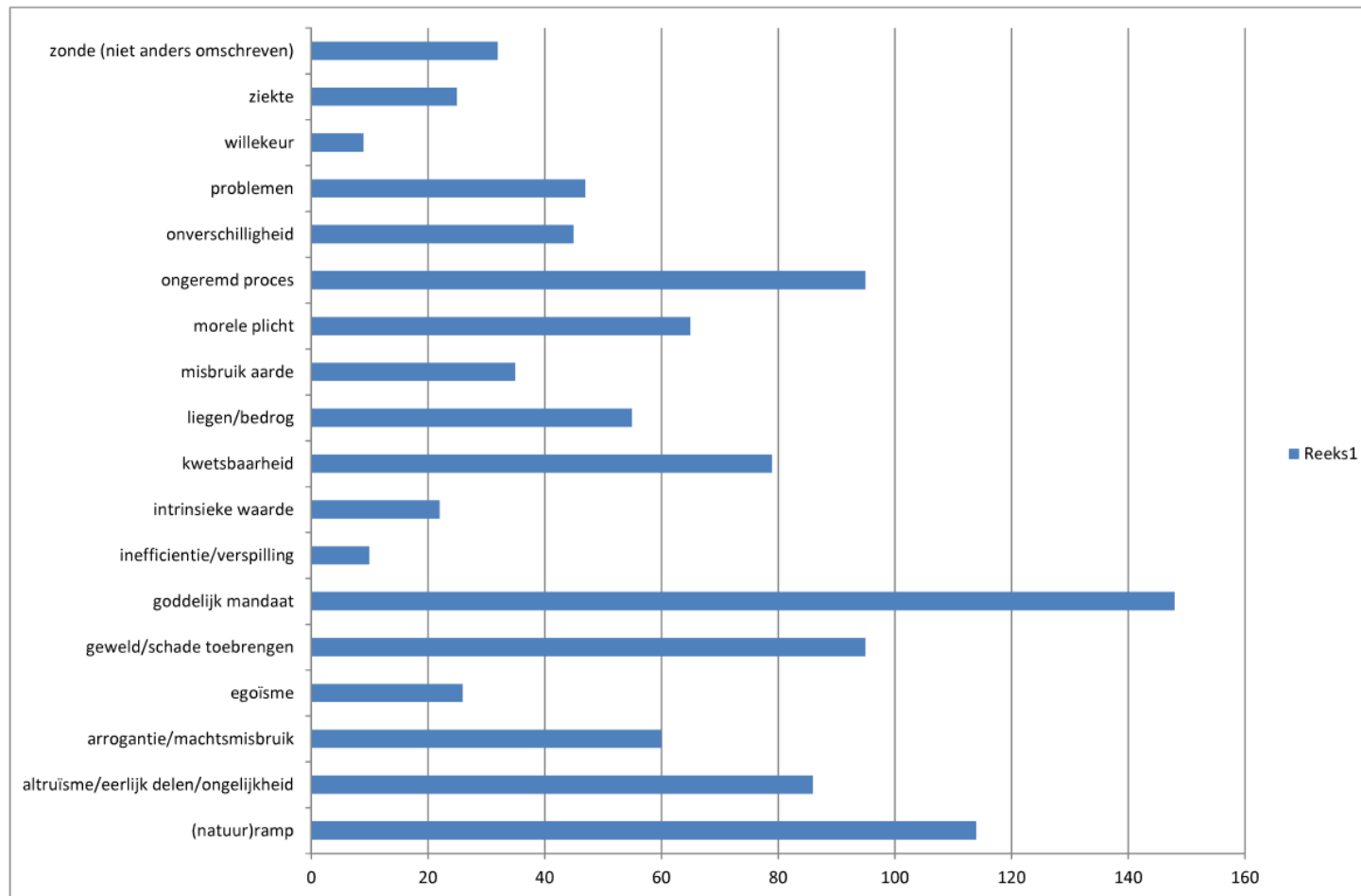
Discoursvlakken H5

counts per hoofdstuk codes



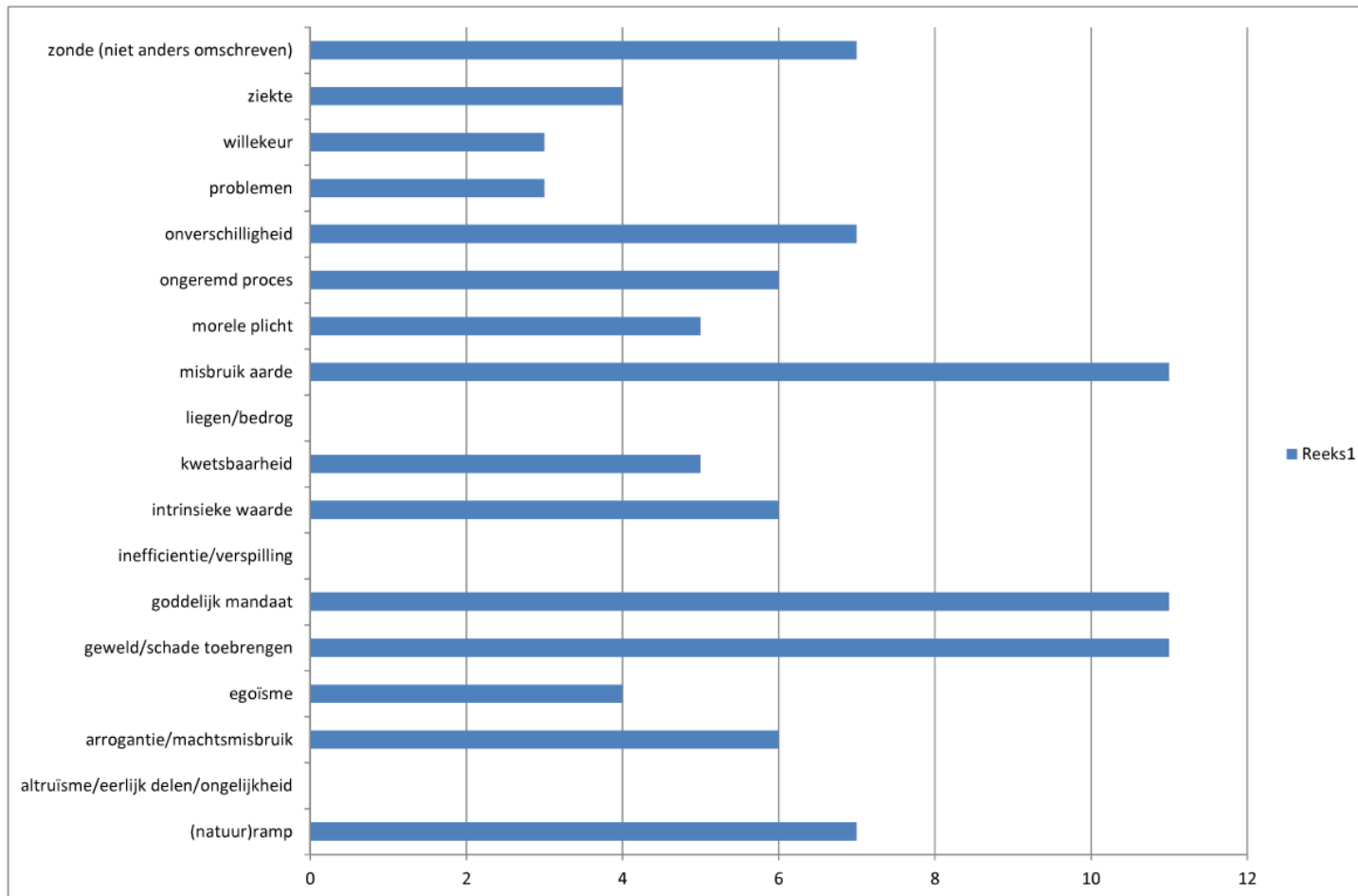
Discoursvlakken H6

counts per hoofdstuk codes



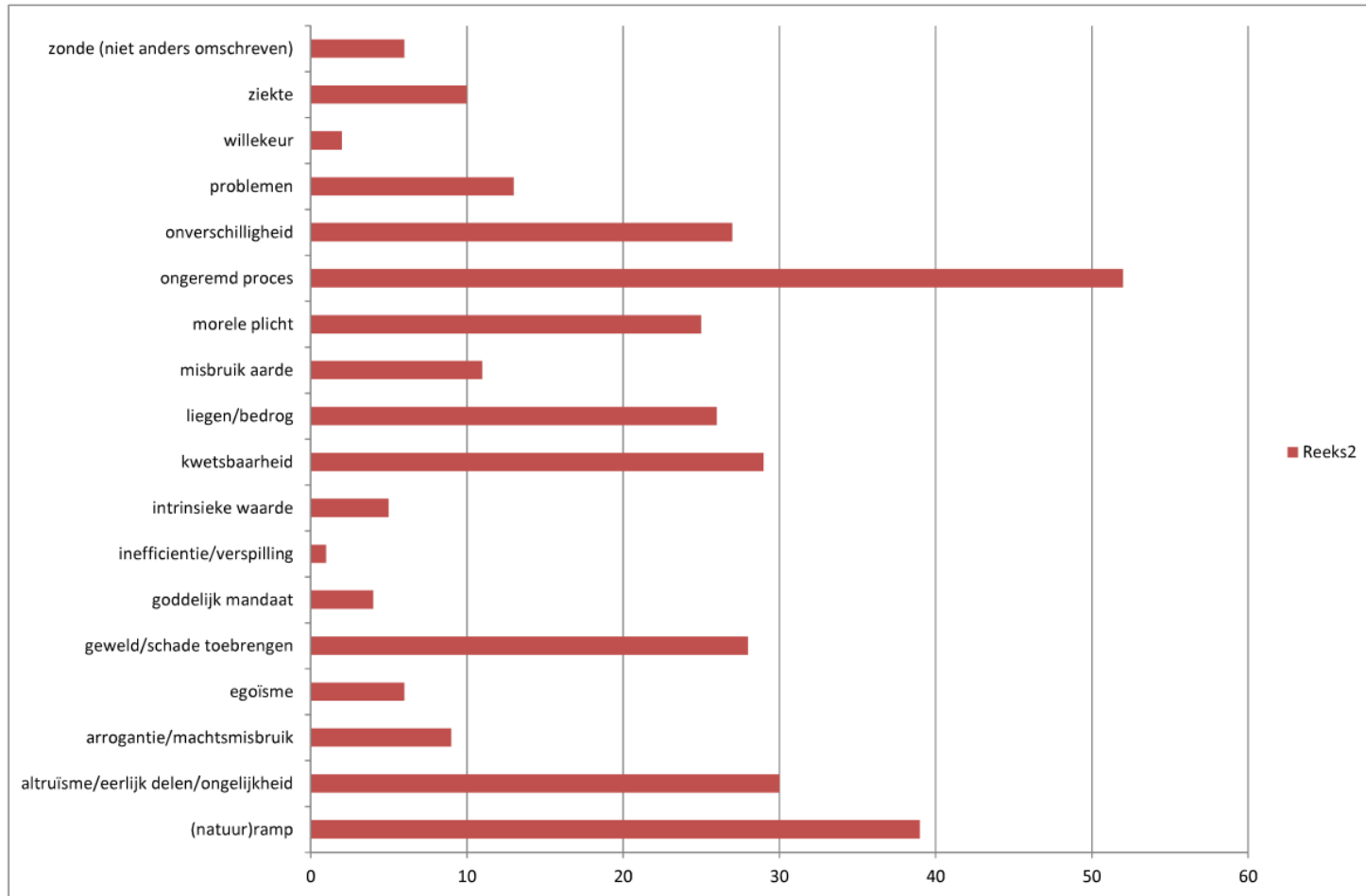
Waardeoordelen totaal LS

counts per hoofdstuk codes



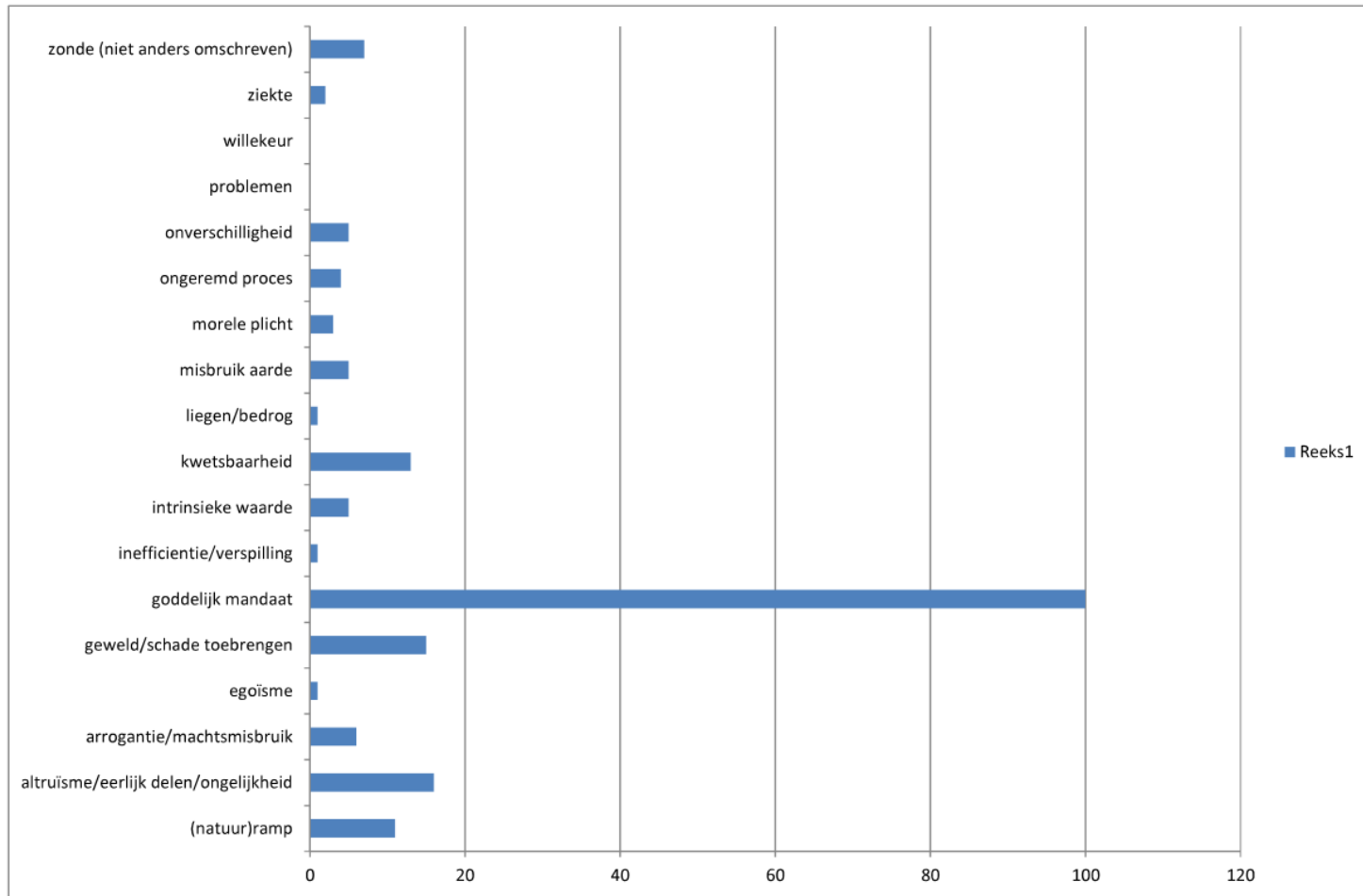
Waardeoordelen inleiding

counts per hoofdstuk codes



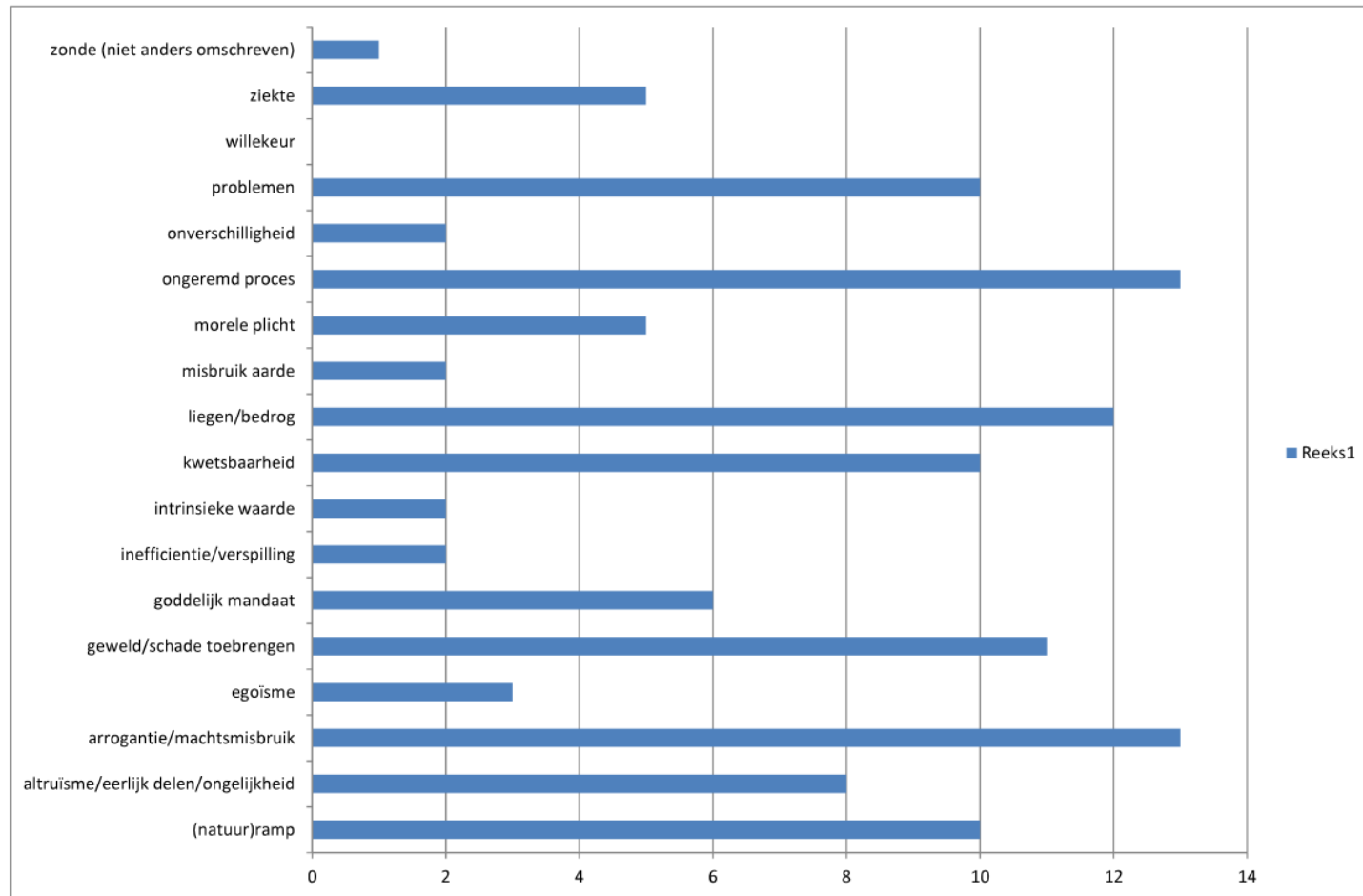
Waardeoordelen H1

counts per hoofdstuk codes



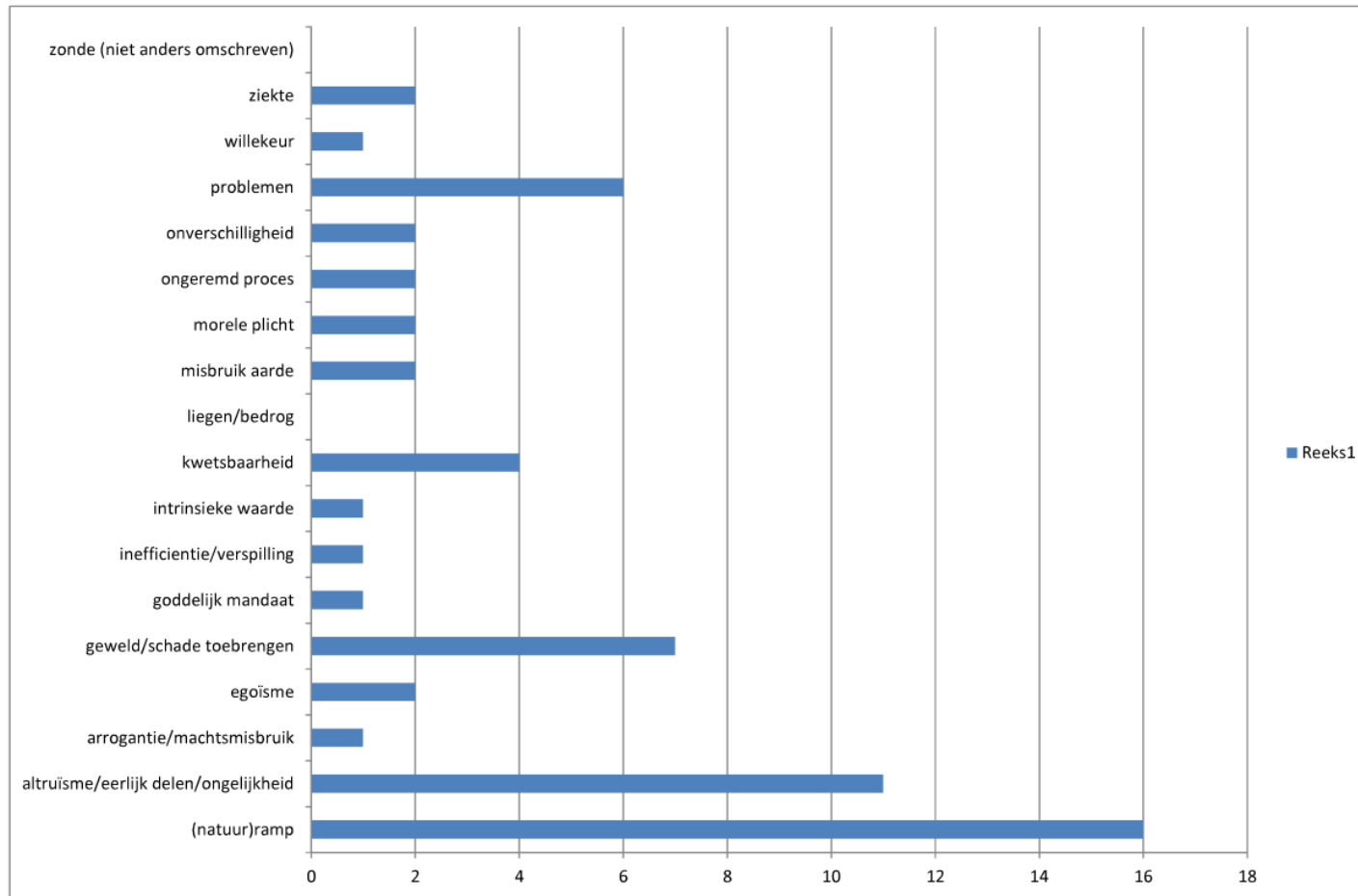
Waardeoordelen H2

counts per hoofdstuk codes



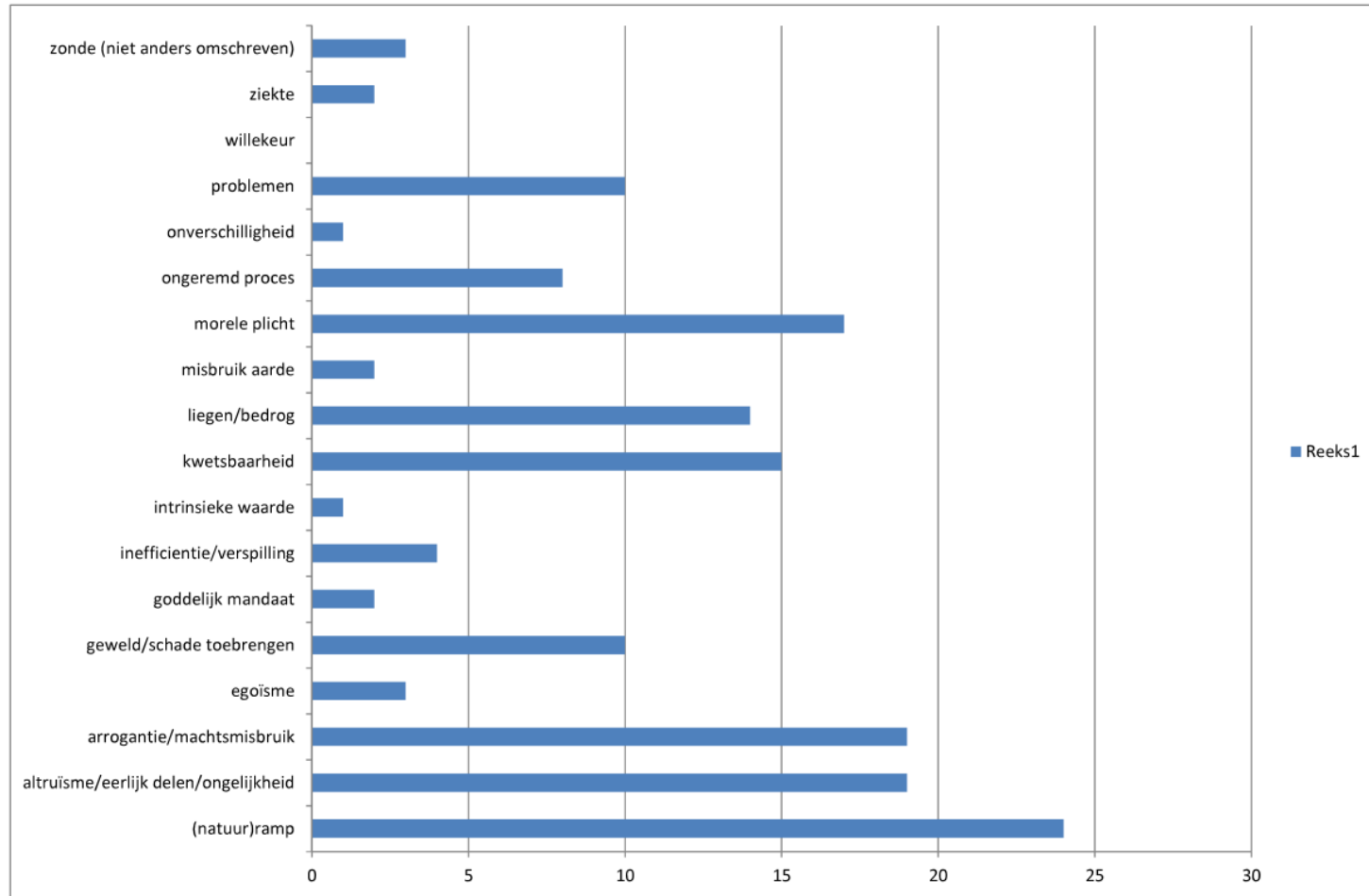
Waardeoordelen H3

counts per hoofdstuk codes



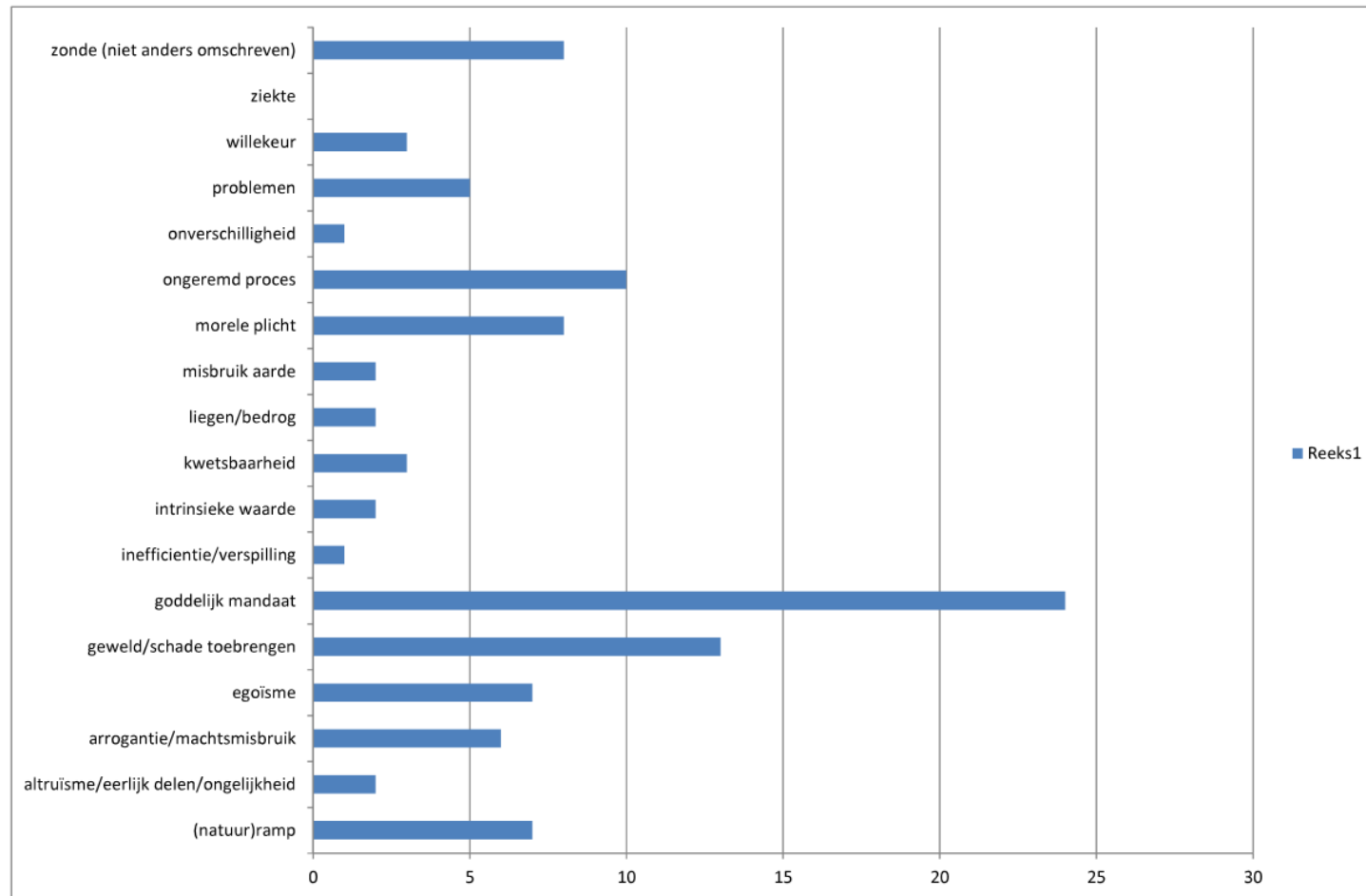
Waardeoordelen H4

counts per hoofdstuk codes



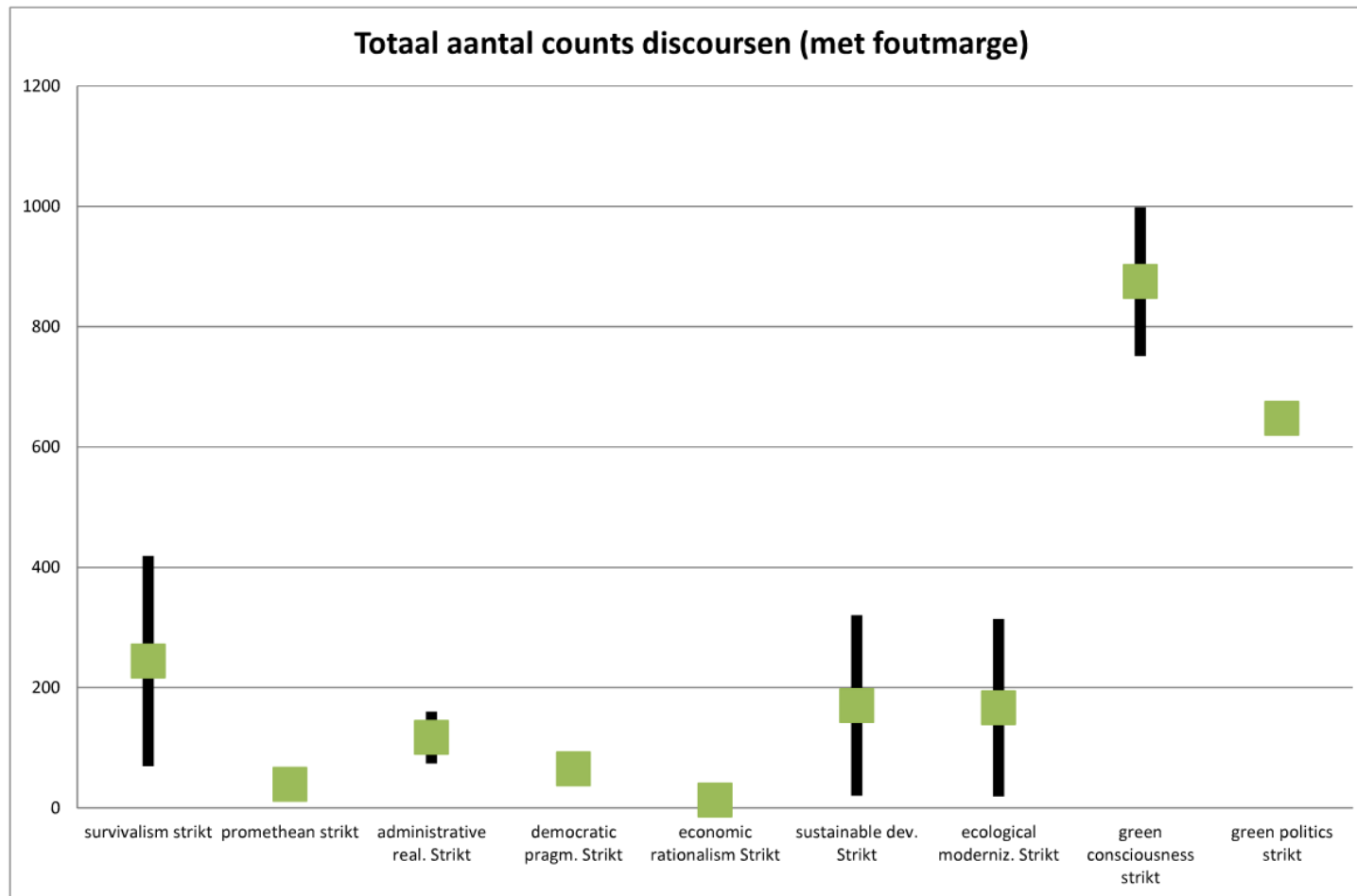
Waardeoordelen H5

counts per hoofdstuk codes



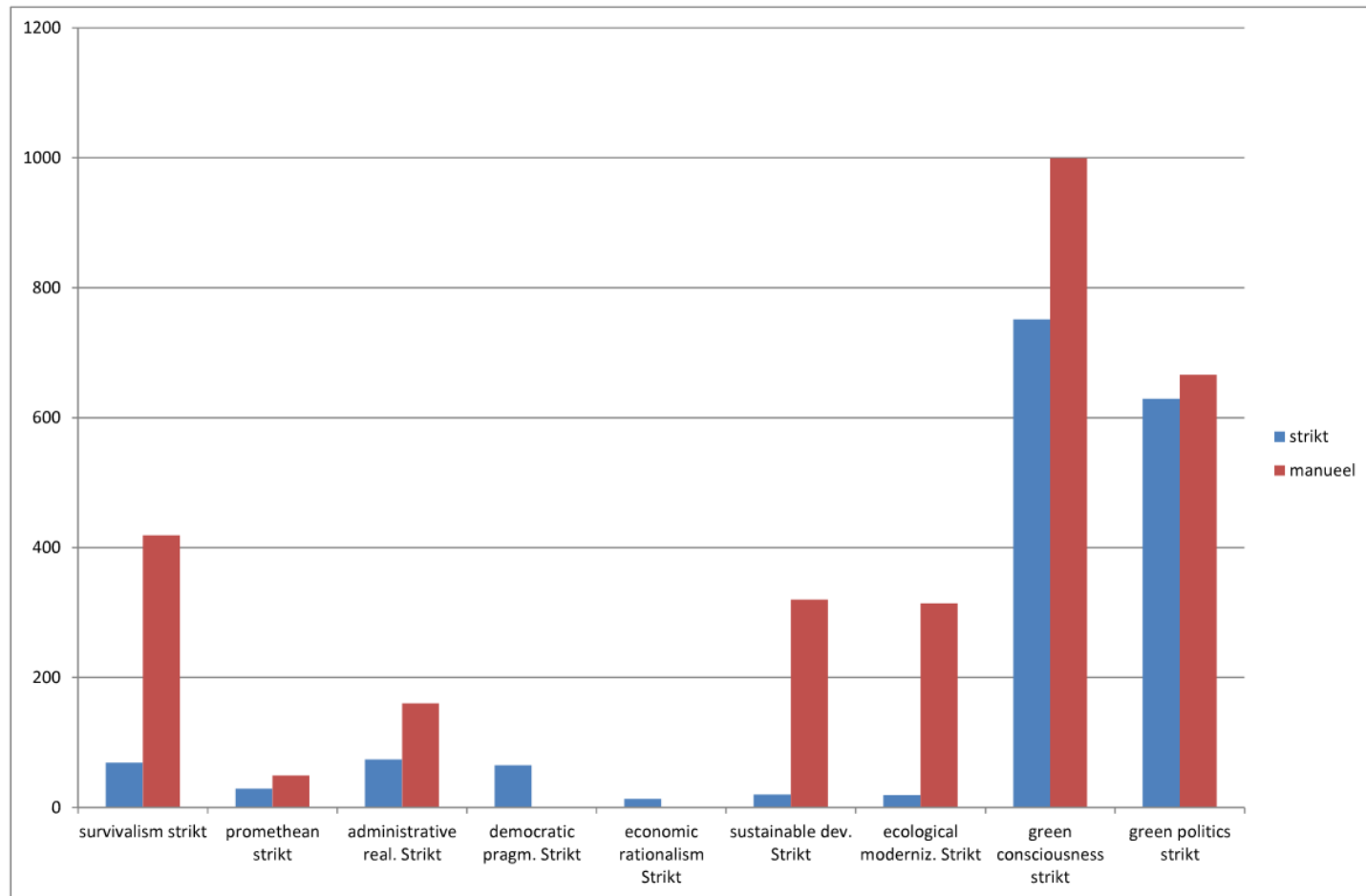
Waardeoordelen H6

counts per hoofdstuk codes



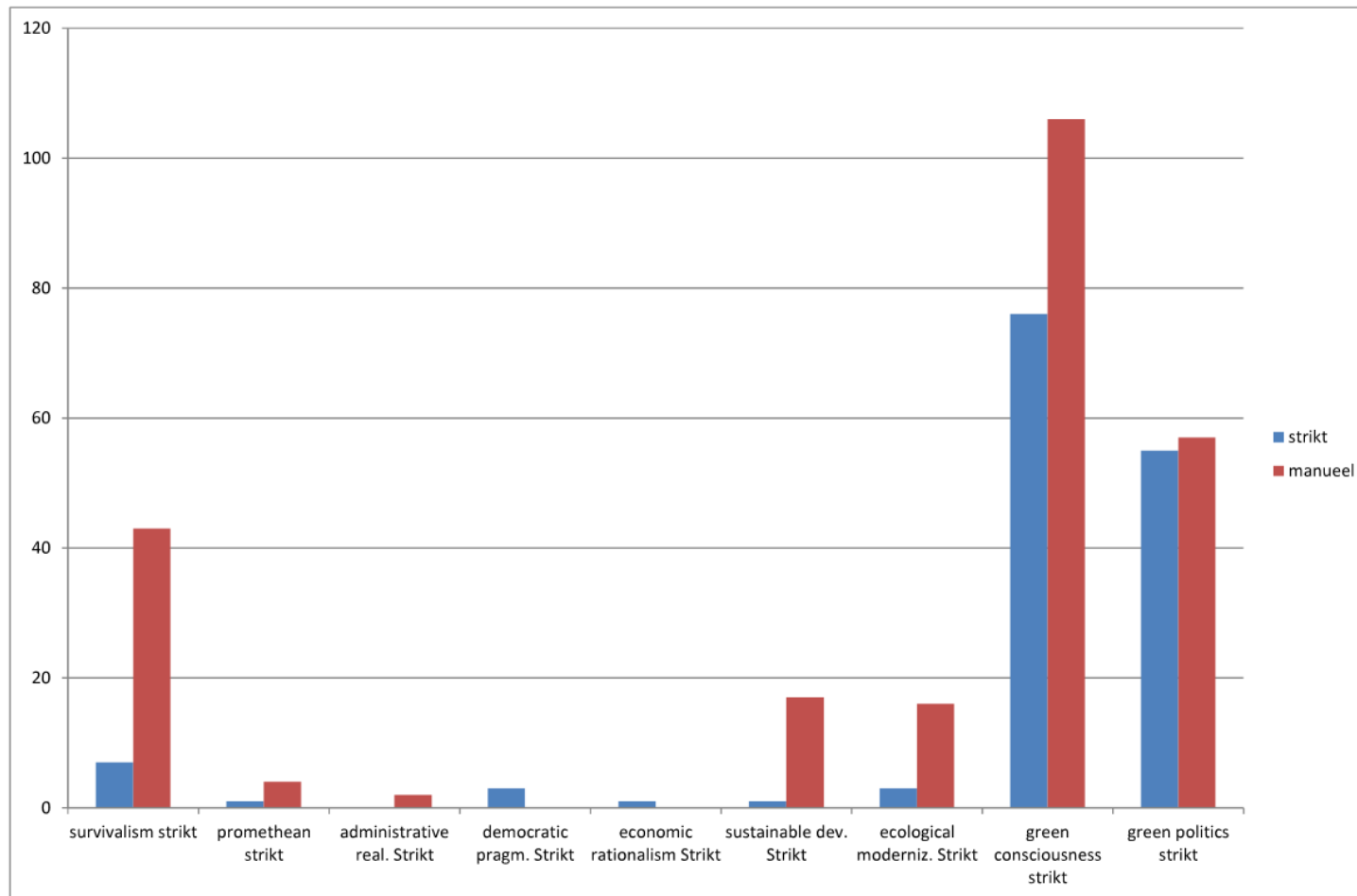
Discoursen met marges LS totaal

counts per hoofdstuk codes



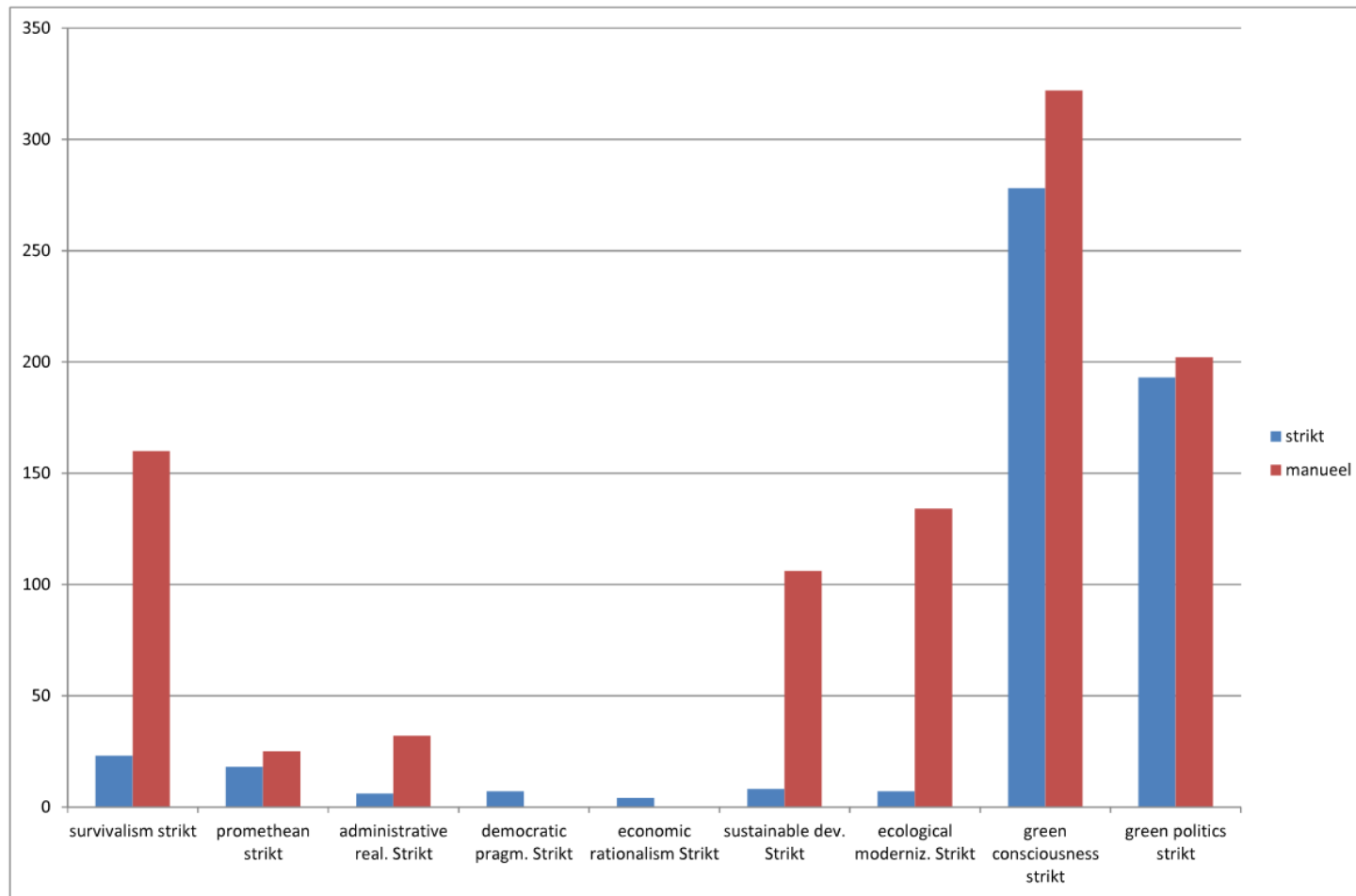
Discoursen totaal LS

counts per hoofdstuk codes



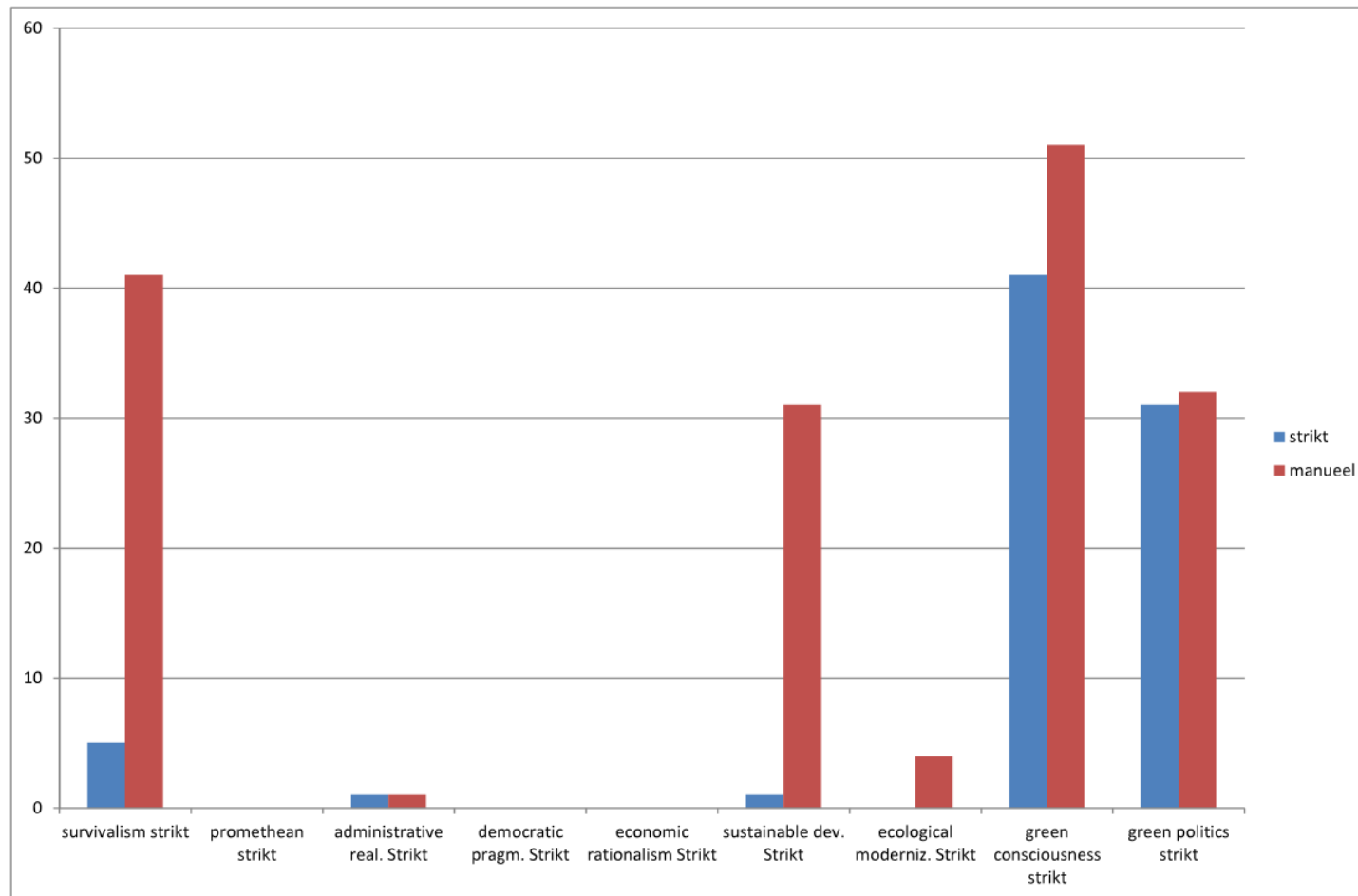
Discoursen Inleiding

counts per hoofdstuk codes



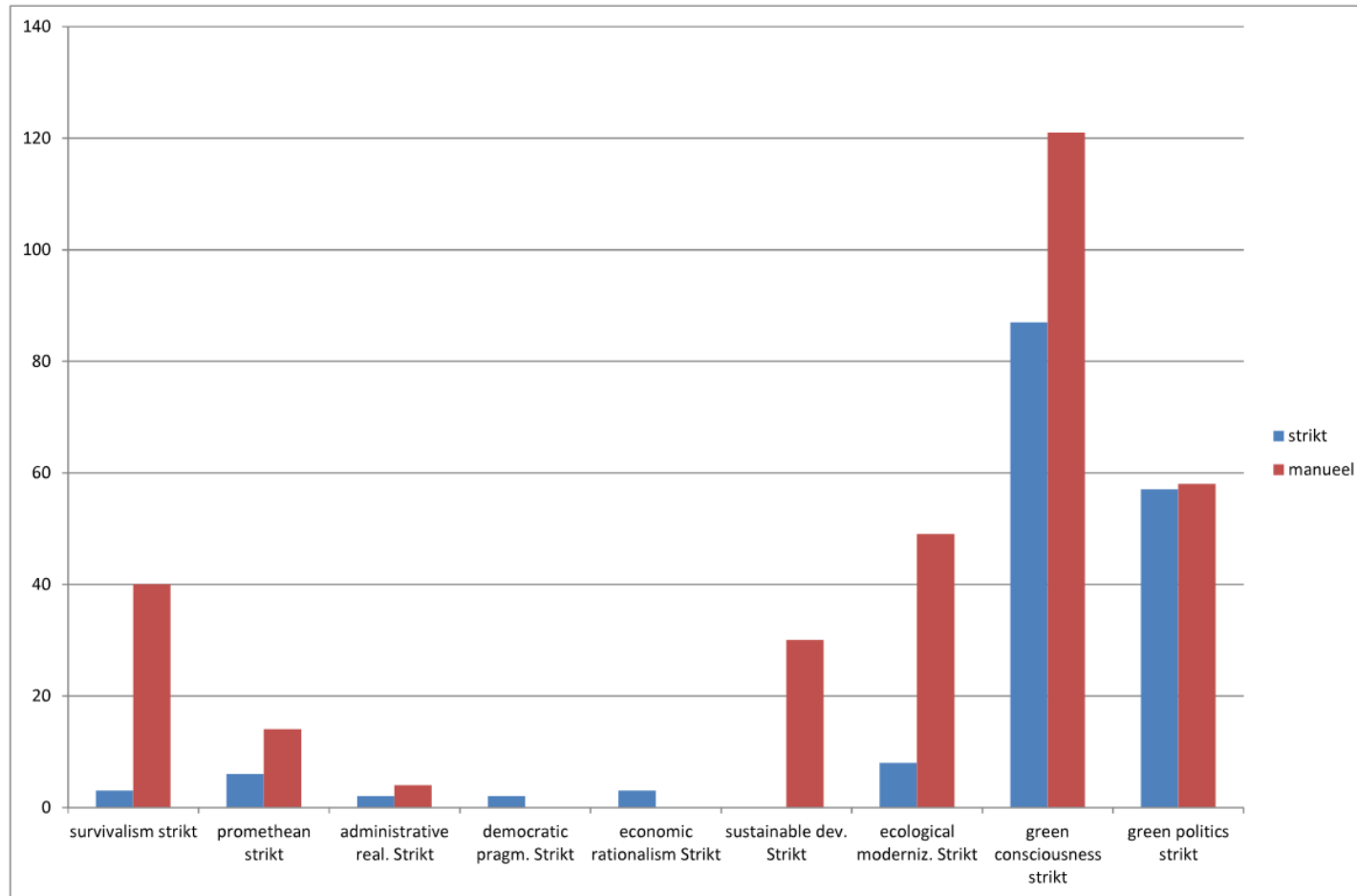
Discoursen H1

counts per hoofdstuk codes



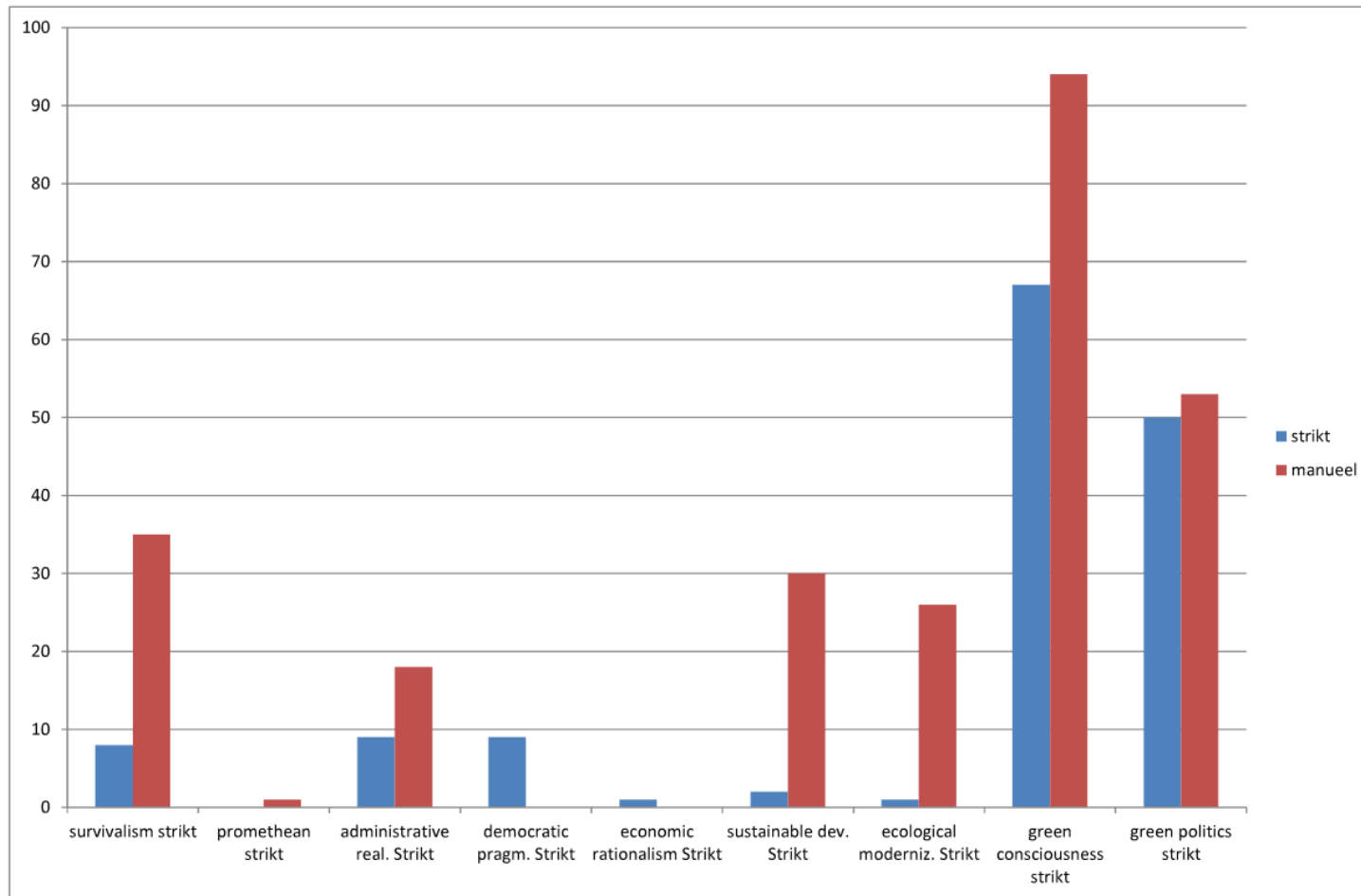
Discoursen H2

counts per hoofdstuk codes



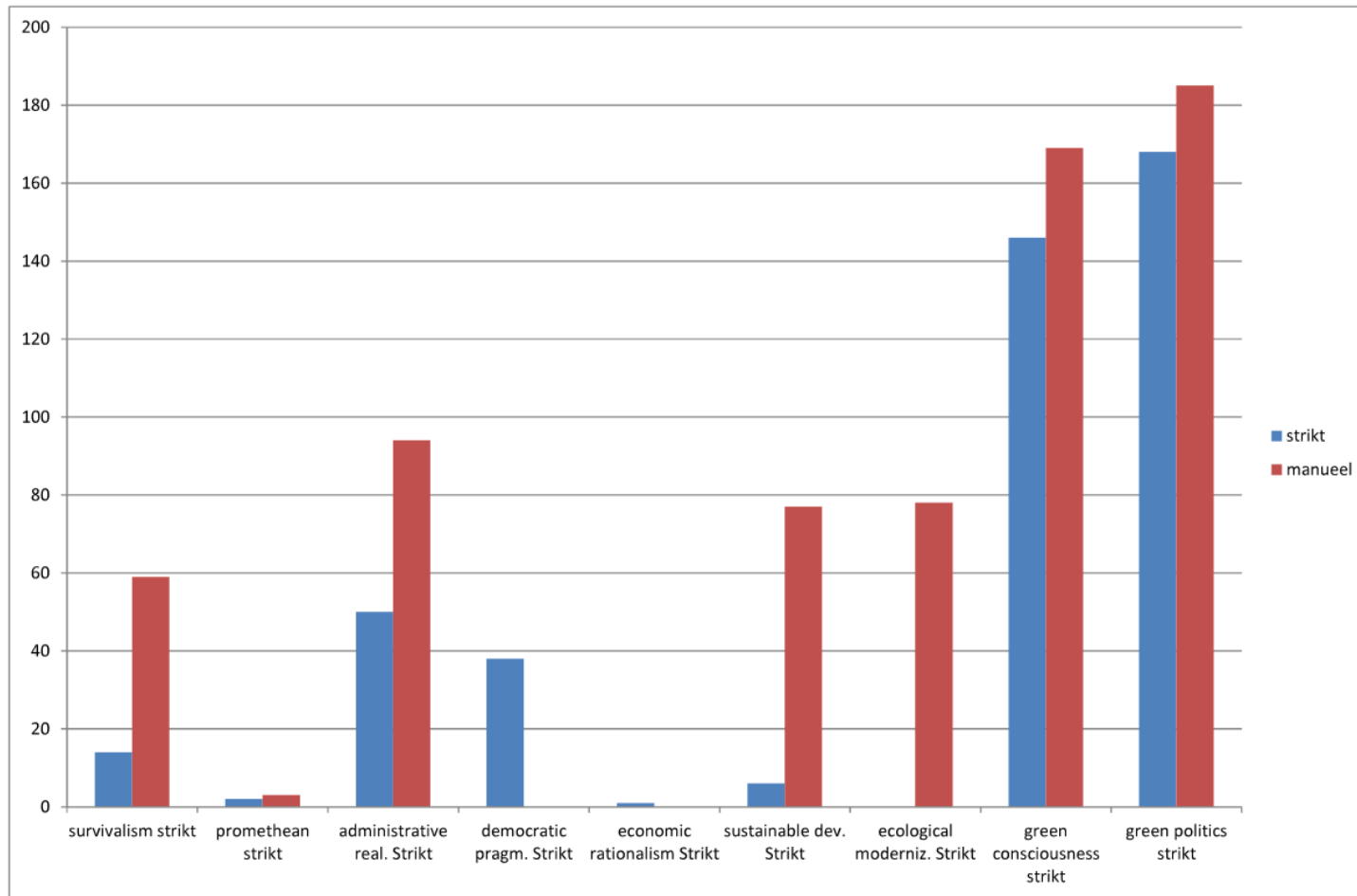
Discoursen H3

counts per hoofdstuk codes



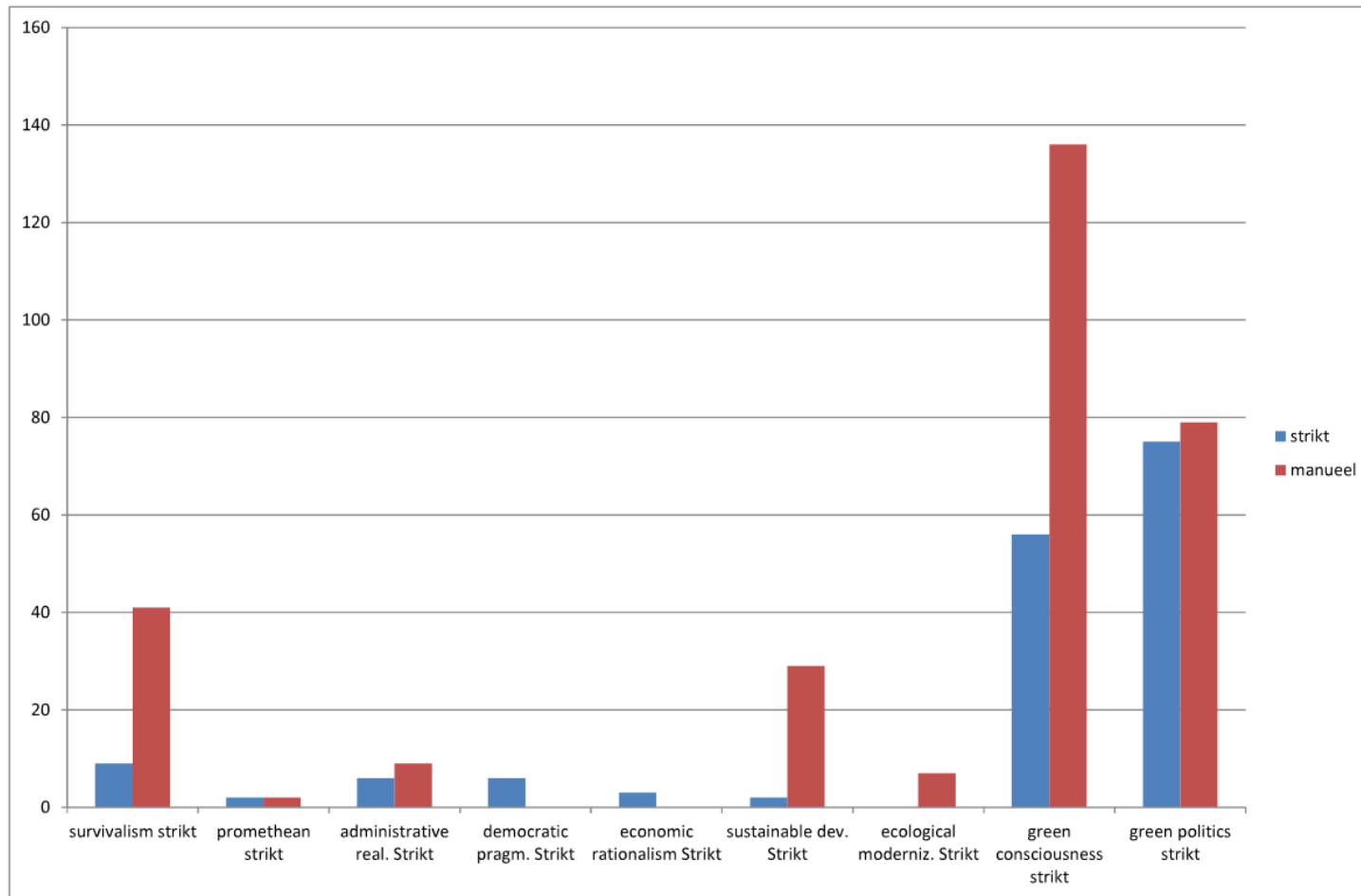
Discoursen H4

counts per hoofdstuk codes



Discoursen H5

counts per hoofdstuk codes



Discoursen H6

Verslag co-occurrence alle families

Code 1	Code 2	Overlap %	verband
(natuur)ramp	fysiek leefmilieu	13	rampen zijn een aspect van het fysieke leefmilieu
	natuur	9	koppeling ramp aan natuurramp
Administration	globale Noorden	10	administration meest effectief in GN
	network	13	administration vraagt om organisatie (netwerken)
	policy	37	administration gaat hand in hand met beleid
	politiek	10	public administration is in opdracht van politiek
	wetgeving	36	administration is op basis van wetgeving
Altruïsme; eerlijk delen; ong.	globale Zuiden	20	GZ heeft behoefte aan eerlijk delen + equity
	goddelijk mandaat	14	God wil dat de mens goed voor elkaar is
	kwetsbaarheid	16	Ongelijkheid creëert kwetsbaren/ behoefte steun
Arrogantie/machtsmisbruik	egoïsme	10	Machtsmisbruik is per definitie egoïstisch
	politiek	10	Politici maken misbruik van hun macht
	Globale Noorden	9	Het GN misbruikt haar macht ten opzichte van GZ
AVATAR-code	goddelijk mandaat	18	Het is deel van het geloof dat alles met elkaar in verbinding staat
Biologie	natuur	15	Biologie bestudeert de natuur
	wetenschap	18	Biologie is een wetenschappelijke discipline
Catechisme (bron)	goddelijk mandaat	26	Catechisme is een zeer belangrijk geloofsdocument voor de Katholieke Kerk
Computers	de media	11	De media gebruikt digitale media
Doem/apocalyps	kernwapens	14	Een nucleaire oorlog leidt tot een Apocalyps
Economie	ongeremd proces	14	Volgens de Paus is de huidige economie ongeremd
	techniek	10	Hangt samen in economisch-technisch paradigma
Emissiehandelssysteem	klimaatverandering	14	Een manier om klimaatverandering te mitigeren is emissiehandel
Egoïsme	politiek	9	Politici zijn egoïstisch

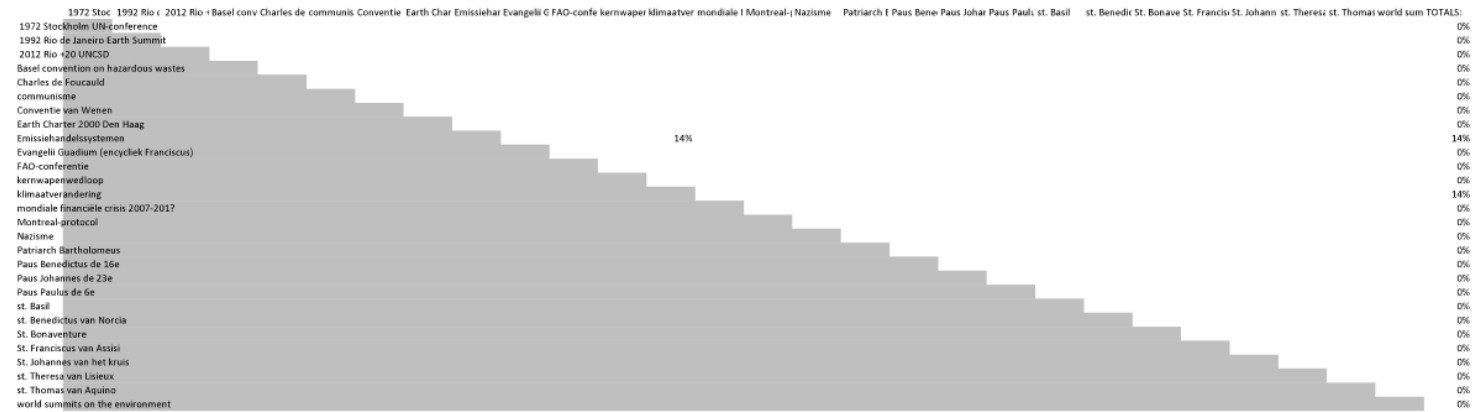
Fysiek Leefmilieu	wetenschap	9	De wetenschap bestudeert het fysiek leefmilieu en biedt informatie voor m.e.r.
Geweld/schade toebrengen	goddelijk mandaat	13	God veroordeelt het geweld op aarde
	Doem/apocalyps	9	Doem/apocalyps is het resultaat van geweldpleging
Globale Noorden	Globale Zuiden	15	Wereldpolitiek: conversatie GN en GZ
	network	15	netwerkopvatting en human resources sterk in GN
	policy	18	meeste slagkracht beleid in GN
	politiek	11	Politiek belangrijk in democratische systemen
	wetgeving	9	wetgeving wordt het best nageleefd en is meest strikt in GN
Globale Zuiden	kwetsbaarheid	36	GZ herbergt armen en kwetsbaren
	policy	9	GZ doel van ontwikkelingshulp
Goddelijk mandaat	intrinsieke waarde	11	God vindt dat ieder wezen intrinsieke waarde heeft
	katholieke geloof	87	Katholiek geloof is gestoeld op geloof in God
	kwetsbaarheid	13	God vindt dat de kwetsbaren moeten worden geholpen
	oecumene	30	geheel van Godsdiensten; eenheid in geloof in God
	passie/emotie	33	geloof is bron en vorm van van passie en emotie
	Thomas van Aquino (event/bron)	16	Thomas van Aquino belangrijke heilige
	zonde	13	God oordeelt over zonde van de mens
Liegen/bedrog	politiek	11	De politiek liegt en bedriegt
	overschrijding/ineenstorting	9	List en bedrog leiden tot zelfvernietiging
Mondiale financiële crisis	social learning	13	Paus vindt dat men had moeten leren van fin. crisis
Network	policy	20	Beleid vraagt om netwerk
	politiek	10	De politiek maakt gebruik van netwerken
	wetgeving	13	Wetgeving kent vele auteurs en uitvoerders
Onderwijs	social learning	32	Een groot deel van de opvoeding vindt plaats middels het onderwijs.
Ongeremd proces	overschrijding en ineenstorting	12	positieve terugkoppeling leidt tot een ineenstorting
	trends	15	ongeremde processen worden als trend herkend
	wetenschap	10	de wetenschap is zowel bron als bewaker van ongeremde processen
Policy	politiek	17	Politiek geeft opdracht tot beleid
	wetgeving	26	Wetgeving is een vorm van beleid

Politiek	wetgeving	12	Politiek geeft opdracht tot wetgeving
Techniek	technologische vooruitgang	15	Technologische vooruitgang is op basis van techniek
	wetenschap	11	Technologische vooruitgang op basis van wetenschappelijke inzichten/ontdekkingen

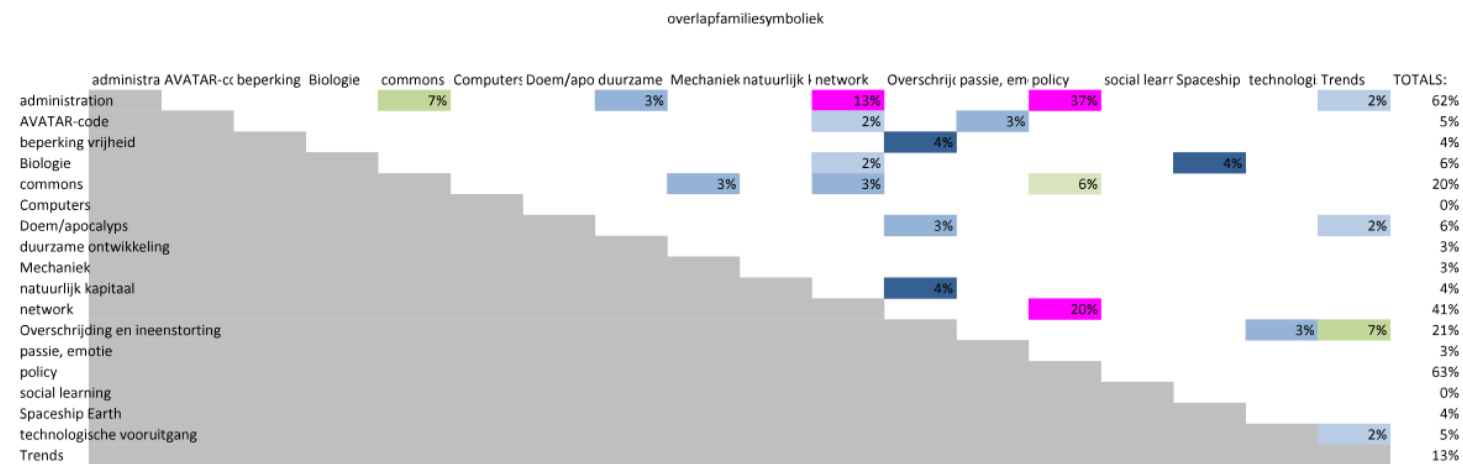
overlapfamiliediscousvlak

	de media/economie	fysiek leefr	Globale Nc	Globale Zu	Katholieke	kunst/culti	maatschap	natuur	Oecumene	onderwijs	politiek	techniek	wetenscha	wetgeving	TOTALS:
de media/pers/journalistiek			2%									1%			3%
economie	6%		3%	3%		1%	8%	1%			9%	10%	4%		46%
fysiek leefmilieu		2%	3%		1%	1%	3%	4%	2%		3%	2%	9%	2%	40%
Globale Noorden			15%		1%		1%				11%	1%	1%	9%	46%
Globale Zuiden						1%					8%			4%	35%
Katholieke geloof					1%	2%	2%				1%		1%		9%
kunst/cultuur						2%			1%	2%			1%	1%	10%
maatschappij/samenleving								1%		1%	4%	1%	1%	2%	27%
natuur									1%		1%	1%	12%	1%	24%
Oecumene															2%
onderwijs															5%
politiek												4%	4%	12%	56%
techniek													11%	1%	34%
wetenschap														3%	46%
wetgeving															34%

overlappingsevents



De 14% betreft slechts één overlapping. Er zijn dus geen conclusies op te baseren.



overlapfamiliewaardeoordeel																	
(natuur)ra	altruïsme/a	arrogantie,egoïsme	geweld/sci	goddelijk n	inefficiënti	intrinsieke	kwetsbaarli	egen/bed	misbruik a:	morele plic	ongeremd	onverschill	problemer	willekeur	ziekte	zonde (nie	percentage totaal overlappend
(natuur)ramp	2%		4%	7%			1%		1%	2%	6%	1%		1%			24%
altruïsme/eerlijk delen/ongelijkhi		1%	1%	14%		1%	16%	1%	1%	3%	1%						4%
arrogantie/machtsmisbruik			1%	5%	1%			2%		2%	1%			1%	1%		26%
egoïsme				4%	3%			1%		1%	1%			3%	2%		25%
geweld/schade toebrengen				13%		3%		4%	3%	2%				2%	1%	1%	34%
goddelijk mandaat					2%	11%	13%	1%	8%	5%	3%	6%			3%	13%	16%
inefficiëntie/verspilling												1%					7%
intrinsieke waarde						1%			2%	1%							16%
kwetsbaarheid									1%								35%
liegen/bedrog										1%	1%	1%					8%
misbruik aarde									2%	1%						2%	2%
morele plicht										1%		2%				1%	21%
ongeremd proces											1%	1%	2%	1%			22%
onverschilligheid																	1%
problemen																	3%
willekeur																	9%
ziekte																	8%
zonde (niet anders omschreven)																	16%

- **Lijst van centrale begrippen en hun betekenis in Laudato Si' (A-Z)**

- **Antropocentrisme:** Antropocentrisme beschrijft de opvatting van de mens waarbij hij zijn of haar handelen centraal stelt binnen de werkelijkheid op aarde. Dit wil zeggen dat menselijke percepties en belangen voorrang krijgen op meer indirecte percepties van de realiteit. Dit antropocentrisme mondt uit in een prioritering van processen in economie en politiek die leidt tot een verslechtering van het milieu. Tegenover het antropocentrisme staat ecocentrisme. De paus is echter geen voorstander van een absoluut ecocentrisme, waarbij belangen van de natuur het menselijk belang ondergeschikt maken. Hij spreekt daarom van een 'misplaatst antropocentrisme' in het economisch-technocratisch paradigma, waarin hij aangeeft dat het huidige antropocentrisme een excès is van de belangrijke rol die de mens als rentmeester op aarde heeft.
- **Bewustzijn:** De term bewustzijn is een sterk 'bewijsstuk' voor het verbinden van de boodschap in Laudato Si' aan de discoursstroming 'green consciousness' van Dryzek. De paus streeft echter niet alleen naar een milieubewustzijn, zoals vaak door publieke organisaties en NGO's wordt gedaan, maar naar een christelijke uitbreiding van het naastenbegrip, waarbij de gelovige zich ook bewust wordt van de consequenties van zijn of haar gedrag naar niet-menselijke actoren.
- **Creativiteit:** In de encycieliek Laudato Si', komen verschillende vormen van kapitaal voor. Zo wordt niet alleen de waarde van sociaal kapitaal of natuurlijk kapitaal benadrukt, maar ook de notie van cultureel kapitaal. Volgens de sociale leer van de kerk is de creativiteit van de mens een gave die door God de mens is gegeven. Creativiteit is de positieve kant van de medaille van het proces tot innovatie en vernieuwing, en uit zich niet alleen in nut, maar ook in kunstzinnige uitingen zoals kunst en architectuur. De paus waarschuwt in zijn encycieliek dat het economisch-technologisch paradigma, alsook de gewenste opvolger hiervan geen afbreuk mogen doen aan de culturele pluraliteit op aarde en diens schoonheid. Er is namelijk geen 'one-size-fits-all'-oplossing voor de crisis, die neokoloniaal dient te worden geëxploiteerd onder druk van globalisering.
- **Ecologische bekering:** Ecologische bekering is het 'beleidsinstrument' van Paus Franciscus om een transitie op gang te brengen naar een nieuwe samenleving (hoewel hij het woord transitie zelf niet gebruikt). Ecologische bekering valt binnen de opvatting van Eco-consciousness (zie Dryzek) dat verandering van de maatschappij begint bij jezelf en dat door een kruisbevruchting van individuen en subgroepen in de maatschappij een mentaliteitsverandering en hierna ook gedragsverandering kan worden bewerkstelligd. In dit model gaat dus een dieper bewustzijn vooraf aan het concrete handelen. De bewustwording van het gedachtegoed van integrale ecologie in de context van Laudato Si' wordt dus ecologische bekering genoemd. Bekering is in dit geval geen synoniem voor 'milieubewustzijn aanleren', maar reikt verder doordat gezinspeeld wordt op een uitbreiding van het begrip naastenliefde en een herstel van sociale structuren in de maatschappij zoals het gezin. Ecologische bekering gaat impliciet uit van de logica 'een goed voorbeeld doet volgen'. Motivatie van het individu ontstaat hierbij niet door sociale druk, maar door een persoonlijk verlichtingsproces. De paus maakt echter wel duidelijk dat ecologische bekering als begrip ruimte moet laten voor barmhartigheid, en daarmee ook voor fouten in het gedrag van de mens. Hierbij is oprechte inzet belangrijker dan een perfect resultaat.
- **Economisch-technocratisch paradigma:** Het economisch-technocratisch paradigma is de grote antagonist in het verhaal van de paus. Het is een samenvattende term voor de moderne rationaliteit in de maatschappij die volgens Franciscus de bron is van het niet structureel kunnen oplossen van milieuproblematiek en sociale ongelijkheid. Het is een mindset die leidt tot behoud en reproductie van de status-quo, waarin economische actoren de meeste macht hebben binnen de wereldpolitiek. Door een sterke vermenging van economische principes met natuurwetenschappelijke beginselen en een geloof in technologische vooruitgang, is een denkkader ontstaan waar niet meer objectief op te reflecteren is bij het gebruik van diens eigen argumentatie en logica. Er schuilt volgens Franciscus groot gevaar in de perceptie van deze visie

als ‘objectieve waarheid’ met bijna mathematische logica, waarbij het geconstrueerde karakter van economie en groeidenken onderbelicht blijft. Volgens de Paus blijft de huidige mens hiermee gevangen in een fase van de moderniteit, die de schakeling van financieel kapitaal naar ‘menselijke waarde’ en ‘menselijke waardigheid’ nog niet heeft gemaakt. Dit drukt zich uit in de enorme waarde van constructies als het Bruto Nationaal Product in het meten van welvaart, in plaats van het meten van geestelijk en lichamelijk welbevinden van de bevolking.

- **Gemeenschappelijk goed:** Gemeenschappelijk goed is letterlijk naar het Engels vertaald: the commons. En dit begrip verwijst associatief naar het beroemde paper van Hardin over ‘the tragedy of the commons’. De paus gebruikt het begrip gemeenschappelijk goed om te benadrukken dat mensen geen eigendomsrecht kunnen laten gelden op de aarde, maar deze ruimte eerlijk moeten delen. Hij gaat zelfs zover hierin dat hij zelfs citeert dat het recht op privébezit niet ongelimiteerd is, maar dat alle goederen op aarde een bestemming hebben voor het algemeen welbevinden van iedereen op de planeet. Ook gebruikt de paus met de term gemeenschappelijk goed voor het benadrukken van de afhankelijkheid van de mens van de ecosysteemdiensten van de planeet aarde. Zo vindt het klimaatprobleem plaats in één grote, niet te separeren ruimte waarin iedereen leeft.
- **Gemeenschappelijk huis:** De ondertitel van de encycliek is: ‘over de zorg voor ons gemeenschappelijke huis’. Hiermee verwijst de paus terug naar het Griekse woord ‘oikos’ dat huis of huishouden betekent, en waarvan zowel de woorden ‘ecologie’ als ‘economie’ afgeleid zijn. Met het gemeenschappelijke huis wordt het materiële leefmilieu van de mens bedoeld, de planeet aarde. Maar anders dan in seculiere teksten heeft het ‘huis’ hier ook de betekenis van ‘het huis van God’, de schepping die hij de mens heeft toevertrouwd. Door het refereren naar de aarde als gemeenschappelijk huis, wijst de paus op de gezamenlijke verantwoordelijkheid van de moderne mens om de gezamenlijke woonplaats van allen deugdelijk te besturen, zoals men dat ook in een huishouden dient te doen, op basis van discipline en samenwerking. Bovendien is ook de gelijkenis met het de Engelse term ‘Our common home’ frappant, dat als titel heeft gediend voor het Brundtlandrapport.
- **Holisme:** Holisme is een term die wordt gebruikt om de associatieve denkwijze van de paus en diens redeneringen te duiden en de nadruk te leggen op zijn streven naar inclusiviteit en volledigheid van het geschetste werkelijkheidsbeeld in *Laudato Si’*. Ook wordt de link gelegd tussen de heelheid van de Schepping en het begrip holisme en wordt dit impliciet als een kwaliteitscriterium voor theoretisch materiaal gehanteerd in de encycliek.
- **Integrale ecologie:** Integrale ecologie is een kernbegrip uit de Encycliek, omdat het wordt gezien als de theoretische leidraad tot oplossing van de milieucrisis. Integrale ecologie is een aanscherping van het eerder door Paus Johannes Paulus II aangehaalde begrip ‘menselijke ecologie’. Integrale ecologie is een zienswijze of zelfs paradigma dat als tegenhanger wordt gepresenteerd van de huidige economisch-technocratische denkwijze. Daarmee is integrale ecologie een noemer voor de totaalvisie van paus Franciscus, waarin de ecologische crisis ook een sociale crisis is en waarbij wordt opgeroepen tot een proces van ecologische bekering op persoonlijke, maar ook op maatschappelijke schaal. In deze integrale ecologie wordt het standpunt verwoord dat het christendom (met als belangrijkste bron de bijbel) voorschrijft de aarde zorgvuldig te beheren met het oog op de huidige medemens en ook toekomstige generaties, als ook de ontologische claim dat alle materie op aarde, levend en niet-levend, met elkaar verbonden is in de heelheid van de schepping en dat de schepping gerespecteerd moet worden door het erkennen van de intrinsieke waarde van ieder object en levend wezen.
- **Intrinsieke waarde:** Hoewel het letterlijke begrip intrinsieke waarde, wegens diens moeilijkheidsgraad voor een lekenpubliek niet vaak benoemd wordt in de encycliek is het wel een centraal begrip dat op vele manieren wordt geparafraseerd. Intrinsieke waarde is een bouwsteen binnen de integrale ecologie en de ecologische bekering. Het gaat om het metafysische besef dat elk object en levend wezen op aarde waarde kent, los van diens functie voor de mens. Als

godsdienstige reden hiervoor wordt aangehaald dat de mens geen afbreuk mag doen aan de heilheid en volmaaktheid van de schepping.

- **Maatschappelijk verval:** Omdat volgens paus Franciscus de huidige milieucrisis op aarde niet los te zien is van een sociale en maatschappelijke crisis, behoort niet alleen milieuschade tot het gevolg van de crisis, maar ook het verval van klassieke maatschappelijke instituties als het gezin en de grote ontkerkelijking in de westerse samenleving die gevolgd wordt door een vervreemding van traditioneel christelijke waarden in de maatschappij. Het altruïsme en de saamhorigheid die gevonden kan worden in 'het boek der Natuur' wordt steeds minder weerspiegeld in het menselijk deel van deze natuur: de samenleving. Individualisme en praktisch relativisme zijn twee aandrijvende oorzaken achter het maatschappelijk verval.
- **Menselijke ecologie:** Hoewel integrale ecologie in *Laudato Si'* veel meer nadruk krijgt dan menselijke ecologie (in het Engels: human ecology), gebruikt Franciscus de term een aantal malen om de dichotomie tussen natuur en mens op te heffen en de mens te includeren in een algehele ecologische bestaansvisie. Deze vorm van human ecology kan echter niet direct vertaald worden naar het wetenschappelijke begrip uit de jaren '50 en '60 van de Chicago School of Sociology. De betekenis die de paus hecht aan dit begrip is veel minder diepgaand en is slechts een meer plastische brug tussen de menselijke samenleving en natuurlijke systemen. Anders dan human ecologistst vindt de paus niet dat uit de biologische wetenschap afkomstige begrippen dienen te worden gebruikt bij het analyseren van de menselijke levensgemeenschap.
- **Mondiale en lokale dialoog:** De paus roept, met name in hoofdstuk 5, op tot een internationale, maar ook lokale dialoog over de milieucrisis. Hij wil hierbij uitgaan van een deliberatief model waarin iedereen kan en moet participeren. Dit model is zeer utopisch van aard en is in huidige vorm nog nooit gerealiseerd. Wel kent de Nederlandse Parlementaire democratie een 'tool' die gebaseerd is op dit gedachtegoed: de zogenaamde 'maatschappijbrede dialoog' of 'maatschappelijke nut- en noodzaak-discussie', waarbij vele hoorzittingen plaatsvinden. De paus benadrukt dat in zijn opvatting van een alomvattende dialoog over de milieucrisis een andere machtsverhouding moet gelden dan de huidige Noord-Zuid-verhouding in de wereld. Een respectvolle dialoog begint voor hem dan ook bij gelijkwaardigheid, waarmee hij wellicht doelt op het toepassen van een 'advocacy-instrumentarium', zoals bekend in de beleidswetenschap.
- **Natuurlijke hulpbronnen:** Natuurlijke hulpbronnen verwijzen naar de milieugebruiksfuncties of ecosysteemdiensten van de aarde, maar ook naar de materiële rijkdommen van de aarde, zoals fossiele reserves, mineralen en andere delfstoffen. Hiermee kunnen basale producten als schoon water een natuurlijke hulpbron zijn, maar zijn ook zeldzame metalen een natuurlijke hulpbron. Wanneer het verband met delfstoffen wordt gelegd spreekt men overigens bijna altijd van 'exploitatie van natuurlijke hulpbronnen', die in het Engels als de meer gerichte term 'resources' wordt benoemd.
- **Ongelijkheid:** In *Laudato Si'* spreekt paus Franciscus niet alleen over de dierlijke slachtoffers van de ecologische crisis maar ook over klimaatvluchtelingen en de 'arme mens' in het algemeen. Hij wijst op het verschil in middelen tot zelfontplooiing en toegankelijkheid van eerste levensbehoeften als schoon drinkwater en beschutting tussen het geïndustrialiseerde Noorden en the Global South. Deze ongelijkheid is volgens de paus niet te rechtvaardigen in de ogen van het geloof, en met name in de ogen van Jezus Christus. De paus hekelt dat mensen die het goed hebben zodanig worden 'bedweld' door hun eigen welvaart dat zij geen noodzaak meer zien hun eigen leven te versoberen ten dienste van de minderbedeelden in eigen samenleving of buiten de landsgrenzen. Volgens de paus is een Westers levensniveau voor alleen op de planeet niet haalbaar en moet daarom de rijke mens een pijnlijke stap terug doen in comfort. De paus hamert er echter op dat het geloof bewijst dat soberheid de meest effectieve weg is naar geluk en dat welbevinden niet meetbaar is in bezittingen of geld.
- **Opvoeding:** Een mens wordt gevormd naar zijn omgeving, en daarmee is zijn gedrag grotendeels stuurbaar door de normen en waarden waarmee een kind wordt opgevoed. In het proces van een deugdelijke opvoeding mag volgens de paus het verbreden van het naastenbegrip naar de natuur

niet ontbreken. Sint Franciscus van Assisi is hierbij een leidraad. Door respect voor de natuur te integreren in de opvoeding van kinderen, en dit besef ook vast te houden in latere levensfasen, kan volgens de paus op individuele basis een groot deel van de ‘ecologische’ bekering worden geïnstitutionaliseerd in nieuwe generaties en ook worden gereproduceerd, waardoor de samenleving tot een duidelijke trendbreuk komt.

- **Praktisch relativisme:** Het praktisch relativisme is een zich herhalend denkproces dat zich zowel voordoet bij individuen als in collectieven in de maatschappij, wat de paus als aanstichter ziet voor veel rechteloosheid en maatschappelijk verval in de wereld. Bij praktisch relativisme worden ethische waarden of universele mensenrechten zodanig gerelativeerd dat zij niet meer worden gezien als absoluut, maar als contextgebonden. Door het loslaten van deze standaarden van medemenselijkheid, verworden de armen en mensen in oorlogsgebied van naasten tot derderangsburgers, die minder mensenrechten en ontplooiingskracht krijgen toegekend dan anderen. Het praktisch relativisme weerhoudt de welgestelden in de wereld tot het ingrijpen in conflictsituaties die buiten hun eigen levenssfeer plaatsvinden.
- **Schepping:** Volgens het bijbelse boek Genesis heeft God de aarde geschapen in zeven dagen. Elke dag bevatte een gestructureerde aanpak van het creëren van de aarde, en op de zevende dag rustte God uit. Volgens deze overlevering heeft God eigenhandig alles op aarde naar min of meer statisch model gemaakt, waarbij de mens al ten beginne van de aarde op het toneel verscheen. Tegenwoordig wordt door de katholieke kerk de evolutietheorie, die een geheel ander ontwikkelingsproces van het leven op aarde beschrijft als complementair gezien. Na een lange periode van verkettering van deze moderne opvatting, wordt deze nu dus gedoogd naast de kerkelijke leer. Hoe dan ook hanteren het oude en het moderne scheppingsbegrip als gemene deler dat God de aanstichtende kracht is achter het leven op aarde en in het heelal, en de huidige wereld resultaat is van zijn handelen (en dat van de mens). Beide opvattingen leiden tot het besef dat de wereld zoals ‘God die aan de mens heeft gegeven’ geconserveerd moet worden.
- **Technische groei zonder ethische groei:** Dit concept maakt deel uit van de beschrijving van het economisch-technocratische paradigma door de paus. Hij beschrijft ongeremde processen van groei in consumptie en productie, maar ook -veronderstelde- kwalitatieve groei door middel van innovatie en technologie. In deze relatie stelt hij echter dat deze groei maar éénzijdig is en alleen een doel-middelenrationaliteit kent, of zelfs een omgekeerde middelen-doel-rationaliteit, maar zich niet bekommert om de menswaardigheid van innovatie en hiermee de ethiek ter zijde schuift als essentiële component van de wetenschapsbeoefening.
- **Universele gemeenschap:** Buiten het fysiek benadrukken van de eenheid van de mensheid door middel van de uitdrukking ‘gemeenschappelijk huis’, dus als gezamenlijke bewoners van één planeet, wordt dit verband ook los van dit aspect benadrukt door de paus. Hij legt hierbij het verband tussen de innerlijke verbondenheid van alles op aarde (in de heelheid van de schepping) en de menselijke samenleving die hier volgens hem niet los van staat, maar deel van uitmaakt. Ondanks culturele diversiteit bezit volgens de paus iedere mens dezelfde mate van waardigheid in de ogen van God.
- **Wegwerpcultuur:** Binnen het economisch-technocratisch paradigma herkent de paus een trend van ‘versnelling en vervlakking’ van het menselijk leven en een lineaire uitkomstgerichte levensvorm, die niet strookt met de circulaire natuur van het ecosysteem op aarde. Exces van dit eenrichtingsverkeer is in de ogen van de paus de ‘wegwerpcultuur’, waarbij producten eenmalig worden gebruikt en daarna worden bestempeld als afval. Hierbij wordt ook verwezen naar de eindbestemming van het afval: de grote exporten van afval naar ontwikkelingslanden, waar vele giframpen plaatsvinden bij de verwerking of het dumpen ervan.

Vragenlijst voor interviews met politici betreffende de doorwerking van Laudato Si' in debat en beleid

De vragenlijst bestaat inhoudelijk uit drie delen (A, B en C). In deel A worden vragen gesteld over de inhoud van Laudato Si' en de hierin verwoorde standpunten van Paus Franciscus. In deel B wordt letterlijk de vraag gesteld of Laudato Si' een rol heeft gespeeld in het formuleren van het verkiezingsprogramma/partijprogramma. In deel C wordt systematisch bevraagd welke positie de politieke partij aanneemt op de hypothetische as tussen politieke religiositeit en absolute seculariteit.

Hiermee wordt de deelvraag aangaande deel 3 van het onderzoek (doorwerking in Den Haag)

Wordt Laudato Si' deels overgenomen in de nationale politiek; en welke factoren dragen politici aan als oorzaak voor dat dit/wel niet gebeurt binnen hun politieke partij?

op meerdere wijzen bevraagd:

Allereerst wordt 'getest' of de boodschap van Laudato Si' op inhoudelijke gronden wordt omhelsd of juist afgewezen.

Hierna wordt rechtstreeks gevraagd welke rol Laudato Si' in het opstellen van de partijstandpunten heeft gespeeld.

Ten slotte wordt systematisch, aan de hand van open vragen en stellingen 'getest' in hoeverre de politieke fractie religieuze inmenging in het politieke debat en in publieke instellingen waardeert/tolereert. Dit is een indirecte meting voor het erkennen van het religieus gezag van Paus Franciscus en religieuze autoriteit in het algemeen.

A₁

Kunt u mij in enkele zinnen omschrijven wat de encycliek Laudato Si' volgens u is of inhoudt?

A₂

Speelt in dit door u geschetste beeld uw politieke oriëntatie een rol? En zoja, op welke wijze 'kleurt' u deze perceptie van Laudato Si' dan naar eigen bewustzijn 'in'?

A₃

In hoeverre herkent uw partij zich in deze boodschap uit Laudato Si': "De wereld verkeert in een milieucrisis die veroorzaakt wordt door een gebrek aan ethisch bewustzijn bij de mens."?

A₄

Paus Franciscus concludeert dat er sprake is van een zichzelf versterkende logica in de huidige economie en techniek, waardoor vooruitgang te sterk in financiële waarden en groeigetallen wordt gedefinieerd. Hoe kijkt uw partij aan tegen de huidige/nu dominante 'kwantificering' van welvaart? En bestaat hiervoor een alternatief?

A₅

Wat vindt u ervan dat Paus Franciscus de inzichten van het IPCC heeft gebruikt in zijn commentaar over klimaatverandering?

A₆

Paus Franciscus legt verband tussen de huidige vluchtelingenproblematiek en de klimaatproblematiek. Hoe ziet uw partij dit verband?

A₇

Hoe ziet uw partij de verhouding tussen economie en milieu? Zijn deze begrippen eerder tegenstrijdig of juist complementair aan elkaar?

A₈

Paus Franciscus suggereert dat de enige houdbare oplossing voor de milieucrisis het 'inleveren' in luxeconsumptie in de Westerse wereld is ten bate van de groei van de economie en welvaart in arme landen. Wat is de reactie van uw partij hierop?

A₉

Paus Franciscus stelt in zijn encycliek dat er een "klimaatschuld" is opgebouwd door de historische milieuvervuiling door de Verenigde Staten en Europa. Hoe ziet uw partij dit?

A₁₀

Hoe kijkt uw partij -tegen de achtergrond van "de klimaatschuld"- aan tegen de ontwikkeling van de middenklasse van India en China naar een Westerse levensstandaard met de daarbij behorende consumptieniveaus?

A₁₁

Paus Franciscus stelt in Laudato Si' dat de huidige politiek zich teveel laat leiden door electorale belangen en te weinig op een langetermijnvisie berust ten bate van het milieu en het ontwikkelingsvraagstuk. Herkent u de Nederlandse politiek in dit beeld?

A₁₂

De langetermijnvisie ten bate van het milieu en het ontwikkelingsvraagstuk bevat volgens Franciscus onvermijdelijk ook financieel nadelige gevolgen voor koopkracht van eigen bevolking, bedrijfsleven en Rijksbegroting, maar moet toch doorgang vinden. Zou uw partij dit verdedigbaar vinden, en waarom wel/niet?

A₁₃

Paus Franciscus spreekt in Laudato Si' van een "economisch-technocratisch paradigma" dat ons allen dwingt oplossingen voor de milieucrisis te vinden die binnen de huidige economische context en logica passen, terwijl deze niet waardenneutraal zijn. Bestaat een dergelijke economische tunnelvisie volgens u? En wenst uw partij deze te bestrijden? of te verdedigen?

A₁₄

Als u zich aan de hand van uw eigen kennis en de eerder in dit interview gestelde vragen een beeld vormt van de boodschap van Paus Franciscus; hoe zou u deze dan samenvatten?

B₁

Herkent u Laudato Si' in uw huidige verkiezingsprogramma? Zoja, hoe?

B₂

Heeft het bestuderen/perciëren van Laudato Si' een bewuste rol in het ontwikkelen van partijstandpunten en/of het verkiezingsprogramma gespeeld?

B₃

Heeft Laudato Si' onbewust een rol gespeeld in uw partijprogramma, eventueel ook 'avant la lettre'?

C₁

Spelen christelijke waarden volgens u (on)bewust een rol in uw partijprogramma?

C₂

Hoe kijkt uw partij aan tegen Paus Franciscus als persoonlijkheid, maar ook als morele gezagsdrager?

C₃

Wat is de algemene opvatting van uw partij ten aanzien van de religieuze achtergrond van leden en parlementariërs? Mogen religieuze opvattingen meewegen in hun meningsvorming of stemgedrag?

C₄

Hoe gaat uw partij om met mensen die zich niet willen laten overtuigen van de ernst van de mondiale milieucrisis en deze blijven ontkennen?

Zou u bij de volgende stellingen aan willen geven in hoeverre u het hiermee eens bent?

C₅^a

"De Katholieke Kerk is een achterhaald instituut in de huidige samenleving."

C₅^b

“Het tegendeel van vrijheid is religie.”

C₅^c

“Het besef van goed en kwaad in de samenleving verdwijnt wanneer er geen enkele religieuze autoriteit meer is.”

C₅^d

“Er is slechts sprake van een juiste politieke argumentatie wanneer men tegenstanders in het debat wil overtuigen zonder gebruik te maken van ethische of godsdienstige argumenten.”

C₅^e

“Religie creëert een dubbele loyaliteit ten opzichte van de wet.”

C₅^f

“Laïcité (het ideaal van een geheel van godsdienstige symboliek ontdaan staatsbestel) is een vorm van verlichtingsfundamentalisme.”

C₅^g

“Een spirituele of religieuze herkenning in de natuur is niet nodig om bewust milieuvriendelijk te handelen.”

C₅^h

“Wanneer de Paus of een ander geestelijk leider iets zegt waarmee mijn partij zich niet wenst te identificeren is zijn bewering bij definitie onwaar.”

C₅ⁱ

“De kerkelijke oproep tot duurzaamheid is een vertraagde reactie op wat al veel langer in het publieke debat speelt.”

C₅^j

“Het behalen van klimaatdoelen kan worden bereikt binnen de huidige organisatievorm- en indeling van de overheid.”

C₅^k

“Het behalen van de klimaatdoelen kan worden bereikt binnen het nu actieve economisch-technische systeem.”

C₅^l

“Een beter milieu begint bij een individuele gedragsverandering bij de burger, en niet bij bedrijfsleven of overheid.”

C₅^m

“Het huidige klimaatprobleem en de huidige humanitaire problemen kunnen enkel worden opgelost door een herverdeling van financiële middelen tussen rijke en arme landen.”

C₅ⁿ

“Het is onmogelijk de Nederlandse bevolking in grote getale te actief te betrekken bij een maatschappelijke discussie over de toekomst van het milieu.”

C₅^o

“Er is in Nederland sprake van een moreel vacuüm, waardoor het nu aan de overheid is zich actief in te gaan zetten voor een goede opvoeding en empathische vaardigheden van nieuwe generaties.”